بابەتی پازدەمین*

لاپەڕەیەک لە ژیانی سیاسیی کوردستان کۆتایی چلەکان و سەرەتای پەنجاکان

سالّح جەبر یەکێکە لە سیاسییە ناسراوەکانی رۆژگاری پاشایی، هەرچەندە کەسێک نەبوو لە هیچ روویەکەوە لەو رۆژگارەدا بتوانێ شان لە شانی نوری سەعید بدات بەڵام سالّح جەبریش کەم نەبوو، زۆری لەو نەگەڕابۆوە، ببووە دووەم ناوی گۆڕەپانی سیاسیی عیراق لە چلەکان و پەنجاکاندا، ناوەندی سییەکان ئینگلیزەکان چەند جارێک لە راپۆرتە دیپلۆماسییە تایبەتییەکانی خۆیاندا بەم جۆرە باسی سالّح جەبریان کردووە:

«کوڕێکی لاوە، لە بەهرەی زیرەکی بێبەش نییە، خەریکە خۆی دروست دەکات» .

سالّی ١٩٣٦، دوای سەرکەوتنی کۆدیتاکەی بەکر سدقی، سالّح جەبر بۆ یەکەم جار بووە وەزیر، لە وەزارەتەکەی حیکمەت سلێماندا پۆستی وەزارەتی دادوەری **(عەدل)**ی پێدرا. یەکێک بوو لەو چوار وەزیرەی زوو لە دەست تاکڕەویی بەکر سدقی بێزار بوو، لەگەڵ جەعفەر ئەبولتمەن و کامیل جادرچی و یوسف عیزەددین دەستی لە وەزارەت هەڵگرت، بەپێی گرۆبای وەزیر مفەوەزی ئەڵەمانیای نازی لە بەغدا هۆیەکی سەرەکیی وازهێنانی سالّح جەبر لەسەر ئەوە بووە کە ئەو وەک وەزیری دادوەری سوور بووە لەسەر لەسێدارەدانی مەحمود جەودەت، بەڵام بەکر سدقی رێی نەداوەتێ.

هەر چۆن بێ لەوساوە ناوی سالّح جەبر بەتەواوەتی کەوتە ناو ناوانەوە، تایبەت چونکە دوان لەو وەزیرانەی دەستیان لە کار هەڵگرت، واتە جەعفەر ئەبولتمەن و

(*) لە ژمارە (٩٤)ی سالّی ١٩٩٦ی گۆڤاری «**رەنگین**»دا بڵاوکراوەتەوە.

کامیل جادرچی، نیشتمانپەروەری گەورە بوون، سێیەمیشیان، واتە یوسف عیزەددین ئیبراهیم کە بەڕەگەز کوردە، وەک پیاوێکی سەر راست و نیشتمان و زانیاری پەروەر ناوی دەرکردبوو، تەنانەت لە کابینەکەی حیکمەت سلێماندا پۆستی وەزارەتی مەعاریفی پێ درابوو.

دوای کوشتنی بەکر سدقی و کەوتنی وەزارەتەکەی حیکمەت سلێمان بە ماوەیەک سالّح جەبر بەتەواوی دەستی لەگەڵ نوری سەعیدو عەبدولئیلادا تێکەڵ کرد، کە راپەڕینەکەی مایسی سالّی ١٩٤١ بەرپابوو سالّح جەبر پارێزگار **(موتەسەریف)**ی بەسرەبوو، دژی ئەو راپەڕینە وەستاو دایە پاڵ عەبدولئیلا کە ئەویش پەنای بردبووە بەر بەسرەو خەریک بوو لەوێوە هەرایەکی ئەوتۆ بنێنەوە کە لەوانە نەبوو شۆڕشگێڕانی بەغدا خۆیانی لە بەردا بگرن، تایبەت چونکە هێزێکی گەورەی سوپای عیراقی لەوێ بوو، وێڕای ئەوەی شوعەیبەی نزیک بەسرەش بنکەیەکی سەربازیی گەورەی ئینگلیز بوو لە عیراق، گەر رەشید جەودەت نەبوایە، کە سەرلەشکر بوو لە بەسرە، ناحەزانی راپەڕینی مایس زەفەریان پێی دەبردو زۆر لەوانەبوو هەر لەو ساوە دایبمرکێننەوە، رەشید جەودەت قایل نەبوو لەگەڵ عەبدولئیلاو لایەنگرانیدا رێک بکەوێ، سالّح جەبری بە دەسبەسەری نارده بەغداو بەو جۆرە پیلانی لێدانی راپەڕینی مایسی لە بەسرەوە پووچەڵ کردەوە، ئەوەبوو عەبدولئیلا ناچار بوو لە عێراق هەڵبێ، کەس گومانی لە نیشتمانپەروەریی رەشید جەودەت نییە، بەڵام بەدووری نابینم یەکێک لەو هۆیانەی پاڵیان پێوە نا نەداتە پاڵ عەبدولئیلا هەڵوێستی رابوردووی سالّح جەبر بوو بەرانبەر لە سێدارەدانی مەحمود جەودەتی برای، هەرچەندە مەحمود جەودەت دوای کەوتنی بەکر سدقی و کابینەکەی حیکمەت سلێمان خنکێنرا.

دوای دامرکاندنەوەی راپەڕینی مایس سالّح جەبر لە جاران زیاتر شۆرەتی دەرکرد، بیست و نۆی مارتی سالّی ١٩٤٧ بۆ یەکەم جار، دوایی کەوتنی نۆیەمین کابینەی نوری سەعید، بووە سەرەک وەزیران. **لە رۆژانی فەرمانڕەوایی ئەودا بوو کە بەشێک لە بارزانییەکان بە ناچاری، دوای کەوتنی کۆماری مەهاباد، گەڕانەوە ناو خاکی عیراق لەگەڵ ئەوانیشدا ئەفسەران عیزەت عەبدولعەزیزو مستەفا خۆشناوو**

خەیروڵڵا عەبدولکەریم و محەمەد قودسی ناوەندی نیسان ساڵی ١٩٤٧ خۆیان دا بەدەستەوە. بەر لە پێکهێنانی کابینەکەی ساڵح جەبر بە ماوەیەک لە پاش ملە فەرمانی خنکاندنی ئەو چوار ئەفسەرە دەرچووبوو، پاش گەڕانەوەیان درانە دادگەو ئەمجار لە روو دیسان فەرمانی خنکاندنیان درا.

ئەو بڕیارە کوردستانی خرۆشان، لە هەموو لاوە دەنگ بۆ رزگارکردنیان لە پەتی قەنارە بەرزبۆوە. ژمارەیەک لە گەورە پیاوانی وەک ئەمین زەکی و تۆفیق وەهبی و بابە عەلی و عەلی کەمال و مەعروف جیاوک و ماجید مستەفا، سەرباری شەپۆلی بروسکەی خۆنیشاندەرانی کوردستان، **وایان لە ساڵح جەبرکرد بەوە قایل بێ بڕیاری خنکاندنی ئەو ئەفسەرانە بکرێتە حوکمی سەرلەبەری ژیان، بەڵام عەبدولئیلا کە**

جێ نشینی مەلیک بوو سوور بوو لەسەر خنکاندنیان*، پێم وایە عەبدولئیلا دەیویست بەو جۆرە کەمێک لەو برینە سارێژ بکات کە بە سووچی پێداگرتنی ئەو خنکاندنی ئەفسەرە عەرەبەکانی رابەری راپەڕینەکەی ساڵی ١٩٤١ لە ناخی دەروونی نەتەوە پەرستانی عەرەبدا دروستی کردبوو. شەوی نۆزدەی حوزەیرانی ساڵی ١٩٤٧ عیزەت عەبدولعەزیزو مستەفا خۆشناوو خەیروڵڵا عەبدولکەریم و محەمەد قودسی برانە سەرپای قەنارەو بە ئەوپەڕی سەربەرزییەوە چوونە ناو ریزی شەهیدانی کوردستانەوە. لە مەرگدا هاوسەنگی کوردو عەرەب خۆی نواند، چوار بەچوار. **لە سێدارەدانی ئەو چوار ئەفسەرە هێندەی تر چارەی ساڵح جەبرو کابینەکەیان لای کورد رەش کرد، تایبەت چونکە زۆرینەی خەڵک ئاگاداری دوا هەڵوێستی ساڵح جەبر نەبوون.** ئەم راستییە دوایی لە زۆر رووداودا رەنگی دایەوە، کە یەکەمیان بەشداری بوونی بەرفراوانی کورد بوو لەو راپەڕینە گشتییەدا کە دژی پەیمانی پۆرتسمۆث سەرەتای ساڵی ١٩٤٨ سەرانسەری عیراقی گرتەوە، ئەو راپەڕینە زامی لە سێدارەدانی ئەفسەرەکانی لە ناخی دەروونی زۆر کوردا کوڵاندەوە.

راپەڕینی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨ بووە هۆی کەوتنی کابینەکەی ساڵح جەبرو پووچەڵ کردنەوەی پەیمانی نوێی نێوان عیراق و بەریتانیا کە دەبوو جێگەی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠ بگرێتەوە. پاش ماوەیەک لە گۆشەگیری جارێکی تر ساڵح جەبر هاتەوە مەیدان. ئەمجاریان بووە یەکێک لە نەیارانی نوری سەعید، ناکۆکییەکی بێدەنگی قووڵ لە نێوان هەردووکیاندا بەرپابوو، تایبەت دوای ئەوەی لەسەر پێکهێنانی پارتێکی هاوبەش رێک نەکەوتن هەرچەندە نوری سەعید بەدڵ ساڵح جەبری بۆ نانی ئەو هەنگاوە هان دەدا.

(*) بەپێی گێڕانەوەیەکی عیزەددینی مەلا فەندی بێ دەبێ بەپێچەوانەوە عەبدولئیلا لەسەر خاتری ئەو قایل نەبووبێ بڕیاری خنکاندنی ئەو ئەفسەرانە بکرێتە حوکمی عورفی، بەڵام ساڵح جەبر گوتوویە ئەگەر ئەو چوار ئەفسەرە ئیعدام نەکەن گوایە ئەو ئیستیقالە لە سەرۆکایەتی ئەنجوومەنی وەزیران دەدا. هەروەها سەرۆکی ئەوکاتی سوپاو وەزیری بەرگری راشکاوانە گوتوویانە کە «ئەم چوار ئەفسەرە لە سوپا یاخی بوونەو بۆ راگرتنی هەیبەتی سوپا پێویستە ئیعدام بکرین.

بۆ وردەکاری هەموو لایەنەکانی ئەم رووداوە بنۆڕە، فەرهاد عەونی، چەند لایەنێکی کوردایەتی لە ژیانی عیزەددینی مەلا فەندیدا، هەولێر **«گزنگ»** ژمارە (١٠) بەهاری ٢٠٠١».

«عەبدوڵڵا زەنگەنە»

نوری سەعید، بێ ساڵح جەبر، تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٤٩ **«پارتی یەکبوونی یاسایی»** (حزب الاتحاد الدستوري)ی دامەزراند پاش ماوەیەک، حوزەیرانی ساڵی ١٩٥١، ساڵح جەبریش **«پارتی نەتەوەی سۆشیالیزمی»** (حزب الامة الاشتراكي) دامەزراند، نوری سەعید هیچ کوردێکی لە دەستەی دامەزرێنەری پارتەکەی خۆیدا دانەنابوو، بەڵام ساڵح جەبر لە ناو دەستەی دامەزرێنەری پارتەکەی خۆیدا، کە یازدە کەس بوون، سێ کوردی ناسراوی دانابوو، یەکەمیان شێخ حەبیبی تاڵەبانی کە چەند جارێک بووە نوێنەری کەرکوک لە پارلەماندا، ئەوی تریان محەمەدلنەقیب کە ئەویش چەند جارێک بووە نوێنەری هەولێر لە پەرلەماندا، سێیەمیشیان عیزەددینی نەقیبی مەندەلی بوو کە وەک دوانەکەی تر چەند جارێک بووە نوێنەری دیالە لە پەرلەماندا هەروەها دوایی تۆفیق وەهبی بەگی کردە جێگری

سەرۆکی پارتەکەی.

راستە نە نوری سەعید، نە ساڵح جەبر لە پرۆگرامی کاری پارتەکانیاندا هیچی راستەوخۆیان بۆ کورد نەگوتبوو، بەڵام ساڵح جەبر زۆر بەپەرۆش بوو بۆ ئەوەی گەورە پیاوانی کورد لە دەوری خۆی کۆبکاتەوە، ئەمیان لەبەر چەند هۆیەک، لە نوری سەعید پتر پێویستی بەپشتیوانی کوردبوو. بۆ جێبەجێ کردنی ئەو مەبەستەی بەهاری ساڵی ١٩٥٢ گەشتێکی دوورو درێژی بە کوردستاندا کرد، چووە کەرکووک و هەولێرو کۆیەو سلێمانی. گەورە پیاوانی ئەو شارانە بەگەرمی پێشوازییان لێ کرد. بەپێ راپۆرتە تایبەتییەکانی دەزگاکانی وەزارەتی کاروباری ناوخۆ لە هەولێر رۆژی پێنجی مایسی ساڵی ١٩٥٢ پەنجاو دووکەس لە ناسراوانی شار چوون بەرەو پیری، بیست و دوویان لە ئاغایانی دزەیی بوون. یەکەم ناوی ناو لیستەکە مەعروف ئاغای حاجی پیرداود ئاغایە. بیست و یەکەمین ناو ئیسماعیل ئاغای حاجی عەلۆ ئاغای دزەییە. چل و پێنجەمین ناو تەحسینی یاسین ئاغای ئەسعەدییەکە ئەوسا پارێزەرو ئیستە دادوەرە.

پەنجاو یەکەمین ناویش شێخ موحێیەدینی شێخ ساڵحی بەرزەنجی خزمی شێخ مەحمودە.

گەورە پیاوانی سلێمانیش حەشریان بۆ ساڵح جەبر کرد. شێخ بابە عەلی و شێخ رەوفی کوڕانی شێخ مەحمود سەردەستەیان بوون. پیاوی ناسراوی وەک حەمەی ئەوڕەحمان ئاغاو مەجید بەگی حاجی رەسول بەگیش، کە زۆری ژیانیان بە کوردایەتی بردەسەر، لەوانە بوون کە دایانە پاڵ ساڵح جەبر. لە هۆڵی سینەمای رەشید کۆبوونەوەیەکی گەورەیان بەبۆنەی هاتنی ساڵح جەبرەوە سازکرد.

هەڵوێستی جەماوەری کوردستان و هێزە سیاسییە کاریگەرەکانی، کە ئەوسا زۆر توندرەو بوون، وا نەبوو نیشتمانپەروەرانی سلێمانی توخنی کۆبوونەوەکەی هۆڵی سینەمای رەشید نەکەوتن کە لەبەر ئەوە دەنگێکی ئەوتۆی نەدایەوە، کۆبوونەوەیەکی ساردوسڕ بوو. بەبۆنەی گەشتەکەی ساڵح جەبرەوە، **«پارتی دیموکراتی کورد – عیراق بەیاننامەیەکی چاپکراوی دوورو درێژی بە کوردی بلاوکردەوە»** سەرتاپای هێرشێکی توندو تیژە بۆ سەر رژێمی پاشایی و ساڵح جەبرو ئەو

شێخ مەحمود و ساڵح جەبر
١٩٥٢-٣-٣

کوردانەی دابوویانە پاڵی. پارتی لە بەیاننامەکەیدا بەم جۆرە لە سێدارەدانی ئەفسەرەکان دێنێتەوە یادی کۆمەڵانی خەڵکی کوردستان:

«هێشتا هاواری بمرێ ساڵح جەبری خائن لە کوردستاندا دەنگ دادەتەوەو منداڵەکانی مستەفا خۆشناوو دایکەکانی محەمەد قودسی و خەیروڵڵا عەبدولکەریم و کەس و کاری عیزەت عەبدولعەزیز، شەهیدە، جوانە مەرگەکانمان، جلی رەشیان دانەکەندووە... هێشتا عەشیرەتی قارەمانی بارزان دەربەدەری جێگای خۆیانن و لە شوێنی تر سواڵکەریشیان دەست ناکەوێت و بەشی زۆریان لە برسانا مردن و لەسەرمان رەق بوونەوە، ئەمانە هەمووی لە سایەی مامە ساڵح جەبری خائنەوەبوو...».

لایەنێکی تریش بێ ئەوەی ناوی خۆی بێنێ بەهەمان بۆنەوە بە دەسخەت لە سلێمانی بەم ناونیشانەوە بەیاننامەیەکی بڵاوکردۆتەوە.

«ساڵح جەبری خوێنخواری کورد میوانی شێخە خوێنڕێژە، پیاو کوژەکانە».

وێنەی ئەو بەیاننامەیە بە پۆستە لە سلێمانییەوە نێردراوە بۆ ناوچەکانی تری

کوردستانیش. مامۆستا تۆفیق وەهبی یەکێکە لەوانەی لەو بەیاننامەیەدا هێرشێکی گەورەی کراوەتە سەر. کۆتایی بەیاننامەکەش بەم رستەیە هاتووە: **«ئیتر چاکەو خراپەی خۆت لێک بدرەوە ئەی کورد»**.

بەو جۆرە نە ساڵح جەبرو نە پارتەکەی نەیانتوانی جێگەیان لەناو کوردا ببێتەوە، ساڵح جەبریش بۆ خۆی تەنها گەورە پیاوانی کوردی مەبەست بوو، دەیویست بەوان سەنگی خۆی لای کۆشک و ئینگلیز بەرانبەر نوری سەعید قورستر بکات، بوونی تۆفیق وەهبیش وەک جێگری سەرۆکی **«پارتی نەتەوەی سۆشیالیزمی»** هیچ دەورێکی نەدی، تۆفیق وەهبی بەگ ئیتر ببووە بەشێک لە دەزگای رژێمی پاشایی و تێکەڵی ئەو مل ملانێیە ببوو کە بۆ دەسەڵات و کورسیی وەزارەت لە ئارادا بوو. هەر لەبەر ئەوەش سەر ئەنجام تۆفیق وەهبی بووە هۆی هەڵتەکاندنی **«پارتی نەتەوەی سۆشیالیزمی»**، هەر ئەوەندە هەستی کرد رۆژگار هێشتا لەگەڵ نوری سەعیددایە لە ساڵح جەبر هەڵگەڕایەوە. نوری سەعید دوای ئەوەی رۆژی سێی ئابی ساڵی ١٩٥٤ دوازدەمین کابینەی خۆی، دامەزراند یەکسەر بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی پارتەکەی خۆی راگەیاند بەو هیوایەی لایەنەکانی تریش وا لێ بکات لاسایی لەو بکەنەوەو دەست لە ژیانی پارتایەتی هەڵگرن کە بەبیری خۆی لەگەڵ ئەو کارانەدا نەدەگونجا کە پێوەیان خەریک بوو، تایبەت بەستنی پەیمانی بەغدا. تۆفیق وەهبی دەستوبرد بەدەم بانگەوازەکەی نوری پاشاوە چوو، ئەویش رۆژی هەژدەی ئابی هەمان ساڵ بانگەوازێکی لە رۆژنامەکانی بەغدادا بڵاوکردەوە کە تێیدا، بێ ئەوەی ساڵح جەبر ئاگای لێ بێ، بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی **«پارتی نەتەوەیی سۆشیالیزمی»** راگەیاند.

بانگەوازەکەی تۆفیق وەهبی بە جارێک ساڵح جەبری شڵەژاند، دوای دوو رۆژ سەرکردایەتی **«پارتی نەتەوەیی سۆشیالیزمی»** کۆکردەوە، لەو کۆبوونەوەیەدا بڕیاردرا تۆفیق وەهبی و کەمال سنەوی و فازیل معلە، کە هەرسێکیان ئەندامی سەرکردایەتی بوون، لە پارت دەرکرێن، جگە لە عەدنان قازی کە ئەندامی لیژنەی کارگێڕی لقی بەغدای پارت بوو.

شایانی باسە دوای ئەو هەنگاوە نە نوری سەعید، نە لایەنگرانی نە ئەوانی

ساڵح جەبر و شێخ محێدین شێخ ساڵح
مایسی ١٩٥٢

لە راستەوە: مستەفا بەگ ناسراو بە روشدی بەگ دەکاتە کوڕی میرانی بایز بەگ، بایز بەگ کوڕی عەبدولڕەحمان بەگ، سلێمان بەگ کوڕی میرانی بایز بەگ، ساڵح جەبر سەرۆکی وەزیران ، عەبدولڕەحمان بەگ کوڕی حەمەدەمین بەگی سیساوە، عوسمان بەگ کوڕی میرانی بایز بەگ، نەناسراوە،

تریش هیچ کامێکیان تۆفیق وەهبییان نەکردە وەزیر لە کابینەکانی خۆیاندا، تەنها عەلی جەودەت ئەیووبی، دوای ئەوەی بووە سەرەک وەزیران بە ماوەیک رۆژی سی و یەکی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٥٧ تۆفیق وەهبیی کردە ئەندامی **«ئەنجوومەنی پیران»** (مجلس الاعیان) لەگەڵ ئەودا چوار گەورە پیاوی عەرەبیشی کردە ئەندامی هەمان ئەنجومەن کە یەکێکیان فازیل جەمالیی بەناوبانگ بوو.

هەرچۆن بێ ساڵح جەبرو پارتەکەی لە ناو زۆرینەی کوردا لە نوری سەعید و پارتەکەی نەبێزراوتر بوون. لە پەنجاکاندا ساڵح جەبر چەند جارێک دەستی لەگەڵ هێزە نیشتمانییەکانی ئەو رۆژگارەدا تێکەڵکرد، تایبەت دژی بڕیارە ناهەموارەکانی دوازدەمین کابینەی نوری سەعید **(لە سێی ئابی ساڵی ١٩٥٤وە تا حەڤدەی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٥٥)** کە لە راستیدا بوونە تیری کوشندە بۆ جەستەی رژێمی پاشایی خۆی. نوری سەعید، ئەو پیاوە گەورەیە، لە پەنجاکاندا کەوتە هەڵەی ئەوتۆوە کە بەجارێک چارەی لانی زۆربەی خەڵک رەش کرد، کار گەیشت بەوەی رۆژانی راپەڕینەکەی ساڵی ١٩٥٢ تاقمێک لاوی خوێن گەرم تەختەی ناوی پارتەکەی، پارتی یەکبوونی یاساییان لە بارەگاکەی کردەوەو دەروازەی کارخانەی گشتیدا لە حەیدەرخانە هەڵیانواسی.

ئەم جۆرە راستییانە، بێگومان تیشک دەهاونە سەر جۆری خەبات و ململانەی سیاسی و هۆیە بزوێنەکانی لە کوردستانی سەرەتای پەنجاکاندا کە کاتی شیکردنەوەو لێکدانەوەیان هاتووە. بەندە بەچرای رۆنگەرچەکەوە بە دووی بەڵگەمە دەگمەنەکانی ئەو رۆژگارە پڕ لە ئاڵ و گۆڕەدا دەگەڕێم، خۆزگە ئەوانەی شتێکیان لەم بارەیەوە لا دەست دەکەوێ بڵاویان دەکردەوە.

دوو کورتە گفتوگۆی جیاواز دەربارەی نوری سەعید

لەناو گشت سیاسەتمدارانی رۆژگاری پاشاییدا کەسێک نییە بە رادەی نوری سەعید لەسەری نووسرا بێت، تا ئێستا سەدان وتارو چەندین کتێب و نامەی ماجستێرو دوکتۆرا لە عیراق و دەرەوەی عیراق بۆ لێکۆڵینەوەی لایەنی جیاوازی ژیان و رۆڵی سیاسیی ئەو پیاوە تەرخان کراوە. کار گەیشت بەوەی لەیلا یاسین ماوەی پتر لە دوو ساڵ تەنها بە دووی رۆڵی نوری سەعید لە پەیمانی بەغدادا بگەڕێت و سەرلەبەری نامەی دوکتۆراکەی بۆ ئەو باسە تەرخان بکات.

دوا وتار دەربارەی ئەو پیاوە کە من ئاگاداریم وتارێکی سەیرو خۆشە کە عادل تەقی بەلداوی و مەحمود عەبدولواحید مەحمود لە ژمارە یەکی ئیمساڵی گۆڤاری **«آفاق عربية»**دا بڵاویان کردۆتەوەو **گەلێک بەڵگەنامەی دەگمەنیان بۆ نووسینی بەکارهێناوە بۆ باسی پیلانێک کە گوایە دەستەیەک کورد پاییزی ساڵی ١٩٣٧ بۆ کوشتنی نوری سەعید لە بیروت دایانڕشتووە**[(١)].

هەر بەو جۆرەش کەس لە گەورە پیاوانی رۆژگاری پاشایی بە رادەی نوری سەعید ناوی لە ناو بەڵگەنامەو راپۆرتە دیپلۆماسییە نهێنییەکانی بەریتانیادا نەهاتووە. بێ گومان نوری سەعید لە ناو بەڵگەنامەو راپۆرتە نهێنییەکانی وڵاتە رۆژئاواییەکانی تریشدا دیسان پلەو مەقامی یەکەمی بەردەکەوێت.

(*) لە گۆڤاری **«رەنگین»**ی ژمارە (١٠٩)ی رێکەوتی ١٤ی شوباتی ١٩٩٨، لە ل٩دا بڵاوکراوەتەوە، لە سەرەوەی وتارەکە نووسرابوو: **«نووسەر بەرپرسیاری ناوەرۆکی وتارەکەیەتی»**.

(١) عادل تقي البلداوي و محمود عبدالواحد محمود، أضواء على محاولة اغتيال نوري السعيد في وثائق عراقية جديدة، -**«آفاق عربية»**(مجلة)، بغداد، العدد الاول، كانون الثاني- شباط ١٩٩٧، ص٢٦-٣٢.

لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا ئینجا گێڕانەوەی تەواوی سەرگوزشتەی ژیانی نوری سەعید هێشتا ئاو زۆر دەکێشێت. هیچ دوور نەڕۆین زۆربەی هەرە زۆری رووناکبیرانمان تاوەکو ئێستایش یاسین هاشمی بە نیشتمانپەروەرو دوژمنی سەرسەختی ئینگلیزو نوری سەعیدیش بە نیشتمانفرۆش و نۆکەری ئەڵقە لە گوێی ئینگلیز دادەنێن، **کەچی لە راستیدا هەردووکیان وەک یەک دڵسۆزی عیراق و عەرەب بوون، هەردووکیان وەک یەک بە ناچاری دەستیان دەخستە ناو دەستی ئینگلیزەوە، هەردووکیشیان وەک یەک یاریدەدەری دڵسۆزی مەلیک فەیسەڵی یەکەم بوون و ئەمیش وەک یەک پشتی پێ دەبەستن، بەڵام نوری سەعیدیان، لە راستیدا، راستگۆتر لەگەڵ خۆی و دونیاداو دەسپاکترو دووربینترو هەڵبەت هەر لەبەر ئەوانەیش کەڵکبەخشتر بوو.**

بۆ روونکردنەوەی مەبەستی ئەم بۆ چوونە تەنها نموونەیەک دێنمەوە. بەڵگەنامەیەکی نهێنیی زۆر بایەخداری ئینگلیزەکان کە خودی باڵوێز نووسیوییە باسی ئەوەی بۆ کردووین **چۆن هەر ئەوەندە یاسین هاشمی لە وەزارەتدا نەبێت دەبێتە یەکە نیشتمانپەروەرو ناحەزی ئینگلیزو هەر کە هاتیشە سەر حوکم دەبێتە ماستی مەییو.** راستێکەشی وابوو. بەوێنە کە ساڵی ١٩٢٢ باسی مۆرکردنی یەکەم پەیمانی نێوان عیراق و بەریتانیا هاتە پێشەوە بزوتنەوەیەکی بەرهەڵستیکردنی زۆر بەرفراوان بەرپابوو کە دەوروبەری دوو ساڵی خایاند، **یاسین هاشمی رابەرێکی زۆر دیاری ئەو بزوتنەوەیە بوو، گوتەو نووسین و هەڕەشەو گوڕەشەکانی ئاگریان لێ دەباری، ئەوساکە ئەو لە وەزارەتدا نەبوو. دوای مۆرکردنی پەیمانەکە یاسین هاشمی بووە سەرەک وەزیران، واتا ئەو یەکەم کەس بوو کە سووک و باریک کەوتە جێ بەجێ کردنی بەندەکانی ئەو پەیمانە، لەوەیش زیاتر یاسین هاشمی یەکەم ئیمتیازی نەوتی لەگەڵ ئینگلیزدا مۆر کرد، ئەو ئیمتیازەی ناخی دەروونی سەرجەمی نیشتمانپەروەرانی عیراقی هەژاند.**

لەم پێشەکییە پێویستەوە دەچمە ناو ناخی خودی باسەکەمەوەو بە کورتی دوو گفتوگۆی زۆر جیاوازی خۆم لە بارەی نوری سەعیدەوە دەگێڕمەوە. لە وڵاتی شوورەوی خوێندن و کاری زانستی لە نزیکەوە لەگەڵ زانایەکی بەناوبانگدا

کوێکردمەوە کە ئێستا پرۆفیسۆرەو یەکێکە لە شارەزا هەرە گەورەکانی جیهان لە بوواری مێژووی ئێراندا، ناوی س. ل. ئاگایێڤە. ئێستایش لەبیرمە ڕۆژێکیان، لە ناوەندی شەستەکاندا، لە یەکێک لە ڕاڕەوەکانی کتێبخانەی لینین بە پیاسە هیلاکی کاری خۆمان دەڕەواندەوە، لە میانەی قسەدا کەوتینە باسی چەند لایەنێکی مێژووی هاوچەرخی عیراق. ئاگایێڤ زۆر لەسەر خۆ پێی گوتم:

«کەمال من لەوە دڵنیام ڕۆژێک دێت پەیکەرەکەی مەلیک فەیسەڵی یەکەم دەگێڕنەوە شوێنەکەی جارانی خۆی، هیچ بە دووریشی نابینم ڕۆژێکی تر پەیکەرێکی قەشەنگ بۆ نوری سەعیدیش داتاشن».

من هەرگیز چاوەڕوانی ئەم قسانەی ئاگایێڤ نەبووم، لە ڕاستیدا چوم بە ئاسماندا، پێم گوت زۆر پێم سەیرە زانایەکی مارکسیی وەک تۆ قسەی وا هەڵەق و مەلەق بکات، قسەکانیم خستە خانەی کفرەوە، کەچی هەمووی بەسەر یەکەوە بیست ساڵی نەخایاند کە بەشی یەکەمی خەملەکەی هاتە دی و پەیکەرەکەی مەلیک فەیسەڵی یەکەم بە شیاوی گەڕایەوە شوێنەکەی خۆی(٢)، دەمێکیشە لاپەڕە تازە دۆزراوەکانی ژیان و بیرو بۆ چوونەکانی نوری سەعید تەنگیان بە هەڵسەنگاندنی جارانی ئەو پیاوە هەڵچنیوە، جا با بزانین ڕەوڕەوەی مێژوو لەم بووارەدا بەرەو کوێ دەچێت.

من بەش بە حاڵی خۆم دوای ئەوەی لە نزیکەوە شارەزای نوری سەعید بووم گشت سەرنجەکانی پێشووم بەرانبەری گۆڕی، هەرچەندە، بێ گومان، ئەمە وا ناگەیێنێ نوری سەعید فریشتە بووە، یا هەرگیز دەستی تەتەڵەی نەکردووە، کەسێکی واش کە فریشتەو بێ هەڵە بێ نە هەڵکەوتووە، نە قەتیش هەڵدەکەوێت.

لێرەوە دەچمە سەر گفتوگۆی دووەمم کە لەگەڵ مێژوونووسی گەورەی عیراقی عەبدولڕەزاق حەسەنیدا بوو. کەس بە ڕادەی ئەو لەسەر مێژووی هاوچەرخی عیراقی نەنووسیوە، کەسیش بە ڕادەی ئەو لە سەرەتای بیستەکاندا لە بەرهەمەکانی خۆیدا بە ئاشکراو بێ هیچ پێچ و پەنایەک حەشری بە نوری سەعید نەکردووە، هەزارو یەک پلارو توانجی تێ گرتووە، گەلێک قسەی ناشرینی پێ گوتووە بێ ئەوەی، وەک

(٢) پێم وایە بەر لە شۆڕش ڕووی پەیکەرەکە لە پردی ئەحرار، لە باکوور بوو، ئێستە ڕووی لە باشوورە.

خۆی دەڵێت، **ئەو لە گوڵ کاڵتری بە ئەم گوتبێ.**

ڕۆژێکیان لە ماڵی مامۆستا عەبدولڕەزاق حەسەنی لە دانیشتنێکی کراوەدا کە ئەحلام خانی کچی و شەهلا خانی خێزانی منیش لەوێ بوون، کەوتینە باسی نوری سەعیدو من بەشێک لە ئۆباڵی زڕاندنی ناوی ئەو زاتەم خستە ئەستۆی ئەوەوە، **زۆرم پێ سەیر بوو کە ئەویش لە نرخاندنی ڕابردووی بەرانبەر نوری سەعید پەشیمانەو** لە ناو گەلێک شتی تردا ئەمەی لای خوارەوەی بۆ گێڕاینەوە.

فەرمووی: ڕۆژێکیان، لە کۆتایی چلەکاندا، بە پەلە پڕۆزکێ هاتنە لام گوتیان جەنابی سەرەک وەزیران تۆی دەوێت، ڕۆح هاتە سەر کونە لوتم، کەس و کارم زەندەقیان چوو. کە گەیشتمە خزمەتی بە گەرمی بەخێرهاتنی لێ کردم، ئاهێکم پێدا هاتەوە، دوای چا خواردنەوە ڕووی تێکردم و گوتی:

عەبدولڕەزاق تۆ بۆ بەدزیی ئێمەوە وردە فەرمانبەرەکانمان دەفریوێنی و بە پارە دەنگوباس و وێنەی بەڵگەنامەکانی ئەنجومەنی وەزیرانیان لێ دەردەهێنی، بۆ چ نایەی لە ئەنجومەنی وەزیران کار بکەیت تا بۆ خۆت لە نزیکەوە ئاگاداری هەموو کەین و بەینێکمان بیت چونکە بەرهەمەکانت خزمەتێکی چاکی مێژووی عیراق دەکەن.

حەسەنی گوتی وەک لەسەربانەوە بەرم دەنەوە وابوو، من چاوەڕوانی گرتن، یا هیچ نەبێت گوێ ڕاکێشان بوم کەچی وا دەمخەنە سەر ئەو خەزنەیەی کە هەرگیزاو هەرگیز خەویشم پێوەی نەدەدی. گوتی کە عەرزی نوری سەعیدم کرد ئەوە گەورەییە لەوەوە یەکسەر بانگی نوری لقاضیی کرد کە ئەوساکە کاربینی ئەنجومەنی وەزیران بوو، پێی گوت هەر ئێستا فەرمانی گواستنەوەی عەبدولڕەزاق لە وەزارەتی داراییەوە بۆ ئێرە دەربکەن. نوری لقاضی دەڵێ قوربان میلاکمان نییە، ئەویش پێی دەڵێ میلاکی بۆ دابنێن. لە وەڵامدا نوری لقاضی دەڵێ: قوربان ئەگەر بێتیش بۆ ئێرە ژوورمان نییە لێی دابنیشێت. حەسەنی دەڵێ لێرەدا نوری سەعید کەمێک بە رووگرژییەوە بە نوری لقاضیی گوت:

ئەوە ئاسانە، دەتوانن ژووری هاوینانی سەرەک وەزیران لە زستاندا بدەنە عەبدولڕەزاق و هاوینانیش ژووری زستانەکەی ئەوی بدەنێ.

مەلیک فەیسەڵی یەکەم

نوری سەعید و مەلیک فەیسەڵی دووەم

بەو جۆرە لەوساوە عەبدولڕەزاق حەسەنی بۆ ماوەی چواردە ساڵی رەبەق بووە سەرپەرشتیاری فایلە تایبەتییەکانی ئەنجومەنی وەزیران و وەک بۆ خۆی دەیگوت ئەو ساڵانە بەختەوەرترین ماوەی ژیانی فەرمانبەریی بوون و کەڵکێکی بێ ئەندازەی لێ وەرگرتوون بۆ نووسینەکانی.

له نووسینێکی تری خۆمدا گوتومە **بەوەی باشە مێژوو ڕێگە نادات مافی ون بێت، سەرئەنجام راست و ناڕاست وەک خۆیان، زوو بێت یا درەنگ هەر ساغ دەبنەوە.**

شەنشەل و کورد

ڕۆژی بیست و شەشی شوباتی ساڵی١٩٩٧ لە هۆڵی ئیدریسی کۆلیجی ئادابی زانکۆی بەغدا نامەی ماجستیری قوتابی سەمیر عەبدولڕەسول عەبدوڵلا عوبەیدی خرایە بەرباس و لێکۆڵینەوە. «**محمد صدیق شەنشەل و ڕۆڵی سیاسی ئەو لە عیراق تا ساڵی ١٩٥٩**» ناونیشانی نامەکەیەتی[١] کە دکتۆر غازی دەحام فەهد ئەلمەرسومی سەرپەرشتکاری بووە. دکتۆران ریاض ڕەشید حەیدەری و عەلاء جاسم محەمەد ئەندام و من سەرۆکی لیژنەکە بووم.

محەمەد صدیق شەنشەل، کە هەر بە صدیق شەنشەل ناسراوە، یەکێک بووە لە سیاسەتمەدارە نەتەوە پەرستە بەناوبانگەکانی عیراق و عەرەب، ساڵی ١٩١٠ لە مووسڵ لە دایک بووەو سەرەتای ساڵی ١٩٩١ لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە، یاسای لەبەغاو دیمەشق و پاریس خوێندووە، هەڵگیرسانی ئاگری جەنگی دووەمی جیهان بووە هۆی ئەوەی نەتوانێ لە فەرەنسا نامەی دکتۆراکەی تەواو بکات.

لە سییەکانەوە صدیق شەنشەل لە نزیکەوە دەستی لەگەڵ نەتەوە پەرستانی ئەو ڕۆژگارەی عیراقدا تێکەڵ کرد، لە ڕۆژانی ڕاپەڕینی مایسی ساڵی ١٩٤١یشەوە بووە یەکێک لە ڕابەرانی خەباتی ئەو ڕێبازە. کاتی ئەو ڕاپەڕینە بۆ ماوەی نزیکەی دوو مانگ شەنشەل بووە کارگێڕی گشتی ڕاگەیاندن، لەو ماوە کورتەدا چالاکییەکی کەم وێنەی نواند، ئاڵوگۆڕێکی بنەڕەتی لە پرۆگرامەکانی

(*) لە گۆڤاری «**ڕۆشنبیری نوێ**» ژمارە (١٣٩)ی ساڵی ١٩٩٧، لە ل٤-٧دا بڵاوکراوەتەوە.

(١) سمير عبدالرسول عبدالله العبيدي، محمد صديق شنشل و دوره السياسي في العراق حتي عام ١٩٥٩، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة بغداد، شباط، ١٩٩٧، ص١٩٤.

ئێزگەو کات و مەودایدا کرد، وای کرد ئێزگەی بەغدا بە هەشت زمانی بیانی پرۆگرامی بڵاو بکاتەوە، بە ئینگلیزی و فرەنسی و ئەڵمانی و ئیتالی و فارسی و تورکی و ئۆردۆ و پشتو. لەگەڵ دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکەشدا صدیق شەنشەل بە دەستبەسەری ڕەوانەی ئێران کراو دوای داگیرکردنی ئەو وڵاتە لە لایەن لەشکری ئینگلیزو سۆڤیەتەوەو کەوتنی ڕەزا شا ئەویش، وەک سەرجەمی ڕابەرەکانی تری ڕاپەڕینی مایس کە پەنایان بردبووە بەر ئێران، گیراو نێردرایە باشووری ئەفەریقاو تا مارتی ساڵی ١٩٤٢ی لەوێ بە بەندی بردە سەرو دوایی بە دەسبەسەری هێنرایەوە عیراق و تا ئەیلولی ساڵی ١٩٤٥ لە بەندیخانەدا مایەوە.

لە ساڵی ١٩٤٦ەوە صدیق شەنشەل بووە یەکێک لە ڕابەرە هەرە ناسراوەکانی «**پارتی سەربەخۆیی**» (حزب الاستقلال)، ئەو و فایق سامەرائی دووەم کەسایەتی ئەو پارتە بوون دووای محەمەد مەهدی کوببە کە سەرۆکی بوو. پەنجاکان شەنشەل بە جارێ هەڵتۆقی- دوو جار بۆ ئەنجوومەنی نوێنەران **(مجلس النواب)** هەڵبژێردرا- ساڵی ١٩٥٠ و ساڵی١٩٥٤، گوتەکانی لە هۆڵی پەرلەمان و گوتارەکانی لەسەر لاپەڕەی ڕۆژنامە نیشتمانییەکاندا لە سەرانسەری وڵاتدا دەنگیان دایەوە، ئەو ئەفسەرانەی بۆ بەرپاکردنی شۆڕش خۆیان گەڵاڵە دەکرد لە هەموویان زیاتر بە صدیق شەنشەلیاندا ڕاپەرموو بیکەنە نوێنەری خۆیان و بە نهێنی بینێرنە قاهیرە بۆ دیدەنی جەمال عەبدولناسر، هەر بەو دەستوورەش شەنشەل چالاکیەکی زۆری لە بەرەی نیشتمانی یەکگرتوو**(جبهة الاتحاد الوطني)**دا نواند کە ساڵی ١٩٥٧ لە لایەن «**پارتی سەربەخۆیی**» و «**پارتی نیشتمانی دیموکراسی**»ی کامیل چادرچی و بەعس و شیوعییەوە دامەزرا. کە شۆڕشی گەلاوێژیش بەرپا بوو شەنشەل بووە یەکەم وەزیری ڕاگەیاندنی ڕژێمی کۆماری. **هەرچەندە لە دەستدرێژی و توانجی مناڵکارانەی چەپڕەوانی ئەو ڕۆژگارە ڕزگاری نەبوو بەڵام شەنشەل تێکەڵ بە تەوژمی توندڕەوی نەتەوەپەرستانی قۆناغی دوای شۆڕش نەبوو**، هەر زوو لەگەڵ عەبدولسەلام عارف تێکچوو، دانووی لەگەڵ عەبدولکەریم قاسمیشدا نەدەکوڵا، چەند جارێک لە سەرەتای شۆڕشەوە ویستی دەست لە وەزارەت هەڵبگرێ، دواجار سەرەتای شوباتی ساڵی

محمد صديق شنشل

ودوره السياسي في العراق حتى عام ١٩٥٩

١٩٥٩ وازی هێناو لەوساوە ئیتر ئەوەندە توخنی سیاسەت نەکەوت.

هەموو ئەو باسانەو گەلێک لایەنی تری ژیان و بەسەرهات و چالاکییەکانی تری صدیق شەنشەل بە دوورو درێژی و پشتیوانی بەڵگەنامەی نهێنی و سەرچاوەی رەسەنی زۆر لەو نامەی ماجستێرەدا لێیان کۆڵراوەتەوە، **بەڵام خاوەنی نە زۆر و نە کەم توخنی کوردو مەسەلەی کورد نەکەوتووە، ئەوەی بەلای منەوە گەورەترین کەلێنی زانستیی نامەکە بوو.**

من وا چاوەڕوان بووم ئەو دوو مامۆستایەی لەگەڵمدا بوون بە توندی لەسەر ئەوە رەخنە لە خاوەنی نامەکە بگرن، کەچی ئەوانیش کەسێکیان توخنی ئەو باسە نەکەوتن، **بۆیەکا لە کاتی لێدوانەکەی خۆمدا زۆر بە توندی رەخنەم لەوانیش گرت و ئەو چاوپۆشییەیانم بە شوورەیی زانستی لە قەڵەمدا.** زۆر بەداخەوە هەست بەو جۆرە بایەخ پێنەدانە، یا بە شێواندنی زەق لە نێوان بەشێکی زۆری مامۆستاو شاگردانی ماجستێرو دکتۆرادا دەکرێ، بۆیەکا هەر هەموویان شتێکی ئەوتۆ دەربارەی مێژووی کورد نازانن، یا بە هەڵگەڕاوەیی دەیزانن، ئەوەی، بێگومان، لەگەڵ بەرژەوەندیی راستەقینەی نیشتمان و وڵاتدا ناگونجێ.

دەبوو، وەک لەوێ گوتم، خاوەنی ئەم نامەیە بە وردی بە دووی پەیوەندی

شەنشەل بە کوردەوەو سەرنجی بەرانبەر مەسەلەی کورد بگەڕێ بۆ ئەوەی هەڵوێستە راستەکانی ببنە نموونەو هەڵەکانیشی ببنە پەند. بەر لە هەرشت پێویست بوو ئەوەمان نیشان بدات کە نەتەوەپەرستەکانی سی و چلەکان، کە شەنشەل بۆ خۆیشی یەکێکیان بوو، **زۆر کەمتەرخەم بوون بەرانبەر کێشەی کورد، بەشی هەرە زۆریان لە تۆمەت دانەپاڵو قسەی هەست بزوێن و بریقەدار بەولاوە هیچی تریان بۆ کورد لێنەوەشاوەتەوە، بۆیەکا نەیاندەتوانی جێ پێیەک بۆ خۆیان لە ناو کوردا بکەنەوە.** جاری وابوو **«پارتی سەربەخۆیی»** لە پەخشەو نووسینەکانیدا کوردی بە کۆسپ و تەگەرە لە قەڵەم داوە[٢]. دەبوو خاوەنی ئەم نامەیە پێمان بڵێ **«صدیق شەنشەل کە بووە کارگێڕی گشتیی راگەیاندن لە سەردەمی راپەڕینی مایسی ساڵی١٩٤١دا[٣] چی بۆ پێشخستنی ئێزگەی کوردی کرد، ئەوەی من بیزانم شتێکی ئەوتۆی بۆ نەکرد هەر چەندە کورد لە رقی ئینگلیز دەورێکی باڵایان لەو راپەڕینەدا بینی»**[٤].

هەر چۆن بێ سەرنجی صدیق شەنشەل بەرانبەر بە کوردو کێشەی کورد لەسەرنجی زۆربەی هەرە زۆری نەتەوەپەرستانی عەرەبی چل و پەنجاکان چاکتر بوو، ئەو بە چاوی رێزەوە سەیری کوردی دەکرد، حەزی دەکرد برایەتی کوردو عەرەب پتەو بێ، پێشی وابوو پێویستە لە قەوارەی عیراقدا ژمارەیەک لە مافە سەرەتاییەکانیان بۆ دابین بکرێ، ئەو باسانەی لەبەر بایەخی مێژوویی و سیاسییان دەبوو لە نامەکەدا جێگەی شیاویان بۆ تەرخان بکرێ، دەبوو بزانین هەڵوێستی صدیق شەنشەل بەرانبەر بەشداری کردنی **«پارتی دیموکراتی کوردستان»** لە بەرەی نیشتمانی یەکگرتووی ساڵی ١٩٥٧دا چۆن بوو، **چونکە لەو بوارەدا نەتەوەپەرستانی عەرەب کەوتنە هەڵەیەکی تەکتیکی و ستراتیژی**

(٢) وەک نموونە بڕوانە: **محمد مهدي كبة، مذكراتي في صميم الاحداث، دار الطليعة، بيروت، ١٩٦٥، ص١٩٩.**

(٣) لەناو کوردەواریدا هەر بزووتنەوەی رەشید عالی گەیلانی ناسراوە، چونکە گەیلانی لە سەردەمی راپەڕینەکەدا سەرەک وەزیران بوو، جگە لەوەی بۆ خۆی لەناو کوردا پیاوێکی ناسراو بوو.

(٤) بە کوردی و بە عەرەبی زنجیرەیەک وتارم دەربارەی ئەو باسە لە گۆڤاری **«رۆشنبیری نوێ»** و رۆژنامەی **«العراق»**دا بڵاو کردۆتەوە.

گەورەوە بەوەی رازی نەبوون ئەو هێزە نیشتمانییە کاریگەرە راستەوخۆ ببێتە ئەندامی بەرە. لەو مەسەلەیەدا صدیق شەنشەل لە زۆربەی هاوەڵەکانی نەرمتر بوو، ئەو، وەک فەیسەڵ فەهمی سەعید[٥] دەڵێ: **«هەمیشە بە چاوی ریزەوە سەیری کوردی دەکردو باوەڕی پێیان بوو»**. بە پێی گێڕانەوەی فەیسەڵ فەهمی سەعید شەنشەل جاروبار رەخنەی لە سیاسەتی رژێمی پاشایی بەرانبەر بە کورد دەگرت و زۆر نیگەران بووە لەو هێرشە ناڕەوایەی چەکدارانی میری کردیانە سەر تەرمەکەی شێخ مەحمود لە تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٥٦دا[٦].

کۆششی صدیق شەنشەل بۆ دامەزراندنی ئیزگەی کوردی لە قاهیرە چاکترین هەڵوێستی ئەو پیاوە بوو لەبواری پێوەندی نێوان عەرەب و کوردا بەر لە شۆڕشی چواردەی گەلاوێژ. وەک لە سەرەتادا گوتمان ئەو ئەفسەرانەی بۆ بەرپاکردنی

(٥) کوڕی عەقید فەهمی سەعیدە کە یەکێک بوو لە رابەرانی ڕاپەڕینی ١٩٤١، باوکی لە نزیکەوە پێوەندیی بە صدیق شەنشەلەوە هەبووە، لە ئێران پێکڕا دەربەدەربوون، بۆیەکا شەنشەل وەک برازا سەیری فەیسەڵی دەکردو ئەمیش وەک مام سەیری ئەوی دەکردو بایەخی زۆری دەدا بە بیرەوەرییەکانی.

(٦) دیدەنی لەگەڵ فەیسەڵ فەهمی سەعید، رۆژی دووی مارتی ساڵی ١٩٩٧.

شۆڕش خۆیان ئامادە دەکرد بە نهێنی، لە رێگەی صدیق شەنشەلەوە پێوەندییان لەگەڵ جەمال عەبدولناسردا دامەزراند.

بەر لە شۆڕش بە ماوەیەکی کورت صدیق شەنشەل لە رێگەی سووریاوە چووە میسرو لە قاهیرە بۆ باسی بارودۆخ و دووا رۆژی عیراق لەگەڵ جەمال عەبدولناسردا لە ماڵی خۆیان کۆبۆوە. وا دیارە لەو دانیشتنەدا صدیق شەنشەل جەمال عەبدولناسری قایل کردووە ئیزگەیەکی کوردی لە قاهیرە دابمەزرێنێ. ئەو ئیزگەیە بەر لە شۆڕشی چواردەی گەلاوێژ بە چەند مانگێک کەوتە کارو دەنگێکی باشی لەناو کورددا دایەوە، تایبەت کوردی عیراق و ئێران چونکە لەو رۆژگارەدا پەیوەندی بەغداو تاران بە قاهیرەوە گەلێک ئاڵۆز بوو. دامەزراندنی ئیزگەی کوردیی قاهیرە شای ئێرانی وروژان و پاڵی پێوە نا بایەخێکی تایبەتی بە راگەیاندنی کوردی بدات. دەنگو باوی ئەو ئێزگەیە کەوتە سەر زاری هەمووان، شاگردانی زانکۆی بەغداو دانیشتووانی سلێمانی بە تایبەتی دڵیان بەوە خۆش بوو کە کاک هوشیار بابانی هاوشاریان پڕۆگرامەکانی ئەو ئێزگەیەی دەخوێندەوە، ناوبراو ئەوساکە لە قاهیرە دەیخوێند.

هەر چۆن بێ ئەو هەنگاوە دووربینی و هەڵسەنگاندنی دروستی چ جەمال عەبدولناسر، چ صدیق شەنشەل بۆ سەنگی کورد و ئەو دەورەی گەلی کورد دەتوانێ لە کوڕی خەباتی نیشتمانیدا ببینێ، نیشان دەدات، بۆیەکا خستنە پشتگوێی لە لێکۆڵینەوەیەکی وەک نامەی ماجستێرەکەی سەمیر عەبدولرەسوڵدا دەچێتە خانەی کەمتەرخەمییەوە، ئەوەی زۆر بە توندی و لەبەر چاوی هەمووان نامە دەستییەوەو وەک رەخنە بۆم نووسی.

ئەو جۆرە هەڵوێستانەی صدیق شەنشەل بوونە هۆی ئەوەی سیاسەتمەداری کوردی ئەو رۆژگارە بە چاوی قەدرو رێزەوە سەیری بکەن و پێوەندی لەگەڵ دابمەزرێنن[٧]. ئەمە بە ئاشکرا لەو سەردەمەدا دەرکەوت کە شەنشەل بە دوورخراوەیی لە قەڵادزێ بردیە سەر، ئەوە بوو بە فەرمانێکی تایبەتی دەوروبەری کۆتایی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٥٦ ئەو دوورخرایەوە قەڵادزێ و فایق

(٧) دیدەنی لەگەڵ لیوای خانەنشین فوئاد عارف، رۆژی بیست و هەشتی شوباتی ساڵی ١٩٩٧.

عەبدولکەریم قاسم

سامەرائی هاوەڵ و هاوبیریشی دوورخرایەوە هەڵەبجە. شەنشەل تا تەمموزی ساڵی **١٩٥٧** لە قەڵادزێ مایەوە. دانیشتووانی قەڵادزێ بە گەرمی پێشوازییان لێی کردووە، ریزێکی زۆریان گرتووە، زوو زوو نان و خوانیان بۆ رازاندۆتەوە، کە چۆتە ناو بازاڕ بەرزەپێ لەبەری هەڵساون، رووناکبیرو ناسراوانی شار چوونەتە لای و تەنیاییان رەواندۆتەوە. لەو بارەیەوە عەبدوڵڵا ئاغای پشدەری، کە ئەوساکە لاوێکی کوردپەروەری خوێن گەرم بووە، دەڵێ: **«هەر من بە لایەنی کەمەوە سێ جاران چوومەتە خزمەتی»**[٨]. مامۆستا مەسعود محەممەدیش، کە بەر

(٨) دیدەنی لەگەڵ عەبدوڵڵا ئاغای پشدەری، رۆژی بیست و هەشتی شوباتی ساڵی ١٩٩٧.

لەوە لە نزیکەوە صدیق شەنشەلی ناسیوەو ئەو رۆژانە بۆ کاروباری پارێزەری(**محاماة**) لە قەڵادزێ بووە، بایەخی تایبەتی پێداوە، تا لەوێ بووە چەند جارێک چۆتە لای، دواتریش نیوانیان هێندەی تر گەرم بووە. ئەو پێی وایە صدیق شەنشەل لە هەموو نەتەوەپەرستانی عەرەب پتر بۆ کورد بە پەرۆش بووە[٩].

لە قەڵادزی صدیق شەنشەل دەست دەداتە خوێندنی زمانی کوردی، کاک شەوکەت غەفوور بابان کە ئەوساکە لەوێ بەڕێوەبەری قوتابخانە دەبێ ئەرکی فێرکردنی شەنشەل دەگرێتە ئەستۆ، وەک ئەو دەیگێڕێتەوە شەنشەل بە دڵ حەزی دەکرد فێری کوردی ببێ[١٠]. لەوەوە پێوەندی ئەو دووانە بەهێز دەبێ، تەنانەت کاک شەوکەت بۆی دەبێتە تەتەری ئاڵوگۆڕ کردنی نامەی نێوان ئەوو فایق سامەرائی هاوبیری لە هەڵەبجە، شەنشەل بۆ خۆی لە بیرەوەرییەکانیدا باسی چەند لایەنێکی ئەو رۆژانەی ژیانی لە قەڵادزێ کردووە[١١]. لێرەدا پێویستە ئەوەش بێنینەوە یاد کە لەو رۆژانەدا عومەر عەلی پارێزگاری سلێمانی بوو کە گەورە ئەفسەرێکی توندو تیژ، جەربەزەو ناحەزی نیشتمانپەروەرانی وەک صدیق شەنشەل بوو.

وەک گوتمان صدیق شەنشەل دوای سەرکەوتنی شۆڕشی چواردەی گەلاوێژ بووە وەزیری راگەیاندن کە ئەوسا وەزیری ئیرشادیان پێ دەگوت. بە نیازی پتەوکردنی پێوەندی نێوان کۆماری عیراقی تازە دامەزرێنراو و کۆماری عەرەبی یەکگرتوو[١٢] رۆژی هەژدەی تەمموزی ساڵی ١٩٥٨، واتە چوار رۆژ دوای سەرکەوتنی شۆڕش، وەفدێکی باڵا بە سەرۆکایەتی عەبدولسەلام عارف چووە دیمەشق و لەوێ دیدەنی جەمال عەبدولناسری کردو نامەیەکی دەستخەتی عەبدولکەریم قاسمی بۆ برد. وەزیران صدیق شەنشەل و عەبدولجەبار جۆمەرد و

(٩) دیدەنی لەگەڵ مەسعود محەممەد، رۆژی سێی مارتی ساڵی ١٩٩٧.
(١٠) دیدەنی لەگەڵ شەوکەوت غەفور بابان، رۆژی شەشی مارتی ساڵی ١٩٩٧.
(١١) سمير عبدالرسول عبدالله العبيدي، سەرچاوەی ناوبراو، ل ١٢٤-١٢٦.
(١٢) کە شوباتی ساڵی ١٩٥٨ میسرو سوریە بوون بە یەک ناویان بوو بە کۆماری عەرەبیی یەکگرتوو.

محەمەد حەدید ئەندامی ئەو وەفدە بوون. ئێوارەی ئەو رۆژە کۆبوونەوەیەکی جەماوەری زۆر گەورە لە دیمەشق ساز کرا. لەوێ جەمال عەبدولناسرو عەبدولسەلام عارف و عەبدولجەبار جومەرد و صدیق شەنشەل یەک لە دوای یەک قسەیان کرد، لەناو هەمویاندا تەنها صدیق شەنشەل بە گەرمی باسی کوردی کردو هاریکاری کوردو عەرەبی بە ماکی سەرکەوتنی شۆڕش و پاراستنی لە قەڵەم دا[١٣].

هێمنی صدیق شەنشەل لەگەڵ توندڕەوی و هەڵەشەیی عەبدولسەلام عارفدا نەدەگونجا، بۆیەکا هەر زوو، لەگەڵ ئەوەشدا کە هاوبیر بوون، تێکچوون. عەبدولسەلام بە ئارەزووی خۆی دەستی دەخستە ناو کاروباری وەزارەتی راگەیاندنەوە، هەڵبەت صدیق شەنشەلیش بەوە رازی نەدەبوو. بۆ نموونە دوای شۆڕش بە دەوروبەری دوو حەفتە عەبدولسەلام عارف لە قرچەی گەرمای نیوەڕۆیەکی رۆژی ئابدا لەپڕ، بە هیلیکۆپتەر هاتە سلێمانی، لەبەر ئەوەی خەڵکێکی ئەوتۆ بە هاتنەکەیان نەزانی بۆیەکا ئەوانەی پێشوازییان لێکرد زۆر نەبوون، هەرچەندە ئەوساکە هێشتا بە دڵ، وەک رابەرێکی ئازای شۆڕش، خۆشیان دەویست، بە فەرمانی عەبدولسەلام لە رۆژنامەی(**الجمهورية**)دا هەواڵێک بڵاو کرابۆوە کە گوایە ٩٠ هەزار کەس لە دانیشتووانی سلێمانی پێشوازییان لێکردووە، ئەو ژمارەیە نە لەگەڵ قەوارەی ئەوسای شاری سلێمانی و نە لەگەڵ هاتنە کتوپڕەکەی عەبدولسەلامدا نەدەگونجا، بۆیەکا عەقید نوعمان ماهیر کەنعانی کە بەڕێوەبەری رەقابە بوو ویستوویە ژمارەکە بکاتە نۆ هەزار، لەسەر ئەوە عەبدولسەلام دەستی لەکار کێشاوەتەوە کە هەمووی چوار پێنج رۆژ لەوەوبەر پێی سپێردرا بوو[١٤]، **هەرچەند نوعمان ماهیریش وەک خۆی نەتەوەپەرستێکی توندڕەو بوو، تەنانەت کتێبێکی خراپیشی بە عەرەبی و بە**

(١٣) بڕوانە رۆژنامەی «**الجمهوريه**»، بەغدا، ژمارە سێ، بیستی تەمموزی ساڵی ١٩٥٨.

(١٤) بۆ درێژەی ئەو باسە بڕوانە : «**وزارة الدفاع. القيادة العامة للقوات المسلحة. محاكمات المحكمة العسكرية العليا الخاصة**»، الجزء الخامس، بغداد١٩٥٩، ص٣٦١-٣٦٢؛ جاسم كاظم العزاوي، ثورة ١٤تموز. اسرارها، احداثها، رجالها حتي نهاية عبدالكريم قاسم، بغداد، ١٩٩٠، ص١٧٠.

ئینگلیزی لەسەر کورد داناوە[١٥].

بەهەمان دەستوور صدیق شەنشەل لەگەڵ عەبدولکەریم قاسمیشدا نەدەگونجا، لەبەر ئەوە چەند جارێک ویستی بە هێمنی لە وەزارەت بکشێتەوە تا دوا جار شوباتی ساڵی ١٩٥٩ لەگەڵ پێنج وەزیری تردا وازیان لە وەزارەت هێنا، یەک لەو وەزیرانە بابە عەلی شێخ مەحمود بوو کە لە نزیکەوە پێوەندیی لەگەڵ صدیق شەنشەلدا هەبوو.

پوختەی ئەم وتارە نیشانی دەدات چۆن صدیق شەنشەل لە زۆربەی نەتەوەپەرستەکانی تر باشتر بۆ مەسەلەی کورد چووەو رێزی کوردی گرتووە، بەژێر لێوەوە کردنی ڕاستییەکی وا لە نامەیەکی زانستیدا جێگەی داخ و سەرزەنشتی و ڕەخنەی توندوتیژە، پێویستە لە هۆی ئەو جۆرە کەم تەرخەمییە بکۆڵرێتەوە کە لەوە گەورەترە ئۆباڵی بکەوێتە ئەستۆی شاگردێکی وەک سەمیر عەبدولڕەسولەوە، **دەبێ وەستاکان بە قوڵی لە پێناوی یەکیەتی نیشتمانیی ڕاستەقینەدا بەخۆیاندا بچنەوە ئەگینا دوایی کاڵەک بە ئەژنۆ دەشکێنن.**

(١٥) نعمان ماهر الكنعانی، ضوء علی شمال العراق، بغداد، ١٩٦٥.
N.M.al Kanaani, Limelight on the North of Iraq, Baghdad, 1956.

پێریسترۆیکەو کورد

لەم رۆژانەدا نامەیەکی رازاوەی پڕ لە سۆزی برایەتیی دوکتۆر رەحیمی قازیم پێگەیشت. دیارییەکی بە نرخ بوو **«بۆ رۆڵەی خۆشەویست و لەبەر دڵانی»**. گەلێکیش بەوە بەختەوەر بووم کە زانیم ماوەیەکە بەدانانی کتێبێکی بایەخدارەوە بەناوی، **«پێرێسترۆیکەو گلاسنەست لە یەکیەتی سۆڤیەت و مەسەلەی کورد»**ەوە خەریکە. هەڵبەت بەرهەمێکی واو بە قەڵەمی رەوانی شارەزاو ئاگادارێکی وەک دوکتۆری برا کارێکی پێویستەو کەلێنێکی باش پڕ دەکاتەوە.

(پێرێسترۆیکە) وشەیەکی لێکدراوی روسییە کە مانای بنیات نانەوەو دروستکردنەوە دەگەیەنێ، هەرچی **(گلاسنەست)**یشە بەمانای ئاشکرا کردن و نەشاردنەوە، واتە دیزە بەدرە خۆنەکردن دێ، بەو جۆرە گلاسنەست تەواو پێچەوانەی دیکتاتۆرییەتە.

وەک بابایەک کە دە ساڵی رەبەق لە وڵاتی شوورەوی ژیاوم و خوێندوومە ئەو مافە بە خۆم دەدەم کە بڵێم پێویستی مێژوویی و تاقیکردنەوەی تایبەتی پێرێسترۆیکەیان هێناوەتە کایەوە، بۆیەکا وا پێ دەچێ گەلێک لایەنی هەنگاوی گەورە بن بۆ پێشەوە، بەڵام هەمان کات لەو بوارەدا هەست بەجۆرە بەرەڵلایی و پاشەکشێ و گێرەشێوێنییەک دەکرێ، خوام بکات ئەنجامی بەخێر بگەڕێ، جەواهیر لال نەهرۆ دروستی بۆ چووە کە فەرموویە **گەر شوورەوی نەبوایە دەبا دروستمان بکردایە!، ئەگینا، بەراستی، گورگەکان ئێسک و پروسکیان دەهاڕین، زۆر سەیرە**

(*) لە سێ ژمارەی رۆژنامەی **«هاوکاری»**دا، رۆژانی ٢٥ی کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٨٩و ١ و ٤ی کانونی دووەمی ساڵی ١٩٩٠دا بلاوکراوەتەوە.

جیاوازکاری و چەوساندنەوە لە یەکسانی چاکترین. بەڵام ئەمە وا ناگەیێنێ راستکردنەوەی هەڵە گەورەکانی ستالین و لادانی برێجنێڤ کارێکی پێویست نەبێ.

هەرچۆن بێ دەمەوێ بڵێم **زۆر بەداخەوە گەلی کوردیش کەمی بەدەست سیاسەتی ستالینەوە نەچێشت، ئەو کارەی تاوەکو ئێستا دیزە بەدەرخۆنە کراوە، کە لەوێ بووین جاروبار قسەی سەیرمان بەرگوێ دەکەوت.** خاوەنی **«دمدم»** نووسەری گەورەی کورد عارەبی شەمۆ **(شامیلۆڤ)** لە هەمووان یەکرووتر، بێ سڵ و پێچ و پەنا داخی زۆری دڵی خۆی هەڵئەڕشت. لەیەکەم بینینییەوە ئەو کورە شوانە بەکوڵ دەکەوتە باسی ئەوەی چۆن کەم کەس بەرادەی ئەو پێشوازیی شۆڕشی ئۆکتۆبەرو دەسکەوتە گەورەکانی کردووەو بە دیداری لینین شادبووە، کەچی ئەویش بۆتە یەکێک لە قوربانییەکانی ستالین و پتر لەپازدە ساڵی بەدەستبەسەری لە سەهۆڵبەندانی سیبریا بردۆتە سەر، بۆ خۆی بەتەوسەوە دەیگوت نیوەی رێگەی شەمەندەفەری ئەو ناوچەیە دەسنێژی منە. **دەمانبیست لەوێ کورد راگوێزراون و هەوڵی تواندنەوەیان دراوە، راستە ئەو کاتەی ئێمە لەوێ بووین باری کوردی ئەرمەنستان لە هەر شوێن چاکتر بوو، کاریان راست ئەرمەنەکان بایەخیان پێدابوون. پێم وایە هەڵوێستی ئەرمەنەکان بەرانبەر کوردی وڵاتەکەیان یەکێکە لە دەرسە گەورەکانی مێژوو، چونکە، خوا هەڵناگرێ، کاتی خۆی کەممان پێ نەکردن، بەدرێژایی مێژوو کورد برا بچووکی هەمووان بووە تەنها ئەرمەن نەبێ.** هەڵبەت جیاوازیی ئایین دەوری بووە، بەڵام بەفیتی رەگەزپەرستانی بێگانە دەستی سەدان گێلە کورد لە کوشتاری ئەرمەندا بەزاخدا چوو. سەعاتە رێیەک نابڕی کاتێک لە ناوچە کوردەوارییەکانی ئەرمەنستانەوە دەگەیتە ناوچە کوردەوارییەکانی ئازەربایجان. لێرە یەکسەر هەموو شتێک ئاوەژوو دەبێتەوە، جلوبەرگ و خوێندن و ئێزگەو رۆژنامەی کوردی دەبنە ئاواتە نەهاتووە دیبیەکان. هەرچەندە، وەک دەڵێن، ژمارەی کوردی ئازەربایجان زیاترو مەڵبەندەکانیان پێکەوە لکاوترن وەک لە ئەرمەنستان. کوردی ئازەربایجان نیشتەجێی سێ مەڵبەندی سەرەکین- کەڵبەجەر **(کەو لەژێر)** و لاچین **(شین)** و قوباتلی.

سەرەتای کار ئەمە وا نەبوو. دوای دامەزراندنی دەسەڵاتی شوورەوی لە

نەخشەی کوردستانی سوور

ئازەربایجانی باکوور بۆ ماوەیەکی کورت کوردی ئەم مەڵبەندانەش بەئاواتی خۆیان گەیشتن. دوا بەدوای چەند لێدوان و لێکۆڵینەوەیەک لەلایەن دەزگا لێپرساوە بەرزەکانی ئازەربایجانەوە کاری دیارکردنی چارەنووسی کارگێڕی دانیشتوانی ناگۆرنە قەرەباخ و ناوچە کوردەوارییەکانی ئازەربایجان سپێردرایە کۆمیتەیەکی تایبەتی. ئەم کۆمیتەیە بۆ ماوەی چەند مانگێک بەمەسەلەی کوردی ئازەربایجانەوە خەریک بوو تا ڕۆژی حەوتی تەمموزی ساڵی ١٩٢٣ئەم بڕیارەی خوارەوەی دەرکرد کە خۆی لە خۆیدا بەڵگەیەکی مێژوویی بایەخداری ونە:

«٢- دەربارەی کوردستان: دامەزراندنی ڕژێمی ئۆتۆنۆمی کوردستان کە دەبێ مەرکەزو سنووری لەگەڵ سنووری ڕژێمی ئۆتۆنۆمی ناگۆرنەی قەرەباخدا دیار بکرێن».

هەر ئەو دەوروبەرە ناوچەیەکی کارگێڕی سەربەخۆ بەناوی **«کوردستانسکی ئویەزد»** (ناوچەی کارگێڕی کوردستان)ەوە دامەزرا. دوای مانگێک، واتە ئابی ساڵی ١٩٢٣، گ. حاجییێڤ کرایە سەرۆکی شارۆچکەو لاچینیش مەرکەزی، یا پایتەختی. هەر ئەو دەوروبەرەش ئەلیاسۆڤ کرایە بەڕێوەبەری کاروباری پەروەردەو فێرکردنی ناوچەی کارگێڕی کوردستانی سەر بەکۆماری ئازەربایجانی شوورەوی. لەوساوە زاراوەی کوردستانی ئازەربایجان دروستبوو.

«کوردستانسکی ئویەزد» لەپێنج دایەرە، یا مەڵبەندی سەرەکی پێکهاتبوو کە ئەوسا ناویان کەڵبەجەروکوردحاجی و مورادخانلی و قەرەقشلاغ و قوتورلی بوو. بەپێی سەرژمێری ساڵی ١٩٢٦ ژمارەی کوردی **«کوردستانسکی ئویەزد»** بریتی بوو لە ٣٧ هەزارو ١٨٢ کەس، کە بەسەر یەکەوە لە سەدا حەفتاو دووی دانیشتوانی ناوچەکەیان پێکدەهێنا. بەڵگەنامەی ڕەسمیی تر هەیە کە بیستەکان لە سەدا ٩٩،٢ی دانیشتوانی لاچین و لە سەدا ٩٩،٥ ی دانیشتوانی کەڵبەجەری بە کورد لە قەڵەم داوە.

وا چاوەڕوان دەکرا ئەم کۆرپەیە زوو پێ بگرێ و ببێتە نموونەیەکی ڕاستەقینەی برایەتی و دەرس و پەندێکی مێژوویی گەورە بۆ ڕەگەز پەرستە نەفام و نەخۆشەکانی ڕۆژهەڵاتی گیرۆدە. داخی گرانم ئەو ئاواتە نەهاتەدی. هەزار جار ئەفسوس ڕۆژی بیست و یەکی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٢٤ لینین لە ناوەختدا سەری نایەوە.

بە دوا کۆچی ئەو پیاوە ئەوروپاییە دووربینە کە ماوەیەکی باش لە دەرەوەی رووسیا، بەتایبەتی لە جنێڤی سویسرەو میۆنیخی ئەڵەمانیاو لەندەنی ئینگلتەرە ژیابوو، جڵەوی کاری وڵاتی شوورەوی بەرفراوان[١] کەوتە دەست ستالینی ڕۆژهەڵاتی کە لە بەندی و دەربەدەری و ڕاووەدوونانی چارە زاڵمەکان بەولاوە شتێکی تری ئەوتۆی نەدیبوو. **وا دیارە ئەو ستالینەی هەموو بە هەستێکی زۆر خاوێنەوە عەودالی بڕیارو هەنگاوەکانی بووین و کە ڕۆژی پێنجی مارتی ساڵی ١٩٥٣کۆچی دوایی کرد بەکوڵ بۆی گریاین فیرعەونێک بوو بۆ خۆی. بە هاتنی ئەوگەلێک شت لە وڵاتی شوورەوی گۆڕراو قۆناغێکی پڕ جەورو ستەمی دوور لە ناوەڕۆکی**

(١) وڵاتی شوورەوی گەورەترین دەوڵەتی جیهان بوو، پانتایی نزیکەی ٢٢،٥ ملیۆن کیلۆمەتری چوارگۆشە بوو کە نزیکەی شەش یەکی هەموو وشکانی جیهانی دەگرتەوە.

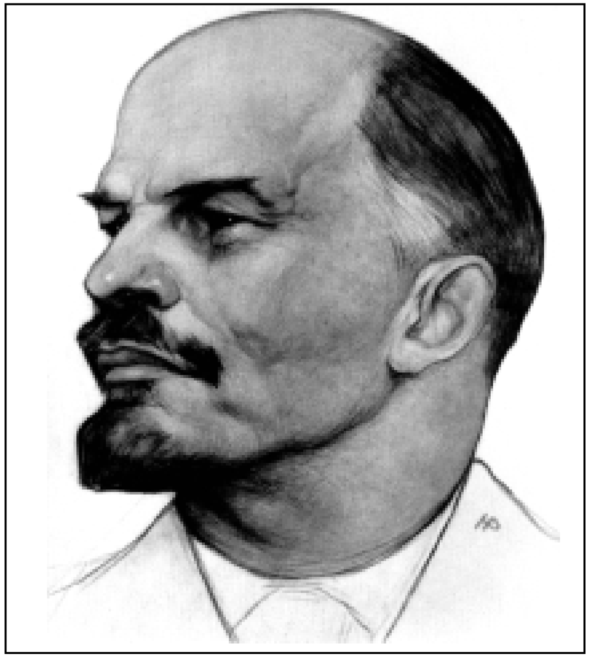

لینین

ڕاستەقینەی سۆشیالیزمی زانستی دەستپێکرد.

پریشکی ئەو ئاگرە دۆزەخییە کوردی ئازەربایجانیشی گرتەوە. ساڵی **۱۹۲۹** بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی **«کوردستانسکی ئویەزد»** دەرچوو. زۆری نەخایاند لیژنەیەکی تایبەتی بۆ لێکۆڵینەوەی بارودۆخی نەتەوەیی ناوچە کوردەوارییەکانی ئازەربایجان بە سەرۆکایەتی بوکشپان دامەزرا.

ئەندامانی ئەم لیژنەیە لە کوردناس ی. مارەگولۆڤ و مامۆستای فێرگەی سەرەتایی گوندی مینکەند کە سەرپاکی دانیشتوانی کوردن سەمەد شاساوارو پسپۆری زمانی تورکی ئیدریس حەسەنۆڤ و پسپۆری ئەتنۆگرافی عەلی ئەکبەرۆڤ پێکهاتبوو. کاری ئەم لیژنەیە مانگێک و شەش ڕۆژی خایاند، لە دووی ئابەوە تاوەکو هەشتی ئەیلولی ساڵی **۱۹۳۱** . دوای ئەوە ڕاپۆرتێکی گەورەی لەسەر مەسەلەی کوردی ئازەربایجان دانا کە ساڵی **۱۹۳۲** بوکشپان لە کتێبێکی

سەربەخۆی نەوەت و دوو لاپەڕەییدا لە باکۆ بەناوی **«کوردی ئازەربایجان»**ەوە لە چاپیدا(۲).

خوا هەڵناگری شەقڵی هیلاکبوون و ماندوێتییەکی زۆر بەراپۆرتی لیژنەی ناوبراوەوە دیارە. وا پێ دەچێ بوکشپان خوێندەوارێکی چاک و کۆمۆنستێکی کەلەڕەق بووبێ.

«کوردی ئازەربایجان» پڕییە لە زانیاری بایەخدارو دەگمەن دەربارەی هەموو کوردی رووسیای ڕۆژگاری چارو سەرەتای دەسەڵاتی شوورەوی لەو وڵاتەدا. بەڵام بەداخەوە لە گەلێک بۆچوونیدا هەست بەدوورکەوتنەوەو پاشگەزبوونەوەیەکی ئاشکرا لە ڕێبازی دروستی لینینیزم دەربارەی مەسەلەی نەتەوەیی دەکرێ، بەڵکو تاڕادەکی زۆر لەگەڵ ئەو قسانەی ستالینیشدا ناگونجێن کە بوکشپان سەروو لاپەڕەی یەکەمی کتێبەکەی پێ ڕازاندۆتەوەو دەڵێ:

«شۆڕشی ئۆکتۆبەر زنجیرە کۆنەکانی پساندو بەوەی کە ژمارەیەک گەل و کەمینەی لەبیرکراوی هێنایە کۆڕەوە بووە هۆی ژیانێکی تازەو پێشکەوتنێکی نوێ بۆیان».

بەداخەوە، وەک دواییش دەیبینین، سەرئەنجامی بۆچوونەکانی بوکشپان و ڕاسپاردەکانی لیژنەکەی بەنیسبەت کوردی ئازەربایجانەوە تەواو بەپێچەوانەی ئەو قسانەوە شکانەوە، وەک بەڵگەش بۆ دەرخستنی ئەم ڕایە چەند نموونەیەکی کەم لە ڕاپۆرتی لیژنەکە خۆی دەخەمە بەرچاو.

بوکشپان کە هەڵوەشاندنەوەی ناوچەی کارگێڕیی کوردستانی ئازەربایجانی پێ ڕەوابوو بە ئاشکرا هەوڵیداوە ژمارەی کوردی ئەو ناوچەیە کەم بکاتەوە، تەنانەت زۆر بەوردی بە دوای ئەوانەشدا گەڕاوە کە بەڕەگەز کوردن و لەبەر هەرهۆیەک بێ زمانی زگماکی خۆیان دۆڕاندووەو یەک یەک سەرژمێری کردوون و جیایکردوونەوە. بەپێی قسەی ئەو، کە ڕێی تێناچێ، دوای دامەزراندنی **«کوردستانسکی ئویەزد»** ژمارەیەکی زۆر لە ئازەرییەکانی ئەو ناوچەیە خۆیان بەکورد لە قەڵەم داوە.

(2) A.Bukshpan, Azerbaijanskie Kurdi-Lachin, Kelbajari, Nakhkrai. Zametki, Baku, 1932.
أ- بوکشپان، کوردی ئازەربایجان- لاچین، کەلبەجەر، ناوچەی قەرەباغ، تێبینی، باکو،۱۹۳۲.

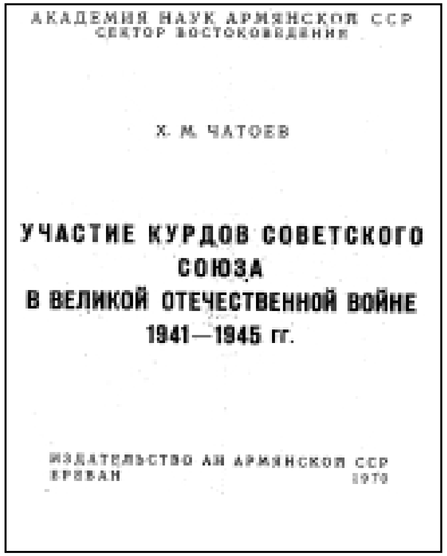

وێنەی لاپەڕەی یەکەمی کتێبی دکتۆر چەتۆیێڤ دەربارەی بەشداریی کوردی شورەوی لە شەڕی دووەمی جیهاندا، ئەو کتێبە بە رووسی ساڵی (١٩٧٠) لە یەریڤان چاپکراوە، چەتۆیێڤ بە دەستخەتی خۆی پێشکەشی دکتۆر کەمال مەزهەری کردووە.

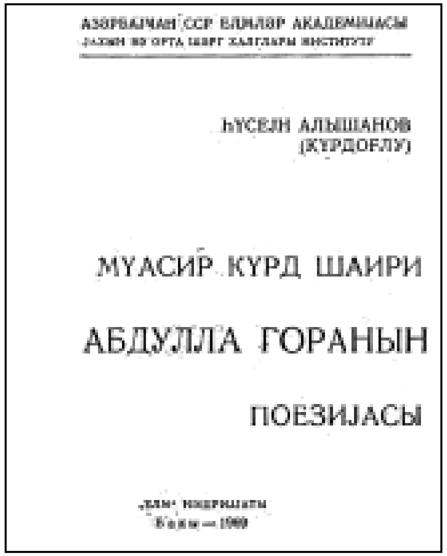

کتێبەکەی حسەین عەلیشانۆف کورد ئۆغلی دەربارەی گۆران کە ساڵی (١٩٦٩) لە باکۆ چاپکراوەو دوایی مامۆستا شوکور مستەفا کردی بە عەرەبی.

هەمان کات بوکشپان زۆر بەتوندو تیژی پەلاماری مامۆستای زانکۆی ئازەربایجان پرۆفیسۆر ژوزێی داوەو گەلێک تۆمەتی نارەوای داوەتە پاڵ و کۆڵێک توانجی نابەجێی تێگرتووەو کۆمەڵێک قسەی رەقی پێگوتووە تەنها لەسەر ئەوەی لە کۆبوونەوەیەکدا باسی ئەوەی کردووە چۆن کوردی عیراق هەرچەندە لە ژێر باری گرانی حوکمی ئینگلیزدان، بەڵام منداڵیان پلەی سەرەتایی و ناوەندی بەزمانی خۆیان دەخوێنن و لەبەرئەوە ئەوان بوونەتە هەست راکێشەری کوردی ئێران و تورکیا، لەسەر ئەوەی کفری کردووەو گوتوویە تا ئێستا ئەلف بای کوردی نییەو نازانرێ کەی دادەنرێ.

بەهەمان دەستوور بوکشپان پەلاماری پرۆفیسۆر گورگەکریاژنیشی داوە کە

کورتەی نامەی دکتۆرای حسەین عەلیشانۆف کورد ئۆغلی دەربارەی گۆران کە لە باکۆ ساڵی (١٩٦٦) چاپکراوەو بە دەسخەتی خۆی رۆژی ١٧ مارتی هەمان ساڵ پێشکەشی دکتۆر کەمال مەزهەری کردووە، نامەکەی بە سەرپەرشتی دکتۆر رەحیمی قازی نووسراوە.

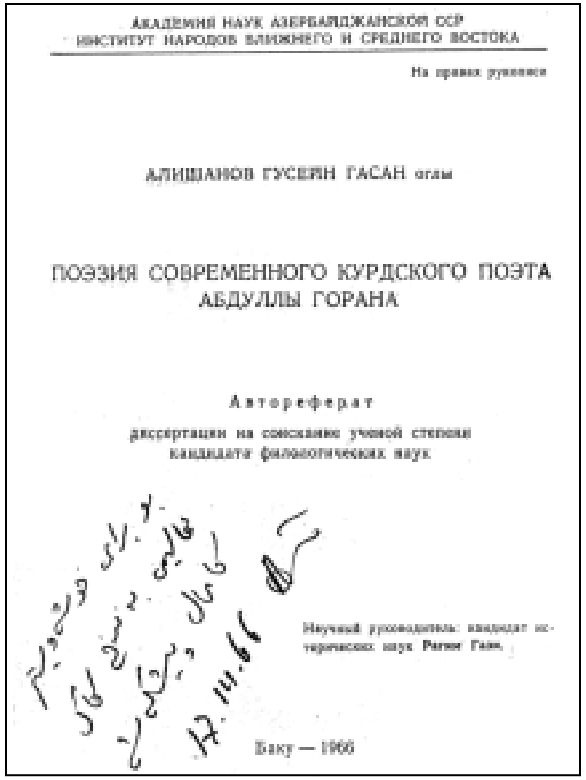

رۆژهەڵاتناسێکی ناسراوی ئەوسای شوورەوی بوو[٣]. گورگەکریاژن دوای ئەوەی هاوینی ساڵی ١٩٢٩ بەناوچە کوردەوارییەکانی شوورەویدا گەڕاوە راپۆرتێکی تایبەتی دەربارەی گەشتەکەی نووسیوە، وا دیارە ئەویش وەک پرۆفیسۆر ژوزێ هەندێک قسەی رەوای بۆ کورد کردووە کە بەلای بوکشپانەوە لادانی سەقەتن لە رێبازی مارکسیزم لینینیزم[٤].

(٣) ڤلادیمیر ئەلێکسەندەرڤیچ گورگەکریاژن (١٨٨٧-١٩٣١) رۆژهەڵاتناسێکی بەناوبانگی رووسیاو شوورەوییە، ئەندامی دەستەی کارگێری **«کۆمەڵەی رۆژهەڵاتناسیی زانستی»** بوو کە لە ساڵی ١٩٢٢ لە مۆسکۆ دامەزرا. یەکەم مێژوونووسی جیهانە کەلەساڵی ١٩٢٢وە سروشتی رزگاریخوازی شۆڕشی بیستی گەلی عیراقی لە لێکۆڵینەوەیەکی قووڵدا دەستنیشان کرد.

(٤) بوکشپان هەر لەو کۆبوونەوەیدا زۆر بەتوندی چووە بەگژ پرۆفیسۆر ژوزێداو دوای ئەوە رۆژی ٢٢ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٣١ لە رۆژنامەی **«باکینسکی رابۆچی»** دا وتارێکی رەقی دەربارەی هەمان باس بڵاوکردۆتەوە کە تێیدا پرۆفیسۆر ژوزێی بە دوژمنی چینایەتی لە قەڵەمداوە.

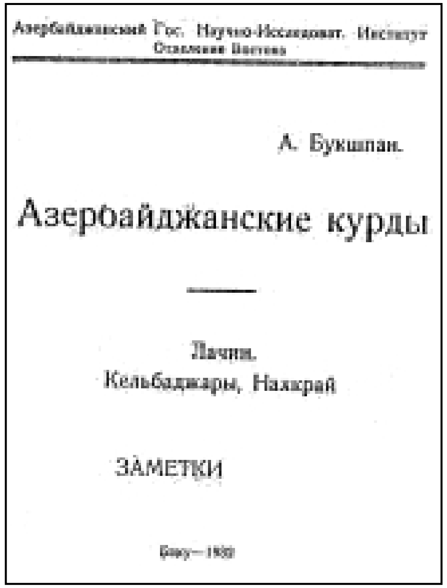

Азербайджанский Гос. Научно-Исследоват. Институт
Отделение Востока

А. Букшпан.

Азербайджанские курды

Лачин,
Кельбаджары, Нахкрай

ЗАМЕТКИ

Баку—1932

وێنەی بەرگی یەکەمی کتێبە دەگمەنەکەی بوکشپان «کوردەکانی ئازەربایجان»، باکۆ، ١٩٣٢.

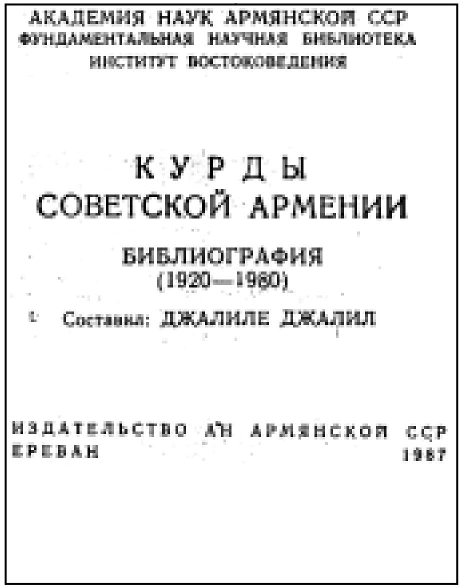

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ФУНДАМЕНТАЛЬНАЯ НАУЧНАЯ БИБЛИОТЕКА
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

КУРДЫ
СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ

БИБЛИОГРАФИЯ
(1920—1980)

Составил: ДЖАЛИЛЕ ДЖАЛИЛ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1987

وێنەی بەرگی یەکەمی کتێبی «کوردی ئەرمینای سۆڤیتی. بیبلیۆگرافیا ١٩٢٠ - ١٩٨٠» ئامادەکردنی دکتۆر جەلیلی جەلیل، یەریڤان، ١٩٨٧.

لەگەڵ ئەوەش لەدوو توێی راپۆرتەکەی بوکشپاندا گەلێک راستی و بەڵگەی بایەخدار بەرچاو دەکەون کە هەموویان ئەوە نیشاندەدەن چۆن نەدەبوو چارەنووسی کوردی ئازەربایجان بەو دەردە ببرێ کە برا. بەر لەهەرشتێک ناوی ژمارەیەک گوندی وەک زەردی و کەمالی و قالەجەو ساوجبولاق و ئاقجەکەندو شیلانلی و گەلێکی تری بۆ تۆمار کردووین کە، وەک دەڵێ: **سەد دەر سەدی دانیشتوانیان کوردن و بەکوردی دەدوێن.**

هەروەها بوکشپان ئەوەی بۆ تۆمار کردووین چۆن کوردی ئازەربایجان تینووی خوێندن بوون بەزمانی زگماکی خۆیان و بەدڵ دەیانویست بایەخی پێویست بدرێتە ژیانی رووناکبیری نەتەوەییان. لەم بارەیەوە بوکشپان نووسیویبیە دەڵێ:

«لە هەموو کۆبوونەوەکانی پارت و کەمسەمۆڵدا[5] جگە لەو کۆبوونەوانەی توانیمان بۆ هەژارو کەڵخۆزی و جوتیارە رەنجدەرە کوردو تورکەکان لەکاتی کاری

لیژنەکەماندا سازیان بکەین، دەنگی ناڕەزایی توندوتیژی رەوا دژی ئەو سیاسەتە بەرز دەبۆوە کە کۆمیتەی پەروەردەو فێرکردنی گەل تا ساڵی ١٩٣٠ پەیڕەوی دەکرد، ئەو سیاسەتەی بووە هۆی نەک تەنها بەفیڕۆچوونی چەند ساڵێک، بەڵکو بووشە کۆسپ لەبەردەم دامەزراندنی قوتابخانەو پێشخستنی ژیانی رووناکبیری کورد بەزمانی زگماکی خۆیان».

لە هەمان شوێندا بوکشپان دەڵێ: **«بەهۆی سیاسەتی بۆگەنی ژمارەیەک لە رابەرانی پێشووی کۆمیتەی پەروەردەو فێرکردنی گەلەوە ئێمە تاوەکو ئێستا شتێکی یەکجار کەمان بۆ پێشخستنی زمان و قوتابخانەو ئەلفباو نووسینی کوردی و هەموو کاروباری ژیانی رووناکبیری کورد کردووە.. لەم بوارەدا ئێمە تاوانکارانە دواکەوتووین».**

بۆ چارەسەرکردنی ئەم هەڵەیەی بوکشپان بەتاوان لە قەڵەمی داوە کاربەدەستانی ئازەربایجانی شوورەوی حوزەیرانی ساڵی ١٩٣١ ژمارەیەک بڕیاری تایبەتییان دەرکرد، وەک کردنەوەی چەند قوتابخانەیەکی سەرەتایی کوردی کە بڕیار بوو تا ساڵی ١٩٣٣ - ١٩٣٤هەموو ناوچە کوردەوارییەکان بگرێتەوە. ئەلفبای کوردی بەپیتی لاتینی دانراو سێ کتێبی خوێندنی کوردی لەچاپدرا. هەروەها بڕیاردرا بەشی کوردیی سەربەخۆ لە فێرگەی پەروەردەی شائومیان بکرێتەوەو زمانی کوردی بکرێتە زمانی لێکۆڵینەوەو لێدوانی کۆبوونەوەکانی پارت و کەمسەمۆڵ[6].

شایانی باسە ئەم بڕیارانە بوونە هۆی ناڕەزایی و نیگەرانی رابەرە رەگەزپەرستەکانی پارتی موساوات کە، وەک دواییش باسیدەکەین، دوژمنی باوەکوشتەی شوورەوی بوون. ئۆرگانی ئەو پارتییە گۆڤاری **«بیلدیریش»** کە لەدەرەوەی ئازەربایجانی شوورەوی چاپدەبوو، لە ژمارەی مانگی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣١یدا بە رقەوە نووسیبووی:

«بۆ ئەو کوردانەی ژمارەیان لە شەش تا دە هەزار تێپەڕ ناکات و لەتورکی بەولاوە زمانێکی تر نازانن زمان و نووسین و قوتابخانەو سەقافەتیان بۆ دروستکردوون».

(٥و٦) کەمسەمۆڵ کورتکراوەی ناوی یەکیەتی لاوانی شیوعییە.

АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА им. НИЗАМИ

На правах рукописи

ШАФИЕВА З. Т.

ЖАНР ПОЭМЫ В СОВРЕМЕННОЙ КУРДСКОЙ ПОЭЗИИ

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации, представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук

Научный руководитель:
кандидат исторических наук
Р. Гази

بۆ مامۆستای خۆشەویست
کامال! هیوای سەرکەوتنە لە رێگەی
خزمەتی کوردستان.
زومرد
١٩٦٧/٩/٥

БАКУ—1967

کورتەی نامەی دکتۆرای زومرد شەفیێڤا (شەفیجوڤا)، باکو، ١٩٦٧، نامەکە بە سەرپەرشتی دکتۆر رەحیمی قازی نووسراوە.
(بە خەتی خۆی رۆژی ٥/ ئەیلولی هەمان ساڵ پێشکەشی کردووە بە کەمال مەزهەر)

راستە ئەمانەی وتمان هەنگاوی چاکبوون بۆ پێشەوە، بەڵام هێشتا زۆر لەوە کەمتربوون کە رابەرانی ئەرمەنستان بۆ کوردی لای خۆیانیان کردبوو. بەڵام بەداخەوە زۆری نەبرد کاتێک ئەو شتە کەمەش لە سایەی باقیرۆڤی رەگەز پەرستەوە وەک ناوچەی کارگێڕی کوردستان زیندە بەچاڵکراو لەگەڵ کوردا نەخشەو ئاواتی موساواتییەکان هاتەدی.

میر جەعفەر عەبباسەڤیچ باقیرۆڤ کە ساڵی **١٩٣٣** بووە سکرتێری یەکەمی پارتی کۆمۆنیستی ئازەربایجان سەرباری ئەوەی ستالینێک بوو بۆ خۆی، لە رەگەز پەرستیشدا بۆ ئەوساى وڵاتی شوورەوی بێ وێنە بوو، هەر ئەو بوو کە دەیویست بە زۆری زۆردارەکی کۆماری مەهاباد بکاتە کلکی ئەو رژێمەی جەعفەر پێشەوەری دوای شەڕی دووەمی جیهان لەئازەربایجانی ئێران دایمەزراند، بەڵام هەڵوێستی پیاوانەی قازیی محەمەدی پێشەوا رێگەی نەدا. **راست گوتراوە ئەوی دوژمنی گەلی تر بێ ناتوانێ پیاوانە دڵسۆزی گەلەکەی خۆی بێ و نەبێتە هۆی نەگبەتی و قوڕبەسەریی رۆڵەکانی. باقیرۆڤ یەکێکە لەو نموونەو دەرسانەی مێژوو.** پاش کۆچی دوایی ستالین بەماوەیەکی کەم میر جەعفەر عەبباسەڤیچ باقیرۆڤ کە شانی چەپی لەبەر ئەو سەبەتە میدال و نیشانانەی پێی درابوو خواربووبۆوە بە تۆمەتی خیانەت لەگەڵ لاڤێرنتی پاڤلەڤیچ بێریای وەزیری کاروباری ناوخۆی بەناوبانگی رۆژگاری ستالین لە سێدارە درا. **هەر بژی حوکمی رەوای ژیان و مێژوو...**

*
* *

بریا ئەو حوکمە ناڕەوایەی لە رۆژگاری ستالیندا بەتایبەتی بەسەر کوردی ئازەربایجاندا درا لە ژێر سایەی **پێریسترۆیکەی گۆرباچۆڤدا** راستدەکرایەوە، لەگەڵێک رووەوە کوردی ئازەربایجان شایانی ئاوڕدانەوەیەکی لەو بابەتەن. بەر لەهەر شتێک هەموو کوردی رووسیا کە سەرپاکیان هەژارو بێ ماف و دەرەتان بوون بەگەرمی پێشوازیی شۆڕشی ئۆکتۆبەریان کردو دڵسۆزانە بەرەنگاری دوژمنەکانی

بێریا

باقیرۆڤ

هاتن، ئەوەش بۆ خۆی دیاردەیەکی ئاسایی دروستبوو، چونکە لە لایەکەوە ئەو کوردانە بەکەوتنی رژێمی (**چار**) هیچیان لەکیس نەدەچوو. لە لایەکی تریشەوە دەمێکبوو رابەرانی ئوکتۆبەر بە گەرمی، بێ جیاوازی باسی مافی رەوای گشت نەتەوەو کەمینەکانی رووسیایان دەکرد. **شایانی باسە لینین بۆ خۆیشی لە سەرەتاوە لە بروسکەیەکی تایبەتیدا کە بۆ نەریمان نەریمانۆڤی یەکەم سەرۆکی کۆماری ئازەربایجانی شوورەوی ناردووە داوای چاودێری کردنی کوردی لێ کردووە**، پێم وایە لینین هەر بۆ خویشی یەکەم کەسە **کە زاراوی کوردستانی بۆ ناوچە کوردەواریەکانی شوورەوی بەکار هێناوە**، ئەمەش دەقی ئەو بروسکەیەیە کە لینین رۆژی حەڤدەی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٢١ بۆ نەریمان نەریمانۆڤی ناردووە:

«حەز دەکەم بانقی میری تازەکراوەی ئازەربایجان ببێتە پاڵپشتێکی پتەو بۆ سیاسەتی ئابووریی نوێی کرێکاران و جوتیارانی کۆماری (ئازەربایجانی) شوورەوی برا، بەختکردنی چل ملیۆن (روبل) بۆ برسییانی قەراغ ڤۆلگاو کوردستان باشترین نیشانەی ئامادەییە بۆ بەرەو پێشچوون لە ژێر ئاڵای سووری ئینتەرناشیۆنالی زەحمەتکێشاندا. لینین»[٧].

(7) V. I. Lenin, Poln.Sobr. Soch.; Tom, 54, Moscow, 1965, PP. 21-22.

لێرەدا بەپێویستی دەزانین ئەوەیش بڵێین کە چل ملیۆن روبل پارەیەکی یەکجار زۆر بوو بۆ ئەوسای وڵاتی شوورەوی کە لە رووی ئابوورییەوە کەوتبووە ژێر بارێکی بێ ئەندازە قورسەوە.

ئەوەی بۆ ئەم باسەی ئێمە سەرنجی تایبەتی رادەکێشی ئەوەیە کە دوژمنانی دامەزراندنی دەسەڵاتی شوورەوی لە ئازەربایجانی باکوور هەمان کات ئاشکرا دوژمنایەتی کوردی ئەو وڵاتەشیان دەکرد. هەڵوێستی موساواتییەکان سەنگی مەحەکی ئەم بۆچوونەیە.

پارتی موساوات چالاکترین دوژمنی دەسەڵاتی شوورەوی بوو لە ئازەربایجان. ئەم پارتییە ساڵی ١٩١١ بە ناوی پارتی دیموکراتی موسلمانانەوە دامەزراو تا شۆڕشی ئۆکتۆبەر بەرپا نەبوو رۆڵێکی ئەوتۆی نەدی، بەڵکو لە کاتی شەڕی یەکەمی جیهاندا بە ئاشکرا داوای لە هەموو موسڵمانان دەکرد بەگەرمی پشتی لەشکری چار بگرن. لە یەکەم رۆژی سەرکەوتنی ئۆکتۆبەریشەوە رابەرانی دەستیان تێکەڵی تورک و ئینگلیز کردو هەموو توانایان بۆ بەربەرەکانیی شوورەوی تەرخانکردو لە ئەیلولی ساڵی ١٩١٨وە دەسەڵاتی خۆیان دامەزراند. حوکمەتی موساوات تا رۆژی بیست و هەشتی نیسانی ساڵی ١٩٢٠ ژیا، واتە تا ئەو کاتەی لایەنگرانی شوورەوی سەرکەوتن وکۆماری ئازەربایجانیان دامەزراند.

دوای ئەوە موساواتییەکان پەنایان بردە بەر خاکی تورکیاو ئێران، تایبەت لە ئێران بنکەو دامودەزگای خۆیانیان دامەزراندو کەوتنە چالاکی دژی دەسەڵاتی شوورەوی و بوونە یەکێک لەو گرێیانەی ماوەیەکی زۆر پەیوەندیی نێوان مۆسکۆو تارانیان ئاڵۆز کردبوو، جاروبار لایەنگرانیان لەناو خاکی ئازەربایجانی شوورەویدا شەڕی چەتەگەرییان دەکرد.

لەو ماوە کورتەی دەسەڵاتیاندا موساواتییە رەگەز پەرستەکانی ئازەربایجان بێ پەروا پەردەیان لە رووی راستەقینەی شۆڤێنی خۆیان راماڵی، ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوانی ناوچە کوردەوارییەکان لە تاو ئەوان و داشناقەکانی ئەرمەنستان ناچار بوون هەڵێنە ناو خاکی تورکیاو ئێرانەوەو دوای نەمانی دەسەڵاتی ئەوان ئینجا توانییان بەرە بەرە بگەڕێنەوە مەڵبەندەکانی جارانیان، وەک بوکشپان باسی دەکات

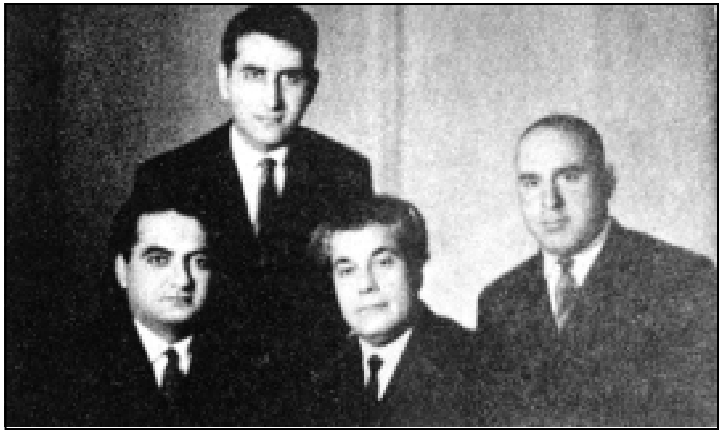

لە راستەوە بۆ چەپ: د. شامیل عەسکەر، کوردۆ یێف، د. کەمال مەزهەر، د. ڕەحیمی قازی «ساڵی ١٩٦٦»

سیاسەتی چەوساندنەوەی نەتەوەیی کورد لە ژێر سایەی ڕەشی موساواتییەکاندا گەلێک لە سیاسەتی رووسیای ڕۆژگاری چارەکانی تێپەڕاند، بوکشپان لەم بارەیەوە نووسیوییە دەڵێ:

«راوودوونانی کوردو گاڵتە پێکردن بەزمان و دابونەریتیان پەرەی سەند، کورد بوونە گاڵتە جارو مایەی نوکتە لەسەر دانان لە لایەن موساواتییەکانەوە کە توانییان جاروبار بەشێکی کەم لە خەڵکی هەرە دواکەوتوو رابکێشنە ئەم گێژاوەوە، هەر ئەو دەوروبەرە دانیشتوانی ژمارەیەک گوندی کورد سوێندیان خوارد دەست لە زمانی کوردی هەڵگرن، ئەو زمانەی ببووە مایەی توانج و تەشەری پێکەنیناوی وەک (کەرە وەرە)، ئێمە بۆ خۆمان تووشی چەند حاڵەتێک هاتین کە دیمان چۆن کورد هەبوون سوێندیان خواردبوو واز لە زمانی زگماکی خۆیان بهێنن، وەک دانیشتوانی گوندی کەمالیی ناوچەی لاچین»(٨).

لایەنگرانی موساوات دوای دامەزراندنی دەسەڵاتی شوورەویش لە ئازەربایجان هێشتا هەر دەستیان هەڵنەگرت، م. گ. وەلیێڤ، کە نازناوی بەهارلی بوو، لە لاپەڕە پەنجای ئەو کتێبەدا کە ساڵی ١٩٢١ لە باکۆ بەناوی **«ئازەربایجان. کورتەی**

(8) A. Bukshpan, Op. Cit., P.72.

جوگرافیای سروشتی و ئەتنۆگرافیاو ئابووریی» یەوە بڵاویکردۆتەوە بێ شەرمانە ئەم شەکرەی شکاندووە:

«زمانی تورکی تا دێ زیاتر سەرکەوتن وەدەست دێنی لە رێگەی تەنگە هەڵچنینییەوە بە گەلێک زمانی پەک کەوتەی ئەوتۆ کە رۆژیان بەسەر چووە، وەک زمانی تات و تاڵش و لەزگین و کوردی وهی تر».

موساواتیی ئەوتۆ هەبوو بەوەیش قایل نەبوو، بەڵکو بەزۆری زۆردارەکی کوردی دەکردە هاوڕەگەزو خوێنی ئازەری(٩). سەیر ئەوەیە داشناقە ئەرمەنییەکان کە لە هەموو شتێکدا لە گەڵیان هاوبیربوون لە عاستی رەگەزی کوردا یەکیان نەدەگرتەوە، ئەوانیش بە زۆری زۆردارەکی کوردیان دەکردە هاوڕەگەزو خوێنی خۆیان، لەو بەیاننامەیەیاندا کە شوباتی ساڵی١٩٣١ لە قاهیرە بڵاویان کردبۆوە گوتبوویان: **«کورد کە دراوسێمانن، لەسەر خاکێک پێکرا دەژین و بە خوێنیش خزمین»**. بریا خوێنی کورد لای هەمووان وا شیرین نەدەبوو، هەڵبەت کوردی ئازەربایجان حەقی خۆیان بوو چارەی موساواتییە رەگەز پەرستەکانیان نەوێ و بەدەنگ بانگەوازیەکانیانەوە نەچن، بەڵکو دوژمنایەتی ئەوان و دۆستایەتی دوژمنەکانیان بکەن کە لە سەنگەری شوورەویدا کۆبوونەوە، کەچی لەگەڵ ئەوەش زۆر بەداخەوە بەنیسبەت کوردی ئازەربایجانەوە نەخشەو ئاواتی موساواتییەکان هاتنە دی، هەرچەندە بەپێی هەموو سەنگ و کێشێکی رەوا نەدەبوو وابێ.

راستە هەستی نەتەوەیی لەناو بەشی زۆری کوردی ئازەربایجانی شوورەویدا نەگەیشتبووە ئاستی ئەو هەستە لە ناو کوردی ئەرمەنستاندا، هاو ئایینی لەسەر رۆخی جیهانی عیسایی دەوری خۆی لەمەدا دیبوو، بەڵام وا چاوەڕوان دەکرا دەسەڵاتی شوورەری ئەو هەڵەیەی مێژوو لەگەڵ کوردا راستبکاتەوە بەو دەستوورەی لەگەڵ هەموو گەلانی قەوقازو پشت قەوقازو ناوەندی ئاسیادا کردی، ئەوانەی گەلی وایان تێدا بوو ئەوساکە گەلێک لە کورد دواکەوتووتربوون، هی وایان هەبوو، وەک قەرە قەڵباخییەکانی سەر سنووری ئەفغانستان، کورد لە چاویاندا بە رادەی ئینگلیز

(٩) بە وێنە بڕوانە: **«ئازەربایجان گەنجلەری»** (لاوانی ئازەربایجان)، باکۆ، ژمارە ٧٦٤١، ٢٠ی مایسی ١٩٦٩.

پێشکەوتوو بوو.

بێگومان کورد، وەک هەر گەلێکی تر، شایانی ئاوڕدانەوەیەکی وابوو کە زۆر لەوانە بوو کار بکاتە سەر چارەنووسی و نەبێتە ئەو گەلە دێرینە بەخت ئالۆزاوەی ڕۆژنامەی **«ئیزڤێستیا»** دەوروبەری ساڵێک لەمەوبەر بەکۆڵێک داخ و زوخاوەوە لە دیدەنییەکی تایبەتیدا لەگەڵ کوردناسی سۆڤیەتی پرۆفیسۆر گاسرەتیاندا باسی کردبوو.

بەلشەڤییەکانی ئەرمەنستان یەکسەر، دوای ئەوە بیست و نۆی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٢٠. دەسەڵاتیان وەرگرت، دەستوبرد کەوتنە ڕاستکردنەوەی ئەو هەڵەیە، هەر ئەو ساڵە ئەلفبای تایبەتییان بۆ کورد داناو یەکەم کتێبی قوتابخانەیان بەناوی **«شەمس»**ەوە پێ چاپکرد. بێ دواخستن پێنج فێرگەی سەرەتاییان لە گوندە کوردەوارییەکاندا دامەزراندو بەپەلە ژمارەیەک مامۆستای تایبەتییان بۆ ئامادەکردن. هەشت ساڵی نەبرد کاتێک ژمارەی ئەو فێرگانە گەیشتە هەژدە، ساڵی١٩٣١ فێرگەی باڵای پەروەردەی پشت قەوقازی کوردی واتە **(دار المعلمين الابتدائية الكردية في ما وراء القفقاس)**یان دامەزراند کە یەکەم دەزگای لەو بابەتەیە لەمێژوودا.

تاوەکو ناوەندی سییەکان ژمارەی شاگردانی فێرگەی باڵای پەروەردەی پشت قەوقازی کوردی لە سەد تێپەڕی، هەر بەو هۆیەشەوە تا ساڵی ١٩٣٤ ژمارەی فێرگە کوردییە سەرەتاییەکانی ئەرمەنستان گەیشتە چل وپێنج فێرگەو ژمارەی شاگردانیان خۆیدا لە ٢٣٦٥ منداڵی گوندە کوردییەکان کە بەو جۆرە نەخوێندەوارییان تێدا قەڵاچۆ کرا دوای ئەوەی عارەبی شامۆ، وەک بۆ خۆی نووسیویە، تا ساڵی ١٩٢١ تاکە خوێندەواری هەموو کوردی ئەرمەنستان بوو، ئەنجامیش زۆری نەبرد کاتێک لەناو ئەو کوردانەدا نووسەرو شاعیرو هونەرمەندو مامۆستاو پزیشک و ئەندازیارو پسپۆری هەڵکەوتووی خۆیان بۆ دروستبوو کە نە زمان نە دابونەریتی نەتەوەیی خۆیان نەدۆڕاندو بەزمانی زگماکی خۆیان ڕۆژنامەی **«ڕێیا تازە»**و دەیان بەرهەمی کوردی هەمەجۆریان دەخوێندنەوەو هەموو ڕۆژ لە ڕێگەی ئێزگەی یەریڤانەوە بە کاڤۆکی و لاوک وحەیرانی کوردی زاخاوی مێشکیان

دەدەنەوە.

لەبەر ئەوە ئۆرگانی پارتی کۆمۆنیستی ئەرمەنستان ڕۆژنامەی **«کۆمۆنیست»** بۆی هەیە لەژمارەی ڕۆژی هەشتی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٦٦یدا، لە یادی سی و پێنج ساڵەی دامەزراندنی فێرگەی باڵای پەروەردەی پشت قەوقازی کوردیدا. بەشانازییەوە ئەو ژمارانە بڵاوبکاتەوە کە ئێمە لەم کورتە وتارەدا هێناومانەوە. ڕۆژنامەی ناوبراو ناونیشانێکی جوانی بۆ وتارەکەی هەڵبژاردووە: **«ئاسنگەری کادری نینیلیگینسیای کورد. بەبۆنەی یادی سی و پێنج ساڵەی دامەزراندنی فێرگەی باڵای پەروەردەی پشت قەوقازی کوردییەوە»**.

کەچی کوردی ئازەربایجان، زۆر بە داخەوە، لە باروودۆخێکی تردا دەژین، هەرچەندە ئازەری و کورد دوو هاوسێی دێرین و چاکەیان بەسەر یەکەوە زۆرە، گەورەترین شاعیری ئازەری بەلای خۆیانەوە نیزامی گەنجەوییە (١١٤١-١٢٠٩) کە بە دەستوخەتی پیرۆزی خۆی نووسیوییە، **«دایکم لە ئەشرافی کوردانە»**. خوالێخۆشبوو دوکتۆر عەلی گەلاوێژ زوو زوو دەیگوت: **من وای بۆ دەچم نیزامی لە باوکیشەوە کورد بووبێ، چونکە ئەو ڕۆژگارە زۆر زەحمەت بوو کچە میرزادەیەکی کورد مێرد بە غەیرەیەک بکات.** دەبێ دایکی گەنجەوی لە بنەماڵەیەکی بەناوبانگ بووبێ بۆیەکا وا بەشانازییەوە هەر باسی ئەوی کردووە.

ئەی دەبێ بەرانبەر خەباتی هاوبەشی ڕۆژانی مەشروتەو مەهابادی خوێنین و برایەتی نەمران قازی و پێشەوەری چ بڵێین. چارەنووسی هاوبەش و ئایینی ئیسلام و جەوانمەردی و گەلێک دابونەریتی بەرزی ڕۆژهەڵات ئازەری و کورد لە بەرەیەکدا کۆ دەکەنەوە، ئەو ڕاستییەی نەدەبوو فەرامۆشبکرێ.

پێویستە ئەوەیش بڵێین کە هەستی نەتەوەیی ڕەوا لە قووڵایی دەروونی زۆر کوردی ئازەربایجانی شوورەویدا لەگەڵ خوێنیاندا قوڵپ دەدات. من لێرەدا وەک بەڵگە چەند نموونەو ڕاستییەک دێنمەوە.

بەپێی قسەی بوکشپان لە ساڵی ١٩٢٤وە کوردی ئازەربایجان دروشمی خوێندنیان بەزمانی خۆیان بەرزکردۆتەوە. ئەلیاسۆڤیش کە وەک وتمان یەکەم لێپرسراوی کاروباری پەروەردەو فێرکردنی ناوچەی کارگێڕی کوردستانی ئازەربایجان

بوو، ڕۆژی حەڤدەی حوزەیرانی ساڵی **١٩٣١** لەبەر دەم بەشدارانی کۆبوونەوەیەکی تایبەتی کەمینەکانی کۆماری ئازەربایجاندا بەداخەوە باسی ئەوەی کردووە چۆن ئەو ئەلفباو کتێبی خوێندنی کوردییەی ساڵی **١٩٢٤** پێشنیار کراون خراونەتە پشتگوێ.

تا ئیمڕۆش ژمارەیەکی زۆر لە کوردی ئازەربایجان هەستی نەتەوەیی خۆیان لە دەست نەداوە، یەکێک لەوانە کە لە نزیکەوە دەیناسم شامیل عەسکەر (عەسکەرۆڤ)ە کە کەم زیرەک و هەڵکەوتووی وەک خۆی هەیە. بڕوانامەی سێ کۆلیج و دوکتۆرایەک وان لە تەنکەی باخەڵی کاکە شامیلدا کە هەمان کات شاعیرێکی ناسراوو لێهاتووە، جاری وا هەیە ڕۆژنامە هەرە بڵاوەکانی ئازەربایجان لاپەڕەیەکی تەواو بۆ قەسیدەیەکی تەرخاندەکەن.

شامیل عەسکەر ئازەربایجانی نیشتمانی دەپەرستێ، بەڵام لە هەمان کاتدا هەستی کوردایەتیی بێ سنوورە، بێگومان پیاوی دڵسۆزو ڕاستگۆ دەبێ وابێ، چونکە ناشێ هیچ جۆرە دژایەتییەک لە هیچ کات و شوێنێک لە نێوان ئەو دووانەدا هەبێ، هەر لەبەر ئەوەشە کاتێک هەستی ناسکی شامیل وەک شاعیر دێتە جۆش و خرۆش بە دڵ باسی ئازەربایجانی ڕازاوەو بەکوڵ باسی **«سکاڵای چیاکان»**ی کوردستان دەکات.

خوا لێی نەسێنێ تا من لەوێ بووم کاکە شامیل چوار کوڕی هەبوو کە بۆ هەریەکەیان ناوی سەردارێک یا شاعیرێکی بەناوبانگی کوردی هەڵبژاردووە، ئەوی بیرم بێ یەکێک لە کوڕەکانی ناوی هەژارو یەکێکی تریان ناوی جگەرخوێنە. نامەی دوکتۆراکەشی، کە ساڵی **١٩٦٩** تەواوی کرد، لەسەر جگەرخوێنی شاعیرە، شارەزایان دەیانگوت نامەکەی **ڕۆمانێکی شیعری و دەستکەوتێکی زانستیی گەورەیە لە مەیانی لێکۆڵینەوەی ئەدەبی گەلانی ڕۆژهەڵاتدا.**

لە ژیاندا کەسم نەدیوە بەرادەی شامیل سەلیم عەسکەر (عەسکەرۆڤ) عەوداڵی هەموو هەواڵێک و مێژووی کوردو کوردستان بێ، ئەوەی هەستی بزواندم و بۆ دووەم جار لەژیاندا ئەو هەستەم خستە قاڵبی نیمچە شیعرێکەوە کە لەسەرەتاکەیدا لە زمان ئەوی خۆشەویستەوە دەڵێم:

پیرەمەگرون، پیرەمەگرون
شاخی بەرزی کوردستانم
باسی کە بۆم
منیش وەک تۆ کورد
زوبانم[١٠]

زوو زوو بە کاکە شامیلم دەگوت: **خۆزگە هونەرمەند دەبووم و وێنەی ئەو دەموچاوە پڕ هەست و عەزم و زیرەکییەتم دەکردە پەیکەرێک و ناوم لێدەنا کورد.**

دوا جار ئەو کوردە دڵسۆزەم لە پاریس دی، ئەویش یەکێک بوو لەوانەی بانگکرابوو بۆ بەشداریکردن لەو کۆنگرە جیهانییەدا کە بەناوی **«کوردو شار»**ەوە لە سێڤەری نزیک پاریسەوە ئەیلولی ساڵی **١٩٩٦** ساز کرا. دکتۆر شامیل ئێستا لە جاران کوردترە، ئەوە چەند ساڵێکە لە باکۆی پایتەختی ئازەربایجان ڕۆژنامەیەکی سەربەخۆ بە ناوی **«کورد»**ەوە، بە هەردووک زمانی کوردی و ئازەری بڵاودەکاتەوە[١١].

دووەم کوردی ئازەربایجان کە دەمەوێ لێرەدا باسی بکەم بەهۆی مامۆستا شوکور مستەفاوە تا رادەیەک لای خۆمان ناسراوە. ئەمیان حوسێن حەسەن عەلی شانۆڤە کە ساڵی **١٩٦٦** دوکتۆرای لەسەر گۆڕانی شاعیر وەرگرت، نامەکەی هێند پەسند بوو پاش ماوەیەکی کەم لە کتێبێکی سەربەخۆدا بە زمانی ئازەری بڵاوکراوەیەوە[١٢].

حوسێن عەلی شانۆڤ کوردیزانێکی چاک و شاعێریکی دڵ تەڕو هونەرمەندێکی لێهاتووە، هەر ئەوەی شایانە سەرنووسەری ڕۆژنامەیەکی وەک **«ڕێیا تازە»**. یا سەرۆکی دەزگایەکی ڕووناکبیریی وەک **«فێرگەی باڵای پەروەردەی پشت قەوقازی کوردی»** بێ... لە گەلێک ڕووەوە لەگەڵ دوکتۆر شامیل عەسکەردا یەک دەگرنەوەو

---

(١٠) وەک بیستم سەرەتای حەفتاکان تۆمەتێکی ناڕەوای درایە پاڵ.

(١١) مامۆستا شوکور مستەفا کردییە عەرەبی و ساڵی ١٩٧٥ چاپیکرد، بڕوانە: **حسین علی شانۆف (کورداوغلی)، شعر الشاعر الکردی المعاصر عبدالله گوران، بغداد، ١٩٧٥، ١٩٤ص.**

(١٢) دەربارەی ڕۆژنامەی **«کورد»** بڕوانە وتاری **«ڕۆژنامەیەکی نوێ بەزمانی کوردی»** کە شەرمین مەحمود لە ژمارە ٧٢٩ی **«پاشکۆی عیراق»**دا ڕۆژی بیست و نۆی حوزەیرانی ساڵی ١٩٩٧ بڵاویکردۆتەوە.

هەر بۆ خۆیشیان هاوەڵ و هاوڕێی گیانی بەگیانین و هەڵبەت لە خۆڕا نییە کورد ئۆغلی، واتە کوڕە کوردی کردۆتە نازناوی خۆی.

ئاواتی خوشکە زومرود شەفیێڤا بۆ **«مامۆستای خۆشەویستی»** **«هیوای سەرکەوتنە لە ڕێگەی خزمەتی کوردستاندا»**(١٣) دوکتۆرە زومرود کە لە هەموو ڕوویەکەوە لە کچە مەهابادییەکی ئەودیو، یا هەولێرییەکی ئەمدیو دەکات، ساڵی ١٩٦٧ ئینستیتوتی ئەدەب و زمانی سەر بەکۆڕی زانیاری ئازەربایجانی شوورەوی دوکتۆرای دایێ. **«بابەتی ئەدەبیی شیعری کوردیی هاوچەرخ»** ناونیشانی نامەکەیەتی کە دوکتۆر ڕەحیمی قازی ڕابەری بوو، هەرچەندە خوشکە زومرد یەکجار هێمن و کەم دووە، بەڵام بەئاسانی دەتوانی هەست بەکوردایەتیی ناخی دەروونی بکەیت.

*

* *

لەوڵاتی شوورەوی جگە لە ئەرمەنستان و ئازەربایجان کورد لە گورجستان **(جۆرجیا)** و تورکمانستانیش هەن. بەشی هەرەزۆری کوردی گورجستان بەکۆمەڵ پێکەوە لەشاری تبلیسی پایتەخت دەژین. ئەمانە یا لەدەست جەوروستەمی تورکە عوسمانییەکان هەڵاتوون، یا کوردی ئازەربایجانن و لە ڕێگەی ئەرمەنستانەوە بۆ کارکردن هاتوونەتە ئەوێ، بۆیەکا بەشی زۆریان کرێکارن بەئایین یەزیدین.

کوردی گورجستان تا ڕادەیەکی زۆر زمان و داب و نەریتی نەتەوەیی وئایینیی خۆیان پاراستووە. بەو ژمارە کەمە دا کە من دیومن وا دەردەکەوێ هەستی نەتەوەیی لەناو کوردی گورجستاندا بەهێز بێ. کەرەم ئەنقۆسی شتێکی ئەوتۆی لەشامیل عەسکەرو کورد ئۆغلی نەگەڕاوەتەوە.

(١٣) دوکتۆرە زومرود بەدەسخەتی خۆی ئەو دەستەواژەیەی لەسەر ئەو دانەی کورتەی نامەی دوکتۆراکەی نووسیوە کە ڕۆژی پێنجی ئەیلولی ساڵی ١٩٦٧ بۆ یادگار داوییە بەمن.

چارەنووسی کوردی تورکمانستان یەکێکە لە داستانە پڕ لە کارەساتەکانی مێژووی گەلی کورد. دەوروبەری کۆتایی سەدەی شازدەمین شاعەبباسی یەکەم، کە بە دەستەڵاتترین پادشای سەفەوی بوو، ژمارەیەکی زۆر لەکوردی کوردستانی ئێرانی گواستەوە ناوچەی خۆراسانی بەنیازی بەرهەڵستی هێرشی یەک لەسەر یەکی هۆزە ئۆزبەکییە چاونەترسەکان بۆ سەر سنووری باکووری – ڕۆژهەڵاتی ئێران. بەو کارەی شاعەبباس دەیویست بە تیرێک دوو نیشان بپێکێ، لە لایەکەوە بەشێک لە هۆزە کوردە بەهێزەکان خەریک بکات و لە کوردستانیان دوور بخاتەوە، لە لایەکی تریشەوە بەوان بەربەستی دەستدرێژیی ئۆزبەکەکان بکات کە لە ڕۆژهەڵاتەوە تەواو تەنگیان بە دەوڵەتە بەرفراوانەکەی هەڵچنیبوو.

بەشی زۆری ئەو کوردانەی شا عەبباس ڕای گواستنە خۆراسان لە هۆزی زەفەرانلوو شەدەلو بوون و ژمارەیان هێندە زۆر بوو مۆرکیان بنیشێتە سەر چەند ناوچەیەکی وەک بۆجنورد و قۆچان و دەرگەزە و شیروان، بە ڕادەیەک شارەزای ئەوتۆ هەن دەڵێن لەو ناوچانە لەوساوە **«کوردستانی خۆراسان»** دروست بوو(١٤). کوردی خۆراسان، وەک هەموو کوردی کوردستانی ئێران، زۆریان بەدەست جەورو ستەمی فەرمانڕەوایانی سەفەوی و قاجارییەوە چێشت، ئەوەی بووە هۆی بەرپابوونی زنجیرەیەک ڕاپەڕینی خوێناوی لەناویاندا. هەر ئەو باری قورسی ژیانە بەشێک لە کوردی خۆراسانی ناچارکرد دەوروبەری کۆتایی سەدەی نۆزدەمین پەنا بەرنە ناو خاکی تورکمانستانەوە کە لەکۆتایی سەدەی نۆزدەوە کەوتبووە ژێر دەسەڵاتی ڕووسیاوە.

کوردی تورکمانستان نیشتەجێی شاری ئەشخەباد **(عیشق ئاباد)** و ناوچەکانی دەوروبەرین. بەپێی سەرچاوە سۆڤێتییەکان ئەو کوردانە تائێستاش داب و نەریتی باووباپیرانیان پاراستووە. وەک:

أ) مەمێد نەزاڕۆڤ باسی دەکات هەر منداڵێک لەناو کوردی تورکمانستاندا لە تەمەنی حەوت تا نۆ ساڵاندا خەتەنە نەکرێ گلاوە، نابێ ئاژەڵ سەربڕێ و بەر

(١٤) بەوێنە بڕوانە:
"Izvestia An. Turkmenskay SSR", Ashqabad, No1,1963, P.40.

عارەبی شامۆ لەگەڵ ژنەکەی و خوشکێکی ساڵی ١٩٧٢

لەکەسانی تر دەست بۆ زەواد بەرێ و گەلێکیش زەحمەتە کوردەواری ژنی بدەنێ[١٥]. کوردی گورجستان و تورکمانستان لەیەکترو لەکوردی مەڵبەندەکانی تری شوورەوی دابڕاون، بەڵام بەشێکی زۆر لە کوردی ئازەربایجان و ئەرمەنستان هاوسێن و پێکەوە لکاون، بە وێنە تەنها سنووری کارگێڕی کوردی ناوچەی کەڵبەجەری ئازەربایجان و کوردی ناوچەی بەسارگێچاری ئەرمەنستان لێک جیا دەکاتەوە، گۆمی سیڤانیش ئەمان لە کوردی ناوچەی ئەڵەگەز **(ئاڵەگوز)** جیادەکاتەوە.

لە ناوچە کوردەوارییەکانی دەورپشتی یەریڤانی پایتەخت و ئێچمادزینیشەوە زنجیرە شاخی ئارارات و لوتکەی بەرزی ئاگری داغی ناو خاکی تورکیا زۆر بەئاسانی بەچاو دەبینرێن. لەو لاشەوە کوردی زەنگەڵانی ناوچەی قوباتلی زۆر لەو ناوچانەی ئێرانەوە دوورنین کە شۆرە سواری شوکاکی و جەلالی بە درێژایی

---

(١٥) أ. لەمەمێد نەزارۆڤ، داب و نەریتی منداڵ بوون لە ناو کوردی تورکمانیادا، بەزمانی، رووسی، گۆڤاری **«هەواڵەکانی کۆڕی زانیاری تورکمانستانی شوورەوی»** ، ئەشخەباد، ژمارە دوو، ساڵی ١٩٦٤، ل ٩٣.

مێژووگاڵەیان تێدا کردووە، **کەساڵی ١٩٧٣ لەگەڵ مام هەژاری شاعیردا بە ناو کۆڕی زانیاری کوردەوە چووینە ئەڵەگەز دەتگوت چووینەتە پردێ یا مەخمور، یا بانەو بۆکان، لەژیانماندا کەسمان وا گەرم ، وەک براو هاوپشت پێشوازیان لێ نەکراوە.**

دیارە هەر ئەو تێکەڵی و نزیکییە وایان لە کوردناسی گەورە پرۆفیسۆر م.س. لازەرێڤ کردووە لەڕووی ئەتنۆگرافیەوە بە بەکارهێنانی زاراوەی کوردی ئەرمینیاو کوردی ئازەربایجان قایل نەبێ، چونکە شتێکی ئەوتۆ نییە لێکیان جیا بکاتەوە[١٦].

بەر لەوەی کۆتایی بەم کورتە وتارە بێنین پێویستە ئەوەیش بڵێین کە لەگەڵ جێگیربوونی **پێریسترۆیکەی میخائیل گۆرباچۆڤدا ناوی کوردی شوورەویش کەوتە سەر زاران و لاپەڕەی گۆڤارو رۆژنامەکانی جیهان، هەروەها جاروباریش دەنگی کوردی ئەو وڵاتەش دەبیستین.** بەپێی ئەو قسانەی هارڤی مۆریس لەزمان پرۆفیسۆر نادر نادرۆڤەوە دەیانگێڕێتەوە لەسەرژمێرێکی ساڵی ١٩٨٩ دا **ژمارەی ئەو کەسانەی لە نۆکۆماری شوورەوی خۆیان بەکورد نووسیوە گەیشتۆتە نزیکەی ملیۆن و نیوێک** ، هارڤی مۆریس لە پاریس دیدەنیی پرۆفیسۆری کورد نەژاد نادر نادرۆڤی کردووەو وەڵامی پرسیارەکانی لەرێگەی ئاژانسی رۆژهەڵاتی ناوەراستەوە بڵاوکردۆتەوە. **«الشرق الاوسط»** کە لەیەک کاتدا لە طهران و ریاض و جەددە و داربیضاء وقاهیرەو مارسێلیاو پاریس و لەندەن نیۆیۆرک چاپ دەبێ یەکێکە لەو رۆژنامە بڵاوانەی ئەو دیدەنییەی چاپکردووە[١٧].

هەمان کات پرۆفیسۆر نادر نادرۆڤ باسی ئەوەی کردووە چۆن ساڵی ١٩٣٢ لەگەڵ دایکێکی بێوەژن و هەشت برای هەتیویدا ناچار کراون لە ئەرمەنستانەوە بچنە کازاخستان، ئەو کارەی بە بەشێک لەسیاسەتی نەتەوەیی ناڵەباری ستالین لە قەڵەم داوە کە، وەک دەڵێ، دەیویست کوردو کەمینەکانی وڵات بەزۆری

---

(١٦) بڕوانە ئەو لێکۆڵینەوەیەی لازەرێڤ دەربارەی کتێبی **«کوردەکانی پشت قەوقاز»**ی ئاریستۆڤا لەژمارە دووی ساڵی ١٩٦٧ی گۆڤاری **« ئەتنۆگرافیای شوورەوی»**دا بەزمانی رووسی بڵاوی کردۆتەوە (ل١٨٣–١٨٥).

(١٧) بڕوانە: **«الشرق الأوسط»** ، لندن، ١٧ تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٨٩.

زۆردارەکی پەرش و بڵاوبکاتەوە، **بەلای ئەوەوە کورد کەمینەیەکی لەیادکراوی وڵاتی شـوورەوی بوون تاوەکـو گـۆرباچۆف بانگی پێـریسـترۆیکەی دا.** وا دیارە لەژێر سایەی پێریسترۆیکەدا کوردی شوورەویش بۆ خۆیان کەوتوونەتە کارو ژمارەیەک بنکەی رووناکبیرییان لە مۆسکۆی پایتەخت و چەند شارێکی تر دامەزراندووە و ئەیلولی ئیمسـاڵ یەکەم کۆنگرەیان بۆ باسی ژیانی نەتەوەییان لە مۆسکۆ ساز کردووە.شایانی باسە کوردی شوورەوی لەکاتی هەراوبگرە بەرفراوانەکەی ئەم دواییەی نێوان ئەرمەن و ئازەریدا بێ لایەن بوون، بەلام لەگەڵ ئەوەش ئینجا پریشکی ئەو دووبەرەکییە ئەوانیشی گرتۆتەوە، چونکە ئەو هەرایە، وەک ئاشکرایە، ئەرمەنی ناگۆرنەی قەرەباخ نایانەوە کە لەگەڵ کوردا لەناو خاکی ئازەربایجانی شوورەویدا هاوسێن. وا دیارە بەشێک لەکوردە موسوڵمانەکانی ئەرمەنستان (١٨) ناچار بوون هەڵبێنە ناو خاکی ئازەربایجانەوە، پرۆفیسۆر نادر نادرۆڤ ژمارەی ئەو کوردە هەڵاتووانە بە هەژدە هەزار کەس لەقەڵەم دەدات.

بریا دوکتۆر رەحیمی قازی وەک شارەزایەکی ئاگادارو لێهاتوو هەموو ئەم لایەنانەی باسەکەی بە وردی بۆشی دەکردینەوە، جگە لە پێوەندیی پێریسترۆیکە بەخودی مەسەلەکەوە وەک مەسەلەیەکی نێودەوڵەتی کە وای بۆ دەچم مەبەستی سەرەکیی دوکتۆری برای بێ، دیارە لەم بوارەدا مەودای قسەکردن بۆ ئەو زۆرترە. وڵاتی شوورەوی دەمێکە بۆتە هێزێکی دەوڵەتی کاریگەر بۆ سەر هەموو ئەو مەسەلانەی لە جیهاندا روو دەدەن، چ جای کێشەو بێنەوبەرەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراست، **بیستوومانە کاتی خۆی تەنها فەرەنسەیی و ئێرانییەکان نەبوون کە پشتی کەمالییەکانیان گرت بۆ دامرکاندنەوەی راپەرینی نەتەوەیی ئاگری داغ کە ساڵی ١٩٣٠ بە رابەری خۆیبوون بەرپا بوو، بەڵکو، وەک دەڵێن، شوورەویش، بەداخەوە، رێگەی داوەتە هێزی چەکداری تورکیا لەپشتەوە، لە رێگەی ئەرمەنستانەوە هێرش بەرێتە سەر شۆرشگێرانی کورد لە ئارارات و تەنانەت بەناو ناوی فۆرەشیلۆڤیش لەم مەسەلەیەدا دێ کە دوور نییە وا بێ چونکە ئەو رۆژگارە پێوەندی نێوان شوورەوی و کەمالییەکان زۆر باش بوو، جگە لەوەی سەرجەمی**

(١٨) بەشی هەرە زۆری کوردی ئەرمەنستان بەئایین یەزیدین.

راپەرینە کوردەکانی ئەوسا بەلای شوورەوییەکانەوە کۆنەپەرست و دەسکردی ئینگلیز بوون.

هەڵوێستی شوورەوی تەواو پێچەوانەی ئەو هەڵوێستە بوو بەرانبەر کۆماری مەهاباد کە زۆری بۆ کرد ، هەمان کات مەسەلەی کەوتنی مەهاباد پێویستی بە هەڵسەنگاندن و لێکۆڵینەوەی قووڵە، **چونکە ناحەزانی شوورەوی پێم وایە لەخۆرا دەیانەوێ ئۆباڵی ئەو کەوتنە بخەنە ئەستۆی ئەوەوە.**

هەڵبەت دوکتۆر رەحیمی قازی وەک ئامۆزای پێشەواو وەک یەکێک لەو پەنجا قوتابییەی رابەرانی مەهاباد بۆ خوێندن ناردیانە باکۆو وەک مرۆڤێکی دڵسۆزو وەک پسپۆری مێژوو لەبارترین کەسە بۆ توێژینەوەی ئەو باسە وردو گرنگانە، تایبەت دوای ئەوەش کە گەیشتن بە بەڵگە نهێنیە تایبەتییەکانی دەزگاکانی شوورەوی زۆر لە جاران ئاسانتر بووە، هەر چۆن بێ لە قووڵایی دڵەوە سەرکەوتنی بۆ دەخوازین.

حەز دەکەم لەدوا وشەی ئەم کورتە وتارەدا بڵێم ئەم قسانەی من لێرەدا کردوومن لە مناڵدانی پێریسترۆیکەوە نەهاتوونەتە دەر، **بەڵکو دەورووبەری سی ساڵ لەمەوبەر، دوای ئەوەی ساڵی ١٩٦١ لەگەڵ دوکتۆر رەحیمی قازیی خۆیدا چوومە ناوچە کوردەوارییەکانی ئازەربایجانی شوورەوی، بەهەستێکی خاوێن و دڵسۆزەوە بەشی زۆریم کردە وتارێک و ناردم بۆ کاک ئەحمەد زرنگی سەرنووسەری رۆژنامەی «ژین» ، لەبەر هەر هۆیەک بێ، لێرە یا لەوێ، وتارەکەم نەگەیشتە جێگەی خۆی، بەلام لەسەر ئەو «کفرە» گەورەیەم کاتی خۆی سزایەک درام دەروونی هەڵتەکاند، بەوەی باشە دوکتۆر عیزەددینی هاورێم بیری تیژەو ئەوەی لەم بارەیەوە روویدا چاکی بیرە، لەم رۆژانەدا لە هەولێری ئازیز پێکەوە یادمان دەکردەوە.**

کۆبونەوەیەکی کوردەکانی ئەرمینیا – ساڵی ١٩٢٧

دوو تێبینی :

یەکەم: کتێبە بەنرخەکەی بوکشپان **«کوردەکانی ئازەربایجان»** ساڵی ١٩٣٢ لە باکۆ دوو هەزار دانەی لێ چاپکراوە، کە ئەوەیش بۆ خۆی نیشانەی بایەخی باسەکەیەتی، ئەگینا دوو هەزار دانە لەبەرهەمێکی لەو بابەتە بۆ رۆژگاری خۆی ژمارەیەکی زۆر بوو، ئەو کتێبەی دوکتۆر جەلیلی جەلیل کە لە خاڵی دووەمدا باسی دەکەم هەرچەندە پەنجاوپێنج ساڵ دوای کتێبەکەی بوکشپان بڵاوکراوەتەوە، کەچی تەنها دوو سەد دانەی لێ چاپکراوە، من بۆ خۆم زۆر بە زەحمەت دانەیەکم لەو کتێبەی بوکشبان دەستکەوت، وادیارە کاتی خۆی قەدەغەکراوە، چونکە بەشی زۆری بابەتەکانی لەگەڵ سیاسەتی شۆڤینی و توندڕەوی باقرۆڤی سکرتێری پارتی کۆمۆنیستی ئازەربایجانی رۆژگاری ستالیندا نەدەگونجا، تەنانەت ئەمەی لای خوارەوە دەقاودەق ناونیشانی بەشی سێیەمی ئەو کتێبەیە:

«پانتایی و سنووری کوردستانی ئازەربایجان» (ل١٠).

ناونیشانی دوا بەشیشی بەم جۆرەیە:

«کێشەی کورد لە ئازەربایجان» (ل٨٢).

دووەم: کاتێک بەپرۆڤەکانی ئەم وتارەمدا دەچوومەوە ناچار بووم بگەڕێمەوە بۆ سەر بەشێک لەو سەرچاوانەی کاتی خۆی کەڵکم لێیان وەرگرتووە بۆ نووسینی. لەناو ئەو سەرچاوانەدا کتێبی **«کوردی ئەرمەنستانی سۆڤێتی بیبلۆگرافیا ١٩٢٠-١٩٨٠»** سەرنجی راکێشام کە ساڵی ١٩٨٧ دوکتۆر جەلیلی جەلیل ئامادەی کردووە[١٩]. ناوەرۆکی ئەم کتێبەش بۆی هەیە چەند لایەنێکی باسەکانی ناو ئەم وتارە روونتر بکاتەوە، تایبەت ئەو لایەنانەی پێوەندییان بەکوردی ئەرمەنستانەوە هەیە، بۆیەکا، وەک سەرەتا، پوختەیەک دەربارەی ناوەرۆکی دەخەمە بەرچاو.

ئەوکتێبە بریتییە لە٥٣٦ لاپەڕەی بە بارست گەورەو **«کۆڕی زانیاری ئەرمەنستانی شوورەوی»** بڵاوی کردۆتەوەو بەپێشەکییەکی و رووسی پێشگوتنێکی کوردی دەست پێدەکات(ل ٥-١١)، ئینجا ناوی ٥١٢٥ سەرچاوەی هەمەجۆر لە کتێب و لێکۆڵینەوەو وتارو کورتە وتارو هەڵسەنگاندنی بۆ تۆمار کردووین کە بە کوردی و ئەرمەنی و رووسی و ئازەری لەماوەی شەست ساڵدا، لە ساڵی ١٩٢٠ وە تا ساڵی ١٩٨٠، لە وڵاتی شووڕەوی دەربارەی کورد بەگشتی و کوردی ئەرمەنستان بە تایبەتی بڵاوکراونەتەوەو بەشێکی زۆریان لەیەرێڤان چاپکراون و ١٠٨٢ یان بە زمانی ئەرمەنین.

هەمان کات صەدو چلوهەشت لەو سەرچاوانە دەربارەی مێژووی کوردو کوردستانن(ل١٥-٢٩). شایانی باسە چلوسێ لەو سەرچاوانە بریتییە لە کتێب و وتار کە سەرجەمیان بۆ رۆڵی کورد لە لەشکری سووردا لە ساڵانی جەنگی دووەمی جیهاندا تەرخان کراون، ئەوەیش بۆ خۆی بەڵگەی دڵسۆزی کوردە کە دەبوو نەخرێتە پشت گوێ. تەنها ئەو کتێبەیان کە دوکتۆر خالید مورادەڤیچ چەتۆییێڤ **(واتا خالیدی مورادی چەتۆ)**ی سەرۆکی بەشی کوردیی ئینستیتوتی رۆژهەڵاتناسی ئەرمەنستانی شوورەوی ساڵی ١٩٧٠ لە یەرێڤان بەناونیشانی **«بەشداریی کوردی**

(19) "Kurdi Sovetskay Armenii. Bibliographia 1920-1980", Sostavil Jalile, Erevan, 1987.

لە چەپەوە دانیشتن: عەرەبی شەمۆ، هەژار موکریانی،
جەمیلە جەلیل، د. کەمال مەزهەر
پ. شاکری خدۆ، حاجی جوندی، جاسمی جەلیل، خالیدی چەتۆییێف

یەکیەتی شوورەوی لەجەنگی نیشتمانیی[٢٠] **گەورەدا ١٩٤١-١٩٤٥»** وەچاپی کردووە بریتییە لە ١٧١ لاپەڕە کە باسی قارەمانێتی ژمارەیەکی زۆر لە سەربازو ئەفسەرە کوردەکانی شوورەوی لەو قۆناغە سەختەدا دەکەن[٢١].

بەشەکانی تر کتێبەکەی دوکتۆر جەلیلی جەلیل بۆ ئەتنۆگرافیا و زمان و

(٢٠) ئەو قۆناغەی جەنگی دووەمی جیهان کە بە هێرشی ئەڵمانیای هیتلەری لە حوزەیرانی ساڵی ١٩٤١ دا بۆ سەر یەکیەتی سۆڤیەت دەستی پێکرد، لە مێژوو نووسیی شوورەویدا ناونراوە **«جەنگی نیشتمانی گەورە»**.

(21) Kh. M. Chatoeev, Uchastie Kurdov Sovetskovo Soiozav Velikay Otechestvennay Voene 1941-1945, Erevan, 1970.

زمانەوانی و ئەدەب و هونەرو فۆلکلۆر و زانست و پەروەردەو ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی کوردەواری و بابەتی تر تەرخان کراون. دوو بابەتی ناو ئەوکتێبە بە تایبەتی سەرنج رادەکێشن، یەکەمیان ئەو بەشەیە کە بۆ باسی **«یەکەم کۆنفرانسی کوردناسی»** تەرخان کراوە، ئەو کۆنفرانسە تەمموزی ساڵی ١٩٣٤ لە یەریڤان ساز کراوە. لەو بەشەی کتیبەکەدا ناوی ٢٦ وتاری تێدا تۆمار کراوە کە بەشێکیان لە نووسینی کوردناسی بەناوبانگ ڤیلچێڤسکی و نووسەری کوردی ناسراو شامیلۆڤن(ل٣٩٥-٣٩٨).

بابەتی دوومیان دەربارەی **«ئافرەتی کورد»**ە،ئەمیان ناوی ٦٣ وتاری تێدا تۆمار کراوە (٤٣٩-٤٤٥).

بەو جۆرە کتێبی **«کوردی ئەرمەنستانی سۆڤێتی. بیبلیۆگرافیا ١٩٢٠-١٩٨٠»** سەرچاوەیەکی بیبلیۆگرافی بایەخدارە بۆ پسپۆرو مامۆستاو شاگردانی خوێندنی باڵاو نووسەرانی کوردو سەرجەمی کوردناسان.

بەشی سێیەم

لە لاپەڕە ونەکانی مێژووی کوردو عیراق

بابەتی یەکەم*

رۆژنامەی «زوراء» لە رەواندز

وەک دەزانین **«زوراء»** یەکەم رۆژنامەیە لە مێژووی عیراقدا. مەدحەت پاشا بەو چاپخانەیەی لە پاریسەوە هێنابووی رۆژی پێنجەمی (ربیع الاول)ی ساڵی ١٢٨٦ی کۆچی، پازدەهەمی حوزەیرانی ساڵی (١٨٦٩)ی عیسایی یەکەم ژمارەی **«زوراء»**ی چاپکرد. **«زوراء»** رۆژنامەیەکی هەفتەیی عەرەبی و تورکی بوو، بەڵام جاری وا هەیە بەشە تورکییەکەی دوو سێ هێندەی بەشە عەرەبییەکەیەتی، لەلای سەرەوەی **«زوراء»** نووسرابوو:

«ئەم غەزەتەیە هەفتەی جارێک، رۆژی سێ شەممان چاپ دەبێ. هەموو دەنگ و باس و بەسەرهاتێکی ناوخۆ و هەندەرانی تێدایە».

«زوراء» ماوەیەک هەفتەی دووجار دەردەچوو. تا داگیرکردنی بەغدا رۆژی یازدەی مارتی ساڵی ١٩١٧ لەلایەن ئینگلیزەوە رۆژنامەی **«زوراء»** تا رادەیەکی زۆر بەرێکوپێکی دەردەچوو، تا وەستانی هەمووی بەسەریەکەوە ٢٦٠٦ ژمارەی لێ چاپ بوو. کەوابێ **«زوراء»** دەوروبەری چل و هەشت ساڵ ژیاو بەو جۆرە بۆتە بەتەمەنترین رۆژنامەی هەموو عیراق تا ئیمرۆکە.

هەرچەندە **«زوراء»** سەرچاوەیەکی مێژوویی رەسەن و لاپەڕەیەکی بایەخداری رۆژنامەنووسیی عیراقە، بەڵام تاوەکو ئێستا زۆر کەمی لێکۆڵراوەتەوە. لەسەر لاپەڕەکانی «**زوراء**» شتی سەیرو چاوەڕواننەکراو بۆ رۆژگاری خۆی بڵاودەکرایەوە،

(*) لە ژمارە (١١٧٢)ی رێکەوتی سیازەدی نیسانی ساڵی ١٩٩٠ی رۆژنامەی **«هاوکاری»** بڵاوکراوەتەوە. جارێکی دیکە هەمان بابەت بەناونیشانی **«چەند زانیارییەک دەربارەی رۆژنامەی «الزوراء»و دەنگدانەوەی ئەو رۆژنامەیە لە شاری رەواندز»** تێروتەسەلتر لەوەی **«هاوکاری»** لە ژمارە (١٤٦)ی ساڵی ٢٠٠٠ی گۆڤاری **«رۆشنبیری نوێ»**دا لەگەڵ (ملخص البحث)ێکی درێژی بە زمانی عەرەبی بڵاوکراوەتەوە.

تایبەت لە ساڵانی فەرمانڕەوایی مەدحەت پاشادا (١٨٦٩-١٨٧٢) کە بۆ خۆی پیاوێکی نوێخوازو دیموکراسی و دەستوورپەروەر بوو.

بە دووری نابینم سەیر بێتە بەرچاو ئەگەر بڵێم **«زوراء»** باسی شۆڕشی فەرەنسیی ساڵی ١٧٨٩ و **«کۆمۆنەی پاریس»ی** ساڵی ١٨٧٠و رووداوەکانی و چەند مانگرتنێکی کرێکارانی ئەورووپای کردووە، دەربارەی ئەو مانگرتنانە نووسیویە دەڵێت کرێکارە مانگرتووەکان **«دەیانویست پارەی رۆژانەیان بۆ بەرز بکرێتەوە»**.

سەیرتر ئەوەیە کە **«زوراء»** باسی **«مافی مرۆڤ»ی** لە وڵاتە پێشکەوتووەکاندا بە شێوازێکی رازاوە کردووەو جاروباریش توخنی باسی وەک **«رژێمی کۆماری»** و دەسەڵاتی زۆردارو زۆرداری و تەنانەت باسی سۆشیالیزمیشی کردووە.

«زوراء»، تایبەت لە رۆژگاری فەرمانڕەوایی مەدحەت پاشادا، چەند جارێک بە رێکوپێکی باسی ئازادیی بیروباوەڕی کردووەو هەمیشە بەریتانیاو سویسرەی وەک نمونە دەهێنانەوەو باسی ئەوەی دەکرد چۆن لەو دوو وڵاتەدا مافی رەخنەگرتن لە کاربەدەستان ئاواڵەیە.

هەر لەو بوارەشدا **«زوراء»** بایەخی تایبەتیی دەدا بە ئازادی رۆژنامەنووسیی کە، وەک دەیگوت، بۆتە هۆی ئەوەی لە شارێکی وەک لەندەندا ١٥٩ رۆژنامەو لە ئیسکۆتلەندا ١١٠ رۆژنامەو لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا نزیکەی هەزار رۆژنامە لە سەرەتای حەفتاکانی سەدەی نۆزدەمیندا دەرچێت **(بڕوانە ژمارەی رۆژی هەشتی کانونی یەکەمی ساڵی ١٨٧٤)**.

لەوەیش زیاتر، چەند جارێک **«زوراء»** ئاوڕی لە کەڵە نووسەری وەک فیکتۆر هۆگۆ و تۆلستۆی و ئەلیکسەندەر دۆماو ژمارەیەک ناوداری تری بواری ئەدەب داوەتەوە. بە وێنە لە یەکێک لە ژمارەکانیدا باسی **«حکمە الشعر»** و**«شعر الحکمە»**ی لە لای هۆگۆ کردووە.

لە ژمارەیەکی تریدا **«یاسای راکێشان» (قانون الجاذبیة)**ی نیوتنی بە **«گەورەترین موعجیزەی رۆژگار داناوە»**.

ئەو جۆرە بابەتانە هەڵبەت بوونە هۆی ئەوەی دەستەی هەڵبژاردەی کۆمەڵ

زوراء

(النخبة) روو بکەنە رۆژنامەی **«زوراء»**. خوێنەرێک لە ژمارەی رۆژی یازدەی ئەیلولی ساڵی **١٨٧٢**دا نووسیویەیە چۆن زۆر بە پەرۆشەوە حەفتانە چاوەڕوانی دەرچوونی ژمارەکانی ئەو رۆژنامەیەیە چونکە، وەک گوتویە، بە نرخێکی هەرزان هەواڵەکانی ئەوپەڕی گێتیمان پێ رادەگەیەنێت و هەر لەبەر ئەوەش **«دانیشتوانی بەغدا بە خوێندنەوەیەوە خەریکن»**. ئەو سامانە زۆرو کەم بەشی کوردیشی پێوەیە، لەوانەیە مێژوونووسان لە رێی ناوەرۆکی ژمارەکانی زەوراوە بگەنە راستی و زانیاریی بایەخدار. وەک بەڵگە ئەم هەواڵەی ناو زەورا خۆی دەربارەی بەشدارانی رۆژنامەکە لە رەواندز دێنینەوە. ژمارە **٧٦٣**ی ساڵی نۆیەمی زەورا کە رۆژی حەوتەمی (جمادی الاخرە)ی ساڵی ١٢٩٥ی کۆچی، واتە هەشتی حوزەیرانی ساڵی ١٨٧٨ی عیسایی دەرچووە ئەم هەواڵەی بڵاوکردۆتەوە:

«ساڵی رابردوو ژمارەی بەشدارانی رۆژنامەکەمان لە قەزای رەواندز بریتی بوو لە پازدە زات و ماڵ، ئیمساڵیش هەژدە زاتی تر بەشداربوون، واتە ئێستا لەو قەزایە بیست ونۆ کەس کڕیاری زەوران».

ئەم هەواڵە دانسقەیە بۆی هەیە یاریدەی وەڵامدانەوەی گەلێک پرسیارمان بداتەوە. بۆ شارۆچکەیەکی وەک رەواندز بوونی بیست و نۆ بەشدار لە رۆژنامەیەکدا

کە بەتورکی و زۆرجار بەعەرەبییەکی شەق و پەق چاپکرابێ، بۆ رۆژگاری خۆی ژمارەیەکی زۆرەو وا دەگەیەنێ سەرەتای دروستبوونی توێکڵی دەستەی رووناکبیری نوێی ئەو ناوچەیە دەگەڕێتەوە ناوەندی سەدەی نۆزدەمین. ئەم راستییەش بایەخی خۆی هەیە بۆ لێکدانەوەی چەند لایەنێکی بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردایەتیی ئەو مەڵبەندە بەرابەری میری نەمری رەواندز، میر محەمەدی کوڕی مستەفا بەگی میری سۆران کە لە مێژوواو لەناو خەڵکدا لەبەر ئەوەی چاوی چەپی کوێر بووە جاروبار بە پاشاکوێرە ناودەبرێ.

لەلایەکی ترەوە ئەو هەواڵەی ناو رۆژنامەی **«زوراء»** دەربارەی بەشدارانی رەواندز لەو رۆژنامەیەدا بایەخی خۆی هەیە بۆ لێکدانەوەی مێژووی چالاکیی رۆژنامەنووسی دڵسۆزی کورد خوالێخۆشبوو داماو حوسێن حوزنی موکریانی کە لە ناوەندی بیستەکاندا لەناو هەموو کوردستاندا رەواندزی کردە بنکەی چاپخانە ناوازەکەی کە **«زاری کرمانجی»** و **«روناکی»** و گەلێک بەرهەمی مێژوویی و ئەدەبیی بایەخداری پێ چاپکرد.

لە ژمارەی دووەمیدا، واتە **٢٣**ی حوزەیرانی ساڵی **١٨٦٩** **«زوراء»** دیسان باسی شاری رەواندزی کردووە. لەو ژمارەیەیدا ئەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە **چۆن مەدحەت پاشا دەستی قایمقامی رەواندزی لەکار کێشاوەتەوە لەسەر ئەوەی بەرتیل خۆر بووەو** بەناوی باجی میرییەوە سەرانەی لە دانیشتوانی ناوچەکە سەندووە.

ئەم هەواڵەش بایەخی خۆی بۆ مێژوونووس هەیە، چونکە یاریدەی دەدات لە هۆیەکانی ناڕەزایی و وەڕسبوونی کوردەواری لە دەست عوسمانییەکان باشتر تێبگات. هەڵبەت فەرمانڕەوایەکی دزو ناقوڵای عوسمانی برینی کوردی دەکوڵاندەوەو دادپەروەری میری رەواندزی دەهێنانەوە یاد کە بەپێی گێڕانەوەی گەڕیدەکانی ئەو رۆژگارە ببووە نموونەی بێ هاوتا لەناو هەموو عیراقدا کە ئەو ساکە بەدەست بەرەڵڵایی دەرەبەگی و دەسدرێژی دزو جەردەو کاربەدەستانەوە دەیناڵاند.

بریا ژمارەیەک لە نووسەرە چالاکەکانمان روویاندەکردە ژمارەکانی رۆژنامەی **«زوراء»** و ئەو زانیارییانەی ناویان بۆ تەتەڵە دەکردین کە پەیوەندییان بەژیانی رووناکبیری و مێژووی کوردەوە هەیە.

بابەتی دووەم*

کەواکیبی پوختەی ژیان و بیروباوەڕی و پێوەندیی بە کوردەوە

کورتە باسێکی ژیان و بەرهەمەکانی کەواکیبی:

عەبدولڕەحمان کوڕی شێخ ئەحمەدی بەهائی کوڕی محەمەد کوڕی مەسعودی کەواکیبییەو زۆرتر هەر بە کەواکیبی یا عەبدولڕەحمانی کەواکیبی ناسراوە. تێکەڵوپێکەڵییەکی زۆر هەیە دەربارەی ساڵی لە دایکبوونی کەواکیبی، بەپێی دکتۆر عەبدولڕەحمانی کوڕەزای خۆی کەواکیبی ساڵی ١٨٥٥ لە دایکبووە. ئەگەر کەواکیبی ڕۆژی بیستوسێی شەوالی ساڵی ١٢٧١ی کۆچی لە دایکبووبێت ئەوساکە ڕۆژی لە دایکبوونی دەبێتە نۆ، یا دەی تەمموزی ساڵی ١٨٥٥[١] نەک دوا ڕۆژانی نیسانی ساڵی ١٨٥٤ وەک تۆژەرێکی ژیانی بە هەڵە لێکیداوەتەوە[٢].

هەرچۆن بێت کەواکیبی لە شاری حەڵەبی سوریا، لەناو بنەماڵەیەکی زانیارو جاویدا چاوی هەڵهێناوە. تەمەنی منداڵی و خوێندنی سەرەتایی لە حەڵەب و ئەنطاکیا بردەسەر. **هەر زوو قورئانی خەتم کردو لە بواری زانستەکانی ئاییندا خۆی قاڵ کردو بەشی خۆی فێری لایەنە سەرەکییەکانی زانستە نوێکانیش بوو.** وەستابوو لە زمانی عەرەبیدا، بەڵام چاک فێری فارسی و تایبەت تورکیش بوو، هەن دڵنیان لەوەی کە فەرەنسیشی دەزانی و گوایە هەر بە خودی زمانی فەرەنسی خۆی بەرهەمەکانی مۆنتسکیۆی[٣] خوێندۆتەوە[٤]، ئەو باسەی دوایی ئاوڕێکی تری لێ دەدەینەوە. کەواکیبی وەک شاعیر نەناسراوە، هەرچەندە شیعری تێکهەڵکێشی نووسینەکانی کردووە، تەواو شارەزای ئەدەبی عەرەبی بوو، هەر زوو خەیاڵی دایە شیعرو بە هەزاران بەیتی هەڵبژاردەی کەڵە شاعیرانی عەرەبی لەبەرکردو بەپێی بابەت لای خۆی تۆماری کردن[٥].

کەواکیبی کرمی کتێب بوو، بێ وچان دەیخوێندەوە، عەوداڵی بەرهەمی زانستی و کۆمەڵایەتیی هەمەجۆر بوو، لە هەرەتی لاویەوە ڕۆژنامەو ڕۆژنامەنووسی سەرنجیان ڕاکێشا، خوی دایە خوێندنەوەی ڕۆژنامەو گۆڤارەکانی ئەستەموڵ و شام، تایبەت ئەوانەیان کە لە بیروت چاپ دەبوون. زۆری نەبرد بۆ خۆی بووە یەکێک لە نووسەرانی ڕۆژنامەی **«الفرات»** کە دەروازەی باڵا **(الباب العالي)** لە دیمەشق وەک **«الزوراء»**ی لای خۆمان پەخشی دەکرد.

بیروباوەڕو بۆچوونەکانی کەواکیبی لەوانە نەبوون لەسەر لاپەڕەکانی **«الفرات»**دا جێگەیان ببێتەوە، بۆیەکا پاش ماوەیەک بۆ خۆی دەستی کردە دەرکردنی ڕۆژنامەی **«الشهباء»**[٦] و ئینجا **«اعتدال»**و دواییش لە قاهیرە بووە یەکێک لە نووسەرە بەناوبانگەکانی **«المؤید»** کە ئەوساکە ئەفغانی و محەمەد عەبدە پێکرا دەریان دەکرد. وێڕای ئەوە کەواکیبی ژمارەیەک وتاری لە ڕۆژنامەو گۆڤارە عەرەبییە بەناوبانگەکاندا بڵاوکردۆتەوە، هی وەک **«الأهرام»** و **«لسان العرب»** و **«المقطم»**.

کەواکیبی پیاوێکی کراوەی بیر فراوان، شەیدای یەکسانی و برایی و دوژمنی باوە کوشتەی زۆرداری و زۆرداران بوو، ڕاستە دڵسۆزی ئیسلام بوو، **بەڵام**

(*) لە گۆڤاری **«ڕۆشنبیری نوێ»**، ژمارە (١٤٤)ی ساڵی ١٩٩٩، لە ل٥-١٠دا بڵاوکراوەتەوە.

(١) **«الاعمال الكاملة للكواكبي»**، اعداد وتحقيق محمد جمال طحان، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، ١٩٩٥، ص١٧.

(٢) نضر علي امين محي الدين الشريف، عبدالرحمن الكواكبي، دراسة سياسية - فكرية، اطروحة دكتوراه غير منشورة، كلية الاداب - جامعة بغداد، ١٩٦٦، ص٤٧-٤٨.

(٣) مۆنتسکیۆ **(شارل لوی دی سکوندا)** نووسەرو فەیلەسوفێکی فەرەنسەیی و جیهانی بەناوبانگە، ساڵی ١٦٦١ لە دایک بووەو ساڵی ١٧٥٥ کۆچی دوایی کردووە. **«گیانی یاسا»** و **«نامە فارسێکان»** لە نووسینە سەرەکییەکانی مۆنتسکیۆن.

(٤) نوربير تابييرو، الكواكبي - المفكر الثائر، ترجمة علي سلامة، منشورات دار الاداب، الطبعة الثانية، بيروت، ١٩٨١، ص٦٤.

(٥) قدري قلعچی، السابقون، بيروت، دار العلم للملايين، ١٩٥٤، ص٧.

(٦) **«شهباء»** یەکێکە لە ناوەکانی شاری حەڵەب کە کەواکیبی عاشقی بوو و وەچەند وتارێکی دەربارەی نوسیوە، دەشگوترێت **«حلب الشهباء»**.

کەواکبی

موسڵمانێکی لە سەرەخۆی بێ ترۆفیز بوو، قێزی لەو توندڕەوە گەوجانە دەهاتەوە کە زیانیان بۆ ئیسلام دەقاتی قازانجیانە.. ئەوانەی لە نزیکەوە دەیانناسی، لەسەرروو هەمووشیانەوە محەمەد کورد عەلی، دەڵێن هەمووان، چ موسڵمان و چ گاورو چ جو، وەک یەک دڵیان بە کۆڕی کەواکیبی دەکرایەوە(٧). کەوابێ کەواکیبی زۆر پێش قۆناغ و ڕۆژگاری خۆی کەوتبوو، **نا بەڵکو پێش گەلێک لە گەوجانی کۆتایی سەدەی بیستەمینیش کەوتبوو، ئەوانەی زۆر بە هاسانی دەستیان دەچێتە گیانی لێهاتووان و دڵسۆزان و لەسەر هیچ بەلێشاو خوێنی یەکتر دەڕێژن.**

بە هەمان شێواز کەواکیبی لایەنگری هەژاران و لێ قەوماوان بوو، لە حەڵەب کە بە کاری پارێزەرییەوە خەریکبوو ببووە پارێزەری زۆرلێکراوو بێ دەرامەت و نەداران، ئەوانەی نازناوی **«باوکی کەساسان»**یان بوێ داتاشیبوو(٨)، هەزارو یەک کاری بۆ ئەو جۆرە داماوانە ڕادەپەڕاند بێ ئەوەی پولێکیان لێ وەربگرێت، **سەرباری**

(٧) **«الاعمال الكاملة للكواكبي»**، ص٢٢.

(٨) جورج انطونيوس، يقظة العرب. تأريخ حركة العرب القومية، ترجمة الدكتور ناصرالدين الاسد والدكتور احسان عباس، الطبعة الرابعة، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٧٤، ص١٦٩-١٧٠.

ئەوەی هەمیشە دڵنەوایی دەکردن و هانی دەدان باوەڕیان بە خۆیان و بە دواڕۆژ بێت.

جگە لە وتارەکانی، کەواکیبی دوو شاکاری بەناوبانگی هەیە، یەکەمیان ناوی **«أم القرى»** (دایکی شاران یا شاری شاران)ە(٩) کە وا دیارە لە حەڵەب کۆتایی نەوەتەکانی سەدەی ڕابوردوو نووسیوبیەو بۆ یەکەم جار ڕۆژی حەڤدەی مارتی ساڵی ١٨٩٩ پوختەیەکی لە **«المؤيد»**ی میسریدا بە ناوێکی ونەوە(١٠) بڵاوکردۆتەوە چونکە ناوەڕۆکی ئەو وتارەی لە ژێر سایەی عوسمانیێکاندا بۆ بڵاوکردنەوە نەدەشیا. کەوابێ کەواکیبی لە هەمان ڕۆژگاردا وەک میقداد مەدحەت بەدرخانی خۆمان پەنای بردە بەر شاری قاهیرە بۆ بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی، چونکە ئەوساکە قاهیرە بۆ سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم شارێکی دوورە دەست بوو. تا ئێستا نزیکەی بیست جاران **«دایکی شاران»** چاپکراوەتەوەو بە دەیان شارەزای موسڵمان و ڕۆژهەڵاتناس بەرز هەڵیانسەنگاندووە.

«دایکی شاران» (أم القرى) بریتییە لە لێدوانێکی فیکری دەربارەی باری ناهەمواری ئەوسای جیهانی موسڵمانان و ئەو ڕێبازەی دەتوانێت لە کێشە دژوارەکانی قوتاری بکات و سەرفرازی بۆ بهێنێت. کەواکیبی بە خەیاڵ(١١) لە ڕۆژانی حەجدا کۆنگرەیەک لە شاری مەککە بۆ بیستودوو زانای ئایینی ساز دەکات کە هەر یەکەیان گوایە نوێنەری یەکێکن لە وڵات و شارو نەتەوە موسڵمانەکان و بە خۆیەوە دەبنە بیستوسێ ئەندام و ناوی خۆی بە **«السيد الفراتي»** دەبات و گوایە ئەو سکرتێری کۆنگرەکەیەو نوێنەری شاری مەککەش سەرۆکێتی. ئەو نوێنەرانە دوازدە جاران کۆدەبنەوەو زۆر بە وردی لە باری جیهانی ئیسلام دەدوێن و کۆن و ئەوساو دواڕۆژی هەڵدەسەنگێنن و لە کۆتاییدا بڕیار دەدەن کۆمەڵێکی تایبەتی بۆ جێ بەجێ کردنی بڕیارەکانی کۆنگرەو ئەرکەکانی قۆناغ دابمەزرێنن. دوای ئەوە هەر بیستوسێ

(٩) **«ام القرى»** بە شاری مەککە دەگوترێت و لە قورئانی پیرۆزیشدا بەو جۆرە ناوی مەککە هاتووە، کەواکیبی بە واتای شاری شاران بەکاری دەهێنا.

(١٠) بە ناوی ع. حەڵەبییەوە بڵاویکردۆتەوە. «مەبەستی دکتۆر لە سەدەی ڕابردوو.. لێرەدا سەدەی نۆزدەمینە – عەبدوڵڵا زەنگەنە».

(١١) ژمارەیەک لە ڕۆژهەڵاتناسان بە هەڵە وای بۆ چوون کە گوایە ئەو کۆنگرەیە لە ڕاستیدا بەستراوە، ئەوەی بایەخێکی تایبەتی دەداتە شێوازی نووسینەکەی کەواکیبی.

لوتسکی
١٩٠٦ - ١٩٦٢

ئەندامەکە بۆ جاری سێزدەمین کۆدەبنەوە بۆ ماڵئاوایی.

شاکاری دووەمی کەواکیبی ناوی «**طبائع الاستبداد**»ە [١٢]، واتا سروشت یا سروشتەکانی زۆرداری. هەن پێیان وایە «**طبائع الاستبداد**» نەک «**أم القری**» شایانی ئەوەیە پلەی یەکەمێتی بدرێتێ لەناو سەرجەمی بەرهەمەکانی کەواکیبیدا. ناوی کتێبەکە یەکسەر ناوەڕۆکی دەخاتە ڕوو، بەڵام گرنگ ئەوەیە کەس لە جیهانی ئیسلامدا بەر لە کەواکیبی و وەک ئەو باسی ڕژێمی سیاسیی تاکڕەوی نەکردووە، ئەو لەم بووارەدا بۆڕی ئەفغانی و محەمەد عەبدەی داوە، چونکە بە پێچەوانەی ئەوانەوە بڕوای بە هیچ جۆرە زۆردارێک نەبوو، ئەگەرچی ئەو زۆردارە عادیل و ڕووناکبیریش بێت.

کەواکیبی وەک زانایەکی قووڵ لایەنە جیاوازەکانی بابەتی زۆردارو زۆرداریی هەڵسەنگاندووەو لە گشت ئەو فاکتەرانە کۆڵیوەتەوە کە بۆیان هەیە زۆردارو زۆرداری دروست بکەن. کتێبی «**سروشتەکانی زۆرداری**» یەکەی بریتییە لە نۆ بەش

(١٢) ناوی تەواوی کتێبەکە بەم جۆرەیە: «**طبائع الاستبداد ومصارع الاستعباد**».

کە ئەمانە ناونیشانەکانیانن - **زۆرداری چییە، زۆرداری و ئایین، زۆرداری و زانست، زۆرداری و ناووشۆرەت، زۆرداری و سامان، زۆرداری و ڕەوشت، زۆرداری و پێشکەوتن، زۆرداری و قوتاربوون لە دەستی**[١٣].

ئەم جۆرە لێکدانەوەیە نزیککەوتنەوەیەکی تەواوە لە لێکدانەوە ئەوروپاییەکان کە واپێ دەچێت کاریان کردبێتە سەر بیروباوەڕو بۆچوونەکانی کەواکیبی. لەم بووارەدا، وەک لە سەرەتادا گوتمان، ڕۆژهەڵاتناسی فەرەنسی نۆربێر تابییرۆ لەوە دڵنیایە کە کەواکیبی بەرهەمەکانی مۆنتسکیۆی[١٤] خوێندۆتەوەو لە ڕاستیشدا هەست بە شەقڵی بۆچوونەکانی ئەو زانایە لە بەرهەمەکانی کەواکیبیدا دەکرێت. ئەویان بەر لەم بە نزیکەی دوو سەدە لەو بەرهەمەیدا کە ناوی «**نامە فارسییەکان**»ە بە توندی ڕەخنەی لە کۆمەڵگای هاوچەرخی خۆی گرتووەو لە «**گیانی یاسا**» (روح القوانین)دا کە بەناوبانگترین بەرهەمییە، بێ سنــوور دژی فەرمانــڕەوای زۆردارو تاکڕەو دەدوێ و بە گەرمی داوای جیاکردنەوەی ڕاستەقینەی دەسەڵاتەکان و ژیانی پەرلەمانی دیموکراسی دەکات. مۆنتسکیۆ پێی وابوو ئەندامی پەرلەمان پێویستە نوێنەری سەرجەمی نەتەوە بێت نەک بەشێکی، ڕژێمی نموونەیی بەلایەوە ڕژێمی ئەوسای ئینگیلتەرە بوو. بۆچوونەکانی مۆنتسکیۆ تەواو کاریان کردە سەر ڕابەرانی چ شۆڕشی فەرەنسی، چ شۆڕشی ئەمەریکای باکوور کە بووە هۆی دامەزراندنی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا. دوور نییە کەواکیبی کەڵکی لە نووسینەکانی ڕۆسۆش[١٥] وەرگرتبێ، تایبەت لەو شوێنانەدا کە باسی چاوچنۆکی زۆرداران دەکات. شایانی باسە کەواکیبی بۆ خۆی لە پێشەکی «**سروشتەکانی زۆرداری**»دا ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە ئەوروپایی و ئەمەریکاییەکان بایەخی زۆریان بە هونەری سیاسەت و فەرمانڕەوایی داوەو زۆریان دەربارەی نووسیوە[١٦]. هەر لەو

(١٣) بۆ دەقی ناوەڕۆکی «**سروشتەکانی زۆرداری**» بڕوانە: «**الاعمال الکاملة للکواکبي**»، ص٤٣٠-٥٣٤.

(١٤) بڕوانە پەراوێزی ژمارە٣.

(١٥) جان جاک ڕۆسۆ فەیلەسوفێکی فەرەنسی و جیهانی ناسراوە، ساڵی ١٧١٢ لە شاری جنێڤ لە دایکبووە، ساڵی ١٧٧٨ لە پاریس کۆچ دوایی کردووە، بەپێی ڕۆسۆ ئادەمیزاد بە سروشت خێرخوازە بەڵام دەوروبەر سەری لێ دەشێوێنێ.

پێشەکییەشدا کەواکیبی گەیشتۆتە لوتکە کاتێک پێمان دەڵێت: **«بێ گومان سیاسەت زانستێکی زۆر بەرفراوانەو گەلێک هونەرو باسی وردی هەمەجۆری لێ دەبێتەوەو بە دەگمەن هی واهەڵدەکەوێت شارەزای ئەم زانستە بێت، هەروەک چۆن کەسێکیش نییە گیرۆدەی نەبێت»**[17]، ئەوەیش بۆ خۆی عیللەتی سەرەکیی زۆردارییە، چونکە لە راستیدا **زۆرداران فریان بەسەر زانستی سیاسەتەوە نییەو هەڕەمەکی و بەپێی بۆچوون و دیدو ئارەزووی خۆیان حوکم دەکەن بێ ئەوەی ئاوڕ لە هیچ و لە کەس بدەنەوە، بۆیەکا هەمیشە زیانیان دەقاتی قازانجیانە بۆ گەل و بۆ نیشتمان.**

نووسینەکانی کەواکیبی لە هەر لاو لایەنێک پتر دەوڵەتی عوسمانی و خودی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمیان دەگرتەوە کە تورک و عەرەب وئەرمەن و کوردو هی تر بەسەر یەکەوە گیرۆدەیان بوون. هەرچەندە کەواکیبی لە نووسینەکانیدا توندڕەو نەبوو، بەڵام پلارو توانجی رەوای زۆریشی دەگرتە فەرمانڕەوا کورتبینەکانی **«دەروازەی باڵا»** (الباب العالي). لە **«دایکی شاران»**دا بەوردی بیستویەک هۆی بێ فەڕی رژێمی عوسمانیی بۆ دەسنیشان کردووین، لەوانە جەورو ستەم و تەخشان و پەخشان و گوێ نەدانە تایبەتمەندێکانی ئەو گەلانەی چارەنووس خستبوونییە ژێر چەپۆکی ئەو رژێمەوە[18].

لەبەر ئەوە کەواکیبی زۆری بەدەست کاربەدەستانی رژێمی عوسمانییەوە چێشت، جارێکیان دەستیان لە کارکێشایەوە، چەند جارێکیش دایانە دادگەو هەوڵی کوشتنیان دا، جارەهای جاریش لەسەر نووسینەکانی پەلپوبیانویان پێ دەگرت. یەکەم جار لەسەر ئەرمەن یەخەیان گرت. کەواکیبی وەک ڕووناکبیرێکی ژیرو کراوە دژی سیاسەتی چەوتی **«دەروازەی باڵا»** بەرانبەر بە ئەرمەنەکان وەستا. لە ژمارە دووی **«الشهباء»**دا کە ناوەندی مایسی ساڵی ١٨٧٧ چاپ بووە، واتا لە گەرمەی دواجەنگی بەناوبانگی نێوان ڕووسیاو تورکیادا، زۆر بە نەرمی گلەیی لە رەفتارێکی یەکجار نابەجێی کاربەدەستانی شاری عەینتاب کردووە کە ئەوساکە لە

(١٦) **«الاعمال الكاملة للكواكبي»**، ص٤٣٤.
(١٧) هەمان سەرچاوە، ل٤٣٣.
(١٨) هەمان سەرچاوە، ل٣٦١-٣٦٤.

ڕووی کارگێڕییەوە سەر بە حەلەب بوو. شەش کەس لە ئەرمەنەکانی عەینتاب دەچنە بارەگای لەشکر بۆ ئەوەی خۆیان بە پێشمەرگە دژی ڕووسیای هاوئایین و هاومەزهەبیان ناونووس بکەن، کەچی ئەو گەوجانە بەر لە هەر شت داوایان لێ دەکەن ناوی خۆیان بگۆڕنە ناوی ئیسلامی، ئەوانیش چاویان دەچێتە پشتی سەریان و لەسەر ئەوە لە پێشنیارەکەی خۆیان پاشگەز دەبنەوە[19].

جەنابی والیی حەلەب بەو هەڵوێستەی کەواکیبی شێتگیر دەبێت و فەرمانی داخستنی **«الشهباء»**و دادگاکردنی خاوەنی دەردەکات. دوای شەش مانگ هاتوچۆو ئەمسەرو ئەوسەر ئینجا والی وازی لە کەواکیبی هێناو رێگەی پێ دا دیسانەوە رۆژنامەکەی دەربکات. شایانی باسە **کەواکیبی هەڵوێستی خۆی بەرانبەر ئەرمەن نەگۆڕی و ناوی ئەو کەسەشی نەدرکاند کە هەواڵی شەش ئەرمەنەکەی پێ گەیاندبوو نەبا بەو رەفتارەی شەرەفی رۆژنامەنووسی لەکەدار بکات** وەک بۆ خۆی لە ژمارە سێی **«الشهباء»**دا نووسیویە[20]. لە یەکێک لە چاپەکانی **«دایکی شاران»** یشدا کەواکیبی بەتایبەتی باسی ئەوەی کردووە چۆن عەرەب لە کوشتارەکانی ئەرمەندا بەشدارییان نەکردووە، چونکە **«ئیسلام دژی خوێنڕێژی و جەنگە»**[21]. لەبەر ئەوە کاربەدەستان کەواکیبییان بە دۆستی ئەرمەن لەقەڵەم دەدا، تەنانەت کە پارێزەری ئەرمەنی سیرۆنی مەرعەشی دەسڕێژی لە جەمیل پاشای والیی حەلەب کرد، کە پیاوێکی زۆردارو دوژمنێکی سەرسەختی ئەرمەن بوو، کەواکیبییان بە هاندەری سیرۆن داناو لەسەر ئەوە گرتیان[22].

لانەدانی کەواکیبی لەو رێبازەی بۆ خۆی هەڵبژارد بوو سەرئەنجام بووە هۆی داخستنی **«الشهباء»** کە هەمووی بەسەر یەکەوە شازدە ژمارەی لێ دەرچوو. کەواکیبیش دەستی هەڵنەگرت، ئەمجاریان رۆژنامەیەکی تری بە ناوی

(١٩) بۆ دەقی ئەو رووداوەو رەخنە لەسەرەخۆکەی کەواکیبی بڕوانە لاپەڕە ١٤٥-١٤٦ی هەمان سەرچاوە.
(٢٠) دەقی رستەکە بە عەرەبی دەڵێت: **وبعد المحاكمة في مجلس الادارة، وامتناعنا عن الاباحة باسم مخبرنا محافظة على ناموس الجرنال كان ما كان من تعطيل الشهباء»**، هەمان سەرچاوە، ل١٤٨.
(٢١) هەمان سەرچاوە، ل٤٨.
(٢٢) هەمان سەرچاوە، ل٢٩.

«إعتدال»ەوە دەرکرد کە ژمارەی یەکەمی کۆتایی تەمموزی ساڵی **١٨٧٩** دەرچوو. کەواکیبی **«اعتدال»**ی بە عەرەبی و تورکی چاپدەکردو بەئەنقەست ئەو ناوەی بۆ هەڵبژارد تا نیشانی بدات ڕۆژنامەکەی توندڕەو نییە، واشبوو. لەگەڵ ئەوەشدا کاربەدەستانی ئەوسای حەڵەب تەنها دوو مانگو نیو خۆیان پێ ڕاگیراو دوای دەرچوونی دەیەمین ژمارەی **«اعتدال»**یشیان داخست[٢٣].

داخستنی **«اعتدال»** بووە هۆی ئەوەی کەواکیبی زۆرتر خۆی بۆ دانانی کتێبەکانی تەرخان بکات، هەرچەندە، وەک گوتمان، دەستی لە ڕۆژنامەنووسی هەڵنەگرت و زنجیرەیەک وتاری لە ڕۆژنامەو گۆڤارو عەرەبییە بەناوبانگەکاندا بڵاوکردەوە، تایبەت ئەوانەیان کە لە میسر دەردەچوون. لەولایشەوە داخستنی **«اعتدال»** نەبووە هۆی ئەوەی **«دەروازەی باڵا»** دەست لە یەخەی کەواکیبی بەردات، وادیارە سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بۆ خۆی تاقیبی چالاکیێکانی کەواکیبیی دەکرد[٢٤].

ئەو هەموو فشارو ڕاوودونانە سەرئەنجام کەواکیبییان ناچار کرد حەڵەبی خۆشەویستی بە جێ بهێڵێت و بە نهێنی لەگەڵ کوڕە گەورەکەیدا کۆچویار بکات بۆ میسرو دوا سێ ساڵی تەمەنی بە ئاسودەیی و قەدرو ڕێزەوە لەگەڵ هاوبیرانی خۆیدا لەوێ بەرێتە سەرو بێ ترس و لەرز شاکارەکانی بخاتە ژێر چاپەوە[٢٥].

بەڵام سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لەوێش دەسبەرداری نەبوو، تا **بەپێی ژمارەیەک سەرچاوەی باوەڕپێکراو، توانی لە ڕێگەی پیاوەکانییەوە لە قاهیرە ڕۆژی چواردەی حوزەیرانی ساڵی ١٩٠٢ دەرمانخواردی بکات و بەو جۆرە عەرەب و موسڵمان و جیهان ڕووناکبیرێکی گەورەیان لەکیس چوو. دەڵێن پیاوەکانی سوڵتان توانییان بگەنە بەشێک لە دەسنووسەکانی کەواکیبی**[٢٦].

(٢٣) هەمان سەرچاوە، ل٤٣، ٢٥٢-٢٥٨.

(٢٤) هەمان سەرچاوە، ل ٢٤-٢٩؛ الدكتور اسعد السحمراني، الاستبداد والاستعمار وطرق مواجهتها عند الكواكبي والابراهيمي، دار النفائس، بيروت، ١٩٨٤، ص٤٩-٥٠.

(٢٥) قدري قالعجي، المصدر السابق، ص٩-١٠ ؛ نضر علي امين محي الدين الشريف، المصدر السابق، ص٨٨-٩٥.

ژمارەیەکی زۆر لە شارەزایان و ڕۆژهەڵاتناسان بەرز بیروباوەڕی کەواکیبییان نرخاندووە. جۆرج ئەنطونیۆس لە کتێبە بەناوبانگەکەی خۆیدا دەربارەی وریابوونەوەی عەرەب لە هەموو ڕوویەکەوە زۆری بەسەر شانوباهوی کەواکیبیدا هەڵداوەو بە دۆستی نزیکی هەژاران و ڕێبەری گەورەی بزووتنەوەی نەتەوەیی عەرەب و وریاکەرەوەی دیاری موسڵمانان ناوی دەبات[٢٧]. عەرەبناسی فەرەنسەییش نۆربێر تابییرۆ نازناوی پێشڕەوی لە بواری نوێخوازیدا بۆ کەواکیبی هەڵبژاردووە[٢٨]. هەرچی گەردلێڤسکییە، کە عەرەبناسێکی ناسراوی ڕووس و شورەوی بوو، گومانی لەوەدا نییە کە کەواکیبی دامەزرێنەری ڕاستەقینەی بیری نەتەوەیی عەرەبە[٢٩]. کاتلۆفیش بە هەمان دەستوور بیروباوەڕی کەواکیبی هەڵدەسەنگێنێ و بەتایبەتی لایەنی مرۆڤپەروەریی ئەو بیروباوەڕەی دەستنیشان کردووە[٣٠]. ئەمەی دواییان تا ڕادەیەک لە پێوەندی کەواکیبیدا بە کوردیشەوە خۆ دەنوێنێ.

کەواکیبی و کورد:

لە سەرەتاوە بە پێویستی دەزانم ئەو ڕاستییە بنووسم کە من تاکە مەبەستم لەم جۆرە باسانە ڕوونکردنەوەی لایەنی مێژووییییە، نەک کورد هەڵکێشان، چونکە باش و دروست لەوە گەیشتووە کە هەر نەتەوەیەک دەرفەتی لە باری بۆ هەڵبکەوێت دەتوانێت سەڵاحەددین و غەیری سەڵاحەددین دروست بکات، **کورد چ لەم بوارەداو چ لە بوارەکانی تری ژیاندا، بە شایەتی خودی مێژوو، هیچی لە کەس کەمتر نییە.**

ژمارەیەک لە سەرچاوە بایەخدارەکان دەڵێن کەواکیبی بە ڕەگەز کوردە. ئەلبێرت

(٢٦) نوربير تابييرو، المصدر السابق، ص٩؛ **«الاعمال الكاملة للكواكبي»**، ص٣٠-٣٣.

(٢٧) جورج انطونيوس، المصدر السابق، ص ١٧-١٩، ١٦٨-١٧٢ وغيرها.

(٢٨) نوربير تابييرو، المصدر السابق، ص١٨٣.

(29) V.B.Lutskii, Novaya Istoria Arabskikh Stran, Moskva, 1966,P.211

(30) L.N.Kotlov, Stanovlenie Natsionalno - Osvobditelnovo Dvijenie na Arabscom Vostoke (Seredina XIXv.1908 g.), Moskva, 1975, P.251.

حۆرانی، کە مێژوونوسێکی بەناوبانگە، پێی وایە کەواکیبی لە باووباپیرانەوە کوردە[٣١]. عەرەبناسی فەرەنسەیی نۆربێر تابییرۆ لە نامەی دوکتۆراکەی خۆیدا کە تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٥٣ پێشکەشی زانکۆی لیۆنی کردووە دەڵێت کەواکیبی باوکی ئێرانی و دایکی کوردە[٣٢]. ئەوەی کە باوکی ئێرانییە پێویستی بە سووکە شیکردنەوەیەک هەیە.

زۆربەی شارەزایان دەڵێن کەواکیبی پشتاوپشت دەچێتەوە سەر صەفەوێکان، ئەمانیش بە شێوازێکی دەستکردو لەبەر ئامانجی سیاسیی رووت لە پرێکا بوونە نەوەی ئیمام موسای کازم، هەرچەندە لە ڕاستیدا خەڵکی ئەردەبیلن و بە ڕەگەز دەبێ ئازەری بن و تەنانەت ئێرانناسی شارەزاش هەن ئەو دەوڵەتەی سەرەتای سەدەی شازدەمین دایانمەزراند تاوەکو کۆتاییی ئەو سەدەیەو گواستنەوەی پایتەختەکەی لە تەورێزو قەزوینەوە بۆ شاری ئەسفەهان بە دەوڵەتێکی ئازەریی دادەنێن نەک فارسی[٣٣]. هەمان کات مێژوونووسی ناسراوی ئێرانی کیسرەوی لەو کتێبەیدا کە ساڵی ١٩١٥ لە تاران بە ناوی **«مێژووی پێنج سەد ساڵەی خۆزستان»**ەوە چاپیکردووە دەڵێت صەفەوێکان بە رەگەز کوردن[٣٤].

لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ ڕاستییەکی مێژوویی تریش بکەین کە بۆی هەیە تیشکێکی تر بخاتە سەر باسەکەمان. صەفەوێکان کە بە زۆر شیعەگەرییان بەسەر ئێراندا داسەپاند کورد لە هەموان پتر بەرگرییان کردو ژمارەیەک لە بنەماڵە کوردەکان کۆچیان کردە ئەو ناوچانەی ئەوساکە سەر بە دەوڵەتی عوسمانی بوون، وەک بنەماڵەی حەیدەری. وا دیارە بنەماڵەی کەواکیبیش لەبەر هەمان هۆ لە سەدەی پازدەمینەوە ئێرانیان جێ هێشتووەو هاتوونەتە ناوچەی حەلەب. **ئاگاداران**[٣٥] **لای**

(٣١) البرت حوراني، الفكر العربي في عصر النهضة ١٧٩٨- ١٩٣٩، ترجمة كريم عزقول، بيروت، ١٩٦٨، ص٣٢٣.

(٣٢) نوربير تابييرو، المصدر السابق، ص٥٢.

(33) M.S.Ivanov, Ocherk Istorii Irana, Moskva, 1952, P.61.

(٣٤) دەربارەی ئەو باسە بڕوانە: **حسين محمد القهواتي، العراق بين الاحتلالين العثمانيين الاول والثاني ١٥٣٤–١٦٣٨**. دراسة في الاحوال السياسية والاقتصادية، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الاداب - جامعة بغداد، ١٩٧٥، ص٢٩.

ناصح حەیدەری لە هەولێر شەجەرەی بنەماڵەی حەیدەرییان دیوەو دەڵێن کەواکیبیان لەو شەجەرەیەدا لقێکن لە حەیدەرییەکان.

مایەوە سەر ئەوەی بڵێین کەواکیبی بەسەرو سیماو خووڕەوشت زۆر وە کوردێکی باکووری پەتی دەچوو، ئەوانەی لە نزیکەوە دەیانناسی دەڵێن پیاوێکی دەموچاو خڕی سپیکەلەی کوڵم ئاڵی چاو کەژاڵی بڕۆپڕی بە بەژنوباڵاو دڵناسک و بەوەفاو توڕەو چاونەترس و بە جەرگ بوو[٣٦].

هەرچۆن بێت باووباپیرانی کەواکیبی لەناو بۆتەی عەرەبدا توانەوەو بۆ خۆیشی

(٣٥) یەکێک لەوانە مامۆستا طاهر حەیدەرییە. بۆ ساغ کردنەوەی ئەم باسە روو دەکەینە مامۆستا مومتاز حەیدەری*.

* بەمەبەستی جێبەجێکردنی ئەو راسپاردەیەی د. کەمال لە ٢٠٠١/٥/١٤ رووم کردە کاک مومتاز حەیدەری و ئەویش گوتی:

«ئەو ناوە لە شەجەرەکەی ئێمەدا نییە، بەڵام مام ناسیح حەیدەری کە بیرتیژی بنەماڵەکەی ئێمەو شارەزای رەچەڵەکی حەیدەرییان بووە. چەند جار گوتوویەتی کەواکیبی لە حەیدەرییەکانە، بەڵام لەبەر ئەوەی دەمێکە دابڕاون، بۆیە ناوی لە شەجەرەی بنەماڵەکەی ئێمەدا دانەنراوە. بۆ سەلماندنی ئەو بۆچوونەی مام ناسیح دەڵێم: چەند لقێکی دیکەی حەیدەرییەکان هەن دیسان لە شەجەرەکەی ئێمەدا نین، بۆ نموونە مەلا ساڵحی حەیدەری زاناو شاعیر کە نەوەی ئەو لە ناوچەی پیرەمەگروندا نیشتەجێن، تەنانەت ئەو مەلا ساڵحە چۆتە قاهیرە لەوێ زاناکانی عەرەبی ئەوەندە بایەخەیان پێی نەداوەو بەهەندیان هەڵنەگرتووە گوایە لەبەرئەوەی خەڵکی گوند بووە، ئەویش شیعرێکی لەسەر ئەو رووداوە بەفارسی داناوەو تیایدا گوتوویەتی راستە من بۆ خۆم لێرەم، بەڵام گیانم لەماوەرانەو تیایدا شانازی بەوێ کردووە.

نابێ ئەوەش لە بیر بکەین مامۆستا عەبدوڵڵا حەسەن زادە ئەو چەند دێڕە شیعرەی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی و لای ئێمەش پارێزراوە.

نموونەیەکی دیکەش لە لقی حەیدەرییان کە دابڕاون. ئێستا وا لە چەمچەماڵ دادەنیشن و بەم دواییە پەیدا بوونەتەوەو یەکدیشمان ناسیوەتەوە، بەشایەدی مامۆستا عەبدولسەلام حەیدەری کە ئێستا لە ژیاندایەو دانیشتووی بێتواتەیە، ئەوانە دەگەڕێنەوە سەر محەمەد پیرەدینی کە یەکەم زانای حەیدەرییان بووەو هاتۆتە کوردستانی باشوور.

لقێکی دیکەی حەیدەرییان کەوتوونەتە تورکیا، هەروەها لە شاری مەهاباد حەیدەری هەن. تەنانەت کوچەیەک لە شارەکەدا بەناوی ماوەران هەیە، زانای گەورەی کورد ئایەتوڵڵا مەردۆخیش لە کتێبەکەی بەناوی مێژووی کوردو کوردستان بنەماڵەی حەیدەرییانی کە لەسەردەمی شا ئیسماعیلی سەفەوی مەهابادیان جێهێشتووەو روویان لە شوێنانی دیکە کردووە بە ١٥٠٠ ماڵ مەزەندە کردووە.

بۆیە من دەڵێم بۆچوونەکانی بەڕێز دکتۆر کەمال راستن و قسەکەی پێشووی خۆشم دووبارە دەکەمەوە خۆم چەند جار ئەو رایەم لەمام ناسیح بیستووە».

«عەبدوڵڵا زەنگەنە»

(٣٦) **«الاعمال الكاملة للكواكبي»**، ص٢٢.

عەرەبی لە هەمووان خۆشترەدەویست، لە نووسینەکانیدا عەرەب یەکەمیین نەتەوەی ئیسلامین و شایانی ئەوەن ببنە ڕابەری سەرجەمی موسڵمانان. بێ گومان هەستی ئایینی و مێژووی ئیسلام و ڕقی ڕەوای کەواکیبی لە عوسمانیێکان کاریان کردۆتە سەر دروستبوونی ئەم جۆرە بۆچوونەی لە کۆتایی سەدەی ڕابردوودا. بەڵام کەواکیبی هەمان کات پایە و مەقامێکی دیاری داوەتە کورد، ئەوەی لە هەر شت پتر لە **«دایکی شاران»** (أم القرى)دا ڕەنگی داوەتەوە.

وەک وتمان **«دایکی شاران»** بریتییە لە ناوەڕۆکی گفتوگۆی بیستوسێ زانای موسڵمان کە بەپێی کەواکیبی خۆی لەم شارو وڵاتانەوە لە ڕۆژانی حەجدا هاتوونەتە شاری مەککە بە نیازی بەستنی کۆنگرەیەکی تایبەتی: حەڵەب و دیمەشق و میسر و فەڵەستین و یەمەن و عیراق و نەجد و مەدینە و مەککە و تونس و مەراکیش و ئینگیلتەرەو تورکیا و **کوردستان** و فارس و تەتەرستان و کازاخستان و ئەفغانستان و هیندستان و سەند و چین[٣٧] .ئەم نوێنەرانە هەریەکەیان بەپێی شارەزایی و ناوبانگ نازناوێکی هەیە تا دوژمن زەفەریان پێ نەباو نەزانێ کێن، ئەمەیش دەقی ناوەکانە کە لە یەکەم کۆبوونەوی کۆنگرکەدا پێشکەش دەکرێن:

«السيد الفراتي والفاضل الشامي والبليغ القدسي والكامل الأسكندري والعلامة المصري والمحدث اليمني والحافظ البصري والعالم النجدي والمحقق المدني والاستاذ المكي والحكيم التونسي والمرشد الفاسي والسعيد الانكليزي والمولي الرومي والرياضي الكردي والمجتهد التبريزي والعارف التتاري والخطيب القازاني والمدقق التركي والفقيه الافغاني والصاحب الهندي والشيخ السندي والامام الصيني»[٣٨] .

کەوابێ **نوێنەری کوردستان** زانای ماتماتیکە. ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێت **کەواکیبی بۆ خۆی لە تەمەنی خوێندن و فێربووندا بایەخی تایبەتی دەدا بە ماتیماتیک**[٣٩] .

لە یەکەم کۆبوونەوەی کۆنگرە خەیاڵییەکەی کەواکیبیدا کە گوایە ڕێکەوتی

(٣٧) هەمان سەرچاوە، ل ٧٨؛ نوربير تابييرو، المصدر السابق، ص٥٧.
(٣٨) **«الاعمال الكاملة للكواكبي»**، ص٢٧٨.
(٣٩) نوربير تابييرو، المصدر السابق، ص٥٢.

پازدەی ذی القعدەی ١٣١٦ دەبێت، واتا بیستوهەشتی مارتی ساڵی ١٨٩٩، تەنها سەرۆکی کۆنگرە **«الاستاذ المكي»** دەدوێ و لە وتارێکی دوورودرێژدا ئەو لایەنە سەرەکییانە دەستنیشان دەکات کە بەلایەوە پێویستە ئەندامانی کۆنگرە لێیان بکۆڵنەوە[٤٠]. دوای دوو ڕۆژ لە کۆبوونەوەی دووەمدا دیسانەوە سەرۆکی کۆنگرەو ئینجا بە ریز **«الفاضل الشامي»** و **«الصاحب الهندي»** و **«الحافظ البصري»** و **«البليغ القدسي»** و **«الحكيم التونسي»** و **«المولى الرومي»** و **«المرشد الفاسي»** قسە دەکەن[٤١]. لەو کۆبونەوەیەدا مەولای ڕومی فریا ناکەوێت قسەکانی تەواو بکات، لەبەر ئەوە لە کۆبوونەوەی سێیەمدا کە بەر ڕۆژی داهاتوو، واتا سیویەکی مارتی ١٨٩٩ دەکەوێت، ڕێگەی دەدەنێ جارێکی تر بدوێت. دوای ئەو لە کۆبوونەوەی سێیەمدا بە ڕیز، یەک لە دوای یەک **«الرياضي الكردي»** و **«الكامل الاسكندري»** و **«الفقيه الافغاني»** و **«السعيد الانكليزي»** و **«الامام النجدي»** دەدوێن[٤٢].

نوێنەری کوردستان لە دووانە دوورودرێژەکەی خۆیدا هۆی سەرەکیی گیرۆدەیی کێشەکانی جیهانی موسڵمانان دەگێڕێتەوە بۆ دواکەوتنی زانستە سروشتیەکان لە ناو خەڵکی ئەو جیهانەدا، بە پێچەوانەی ڕۆژئاواییەکانەوە کە لە ژێر سایەی ئەو زانستانەدا بە تەواوەتی حەواونەتەوەو ڕەوڕەوەی ژیارییان بەرەو پێش بردووە، بۆیەکا، وەک دەڵێت، پێویستە موسڵمانانیش رووبکەنە زانستە سروشتییەکان، تایبەت کە قورئانیش بۆ ئەوە هانیان دەدات [٤٣]. لە کۆبوونەوەی چوارەمیشدا کاتێک باسی صۆفیگەری دێتە پێشەوە دوو جاران چ **«العالم النجدي»** و چ **«العلامة المصري»** بە ڕێزەوە ئاماژە بۆ کوردو نوێنەری کوردستان دەکەن[٤٤].

شایانی باسە کەواکیبی بەشێک لە ناوەڕۆکی **«دایکی شاران»**ی لە گۆڤارە

(٤٠) **«الاعمال الكاملة للكواكبي»**، ص٢٧٨-٢٨٤.
(٤١) هەمان سەرچاوە، ل ٢٨٥-٢٩٨.
(٤٢) هەمان سەرچاوە، ل ٢٩٩-٣١٢.
(٤٣) بۆ دەقی قسەکانی **«الرياضي الكردي»** بڕوانە هەمان سەرچاوە، ل ٣٠٢-٣٠٤.
(٤٤) هەمان سەرچاوە، ل ٣٢٧ و ٣٢٩.

ئایا تۆفیق وەهبی و کەواکبی ماسۆنی بوون؟

عەرەبییەکاندا بڵاوکردۆتەوە بەر لەوەی بیکاتە کتێب. ناوەرۆکی یەکەم وتاری کە ڕۆژی بیستوپێنجی تەمموزی ساڵی ١٨٧٩ لە **«المؤيد»**ی میسریدا بڵاوی کردۆتەوە بریتییە لە پوختەی بۆچوونەکانی **«الاستاذ المكی»** لە یەکەم کۆبوونەوەدا، جگە لە ڕاکـــانی **«الرياضي الكردي»** و **«الكامل الاسكندري»** لە کـــۆبوونەوەی سێیەمدا[٤٥]. لە ژمارە پێنجی **«الشهباء»**یشدا کە کانوونی یەکەمی ساڵی ١٨٧٧ چاپ بووە، باسی ژمارەی دانیشتوانی وڵاتی عوسمانیی کردووە، لەوێدا ژمارەی دانیشتوانی **«ویلایەتی کوردستان»**، کە دیارە بەشێکە لە کوردستانی گەورە، بەم جۆرەیە:

ساڵی ١٦٨٨	١ ٣٧٠ . . . .
ساڵی ١٨٧٢	٨٠٠ . . . .
ساڵی ١٨٧٦	١ ١٤٠ . . . .[٤٦].

(٤٥) هەمان سەرچاوە، ل٤٣.
(٤٦) هەمان سەرچاوە، ل ١٧٨، ١٨٥-١٨٦.

ئەم ژمارانە پێویستیان بە لێکدانەوەی تایبەتییە کە ئێرە جێگەی نییە.

هەر ئەوەندەیش دەمێنێ بڵێم کەواکیبیش جاروبار تۆمەتی ماسۆنییەتی دەدرێتە پاڵ، ئەو لایەنەش پێویستی بە لێکدانەوەی وردە، چونکە ژمارەیەکی زۆر لە کەڵە پیاوانی ئەم جیهانەی وەک ڕابەرانی بزووتنەوەی یەکیەتی ئیتالیاو ڕابەرانی شۆڕشی گەورەی فەرەنسی و هی وەک ڤۆلتێر و مۆزارتی مۆسیقاری هەرە بەناوبانگ و کوتۆزۆڤی ناپلیۆن بەزێن و ئەفغانی و محەمەد عەبدەو جەرجی زەیدان و فازیل جەمالی و تۆفیق وەهبی لەمەڕ خۆمان هەمان تۆمەتیان دەدەنە پاڵ و زۆربەیشیان بێ سێ و دوو، بە شانازییەوە دانیان بە ڕاستی ئەو تومەتەدا داناوە.

:

بابەتی سێیەم*

له لاپەڕە بایەخدارەکانی پێوەندیی نێوان کورد و عەرەب

له دێرزەمانەوە کۆمەڵانی خەڵکی کوردستان و عەرەبستان لێک نزیکن. کورد لە ریزی پێشەوەی ئەو گەلانەدان کە دڵسۆزانە خزمەتی ئیسلامیان کردووە. لە خۆڕا نییە کورد لە دەرونی عەرەبدا وێنەی کەسێکی جوامێرو دڵسۆزو ئازاو بەوەفایە. **هەموو کوردێک بە ئاسانی هەست بەو راستییە دەکات، هەرچەندە، بێ گومان، ئەمە وا ناگەیێنێت بەرانبەر بەو جەماوەرە بەرفراوانە دەیان گەوجی ئەوتۆش نین کە بە خوێنی سەری کورد تینوون، ئەوانەی رۆژێک لە رۆژان چ بۆ خۆیان و چ بۆ غەیرە لە زیان بەولاوە هیچ خێرو بێرێکیان لێ نەوەشاوەتەوە.** ئەوەش بۆ خۆی دیاردەیەکی گشتییە نەک تایبەتی، لە ناو ئەڵمانیادا بەرانبەر کەڵەپیاوانی وەک گۆتێبورگ و هیگل و مارکس و گۆتەو باخ و بیتهۆڤن جانەوەرو درۆزنی وەک گۆبڵزیش هەڵدەکەوێت.

لەم کورتە وتارەدا چەند نمونەیەکی کەم زانراو دەربارەی پێوەندیی نێوان کوردو عەرەب دەخەمە بەرچاو. هەموومان دەزانین شۆڕشی تەموزی ساڵی ١٩٠٨ لە ولاتی عوسمانی بووە هۆی دەستپێکردنی قۆناغێکی نوێ لە ناوەڕۆک و شێوازی خەباتی رەوای گشت نەتەوە ناتورکەکانی ناو ئەو ولاتەدا. نیشتمانپەروەرانی عەرەب لە هەموو لاوە بە گەرمی کەوتنە خۆ. حوزەیرانی ساڵی ١٩١٣ دەستەیەکی چالاکیان لە

(*) لە ژمارە (١٢٩)ی گۆڤاری **«رەنگین»**ی ڕێکەوتی ١٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٩٩، لە ل٦-٧دا بڵاوکراوەتەوە.

پاریس کۆنگرەیەکی بایەخداری تایبەتییان بەست کە لە مێژوودا بە **«کۆنگرەی یەکەمی عەرەب»** ناسراوە.

کۆنگرەی یەکەمی عەرەب شەش رۆژی خایاندو بیستوچوار لاوی نیشتمانپەروەری عەرەب، کە نیوەیان موسڵمان و نیوەکەی تریان عیسایی بوون، تێیدا بەشدار بوون، زۆربەیان لە شامەوە هاتبوون، دوانیشیان نوێنەری بوون، یەکێکیان تۆفیق سوێدی بوو کە ئەوساکە لە فەرەنسە یاسای دەخوێندو دوایی چەند جارێک بووە وەزیرو سەرەک وەزیران. هەموو رۆژێکیش نزیکەی دوو سەد عەرەبی تر بۆ گوێگرتن ئامادەی کۆبوونەوەکانی کۆنگرەکە دەبوون.

بەشدارانی **«کۆنگرەی یەکەمی عەرەب»** نە لە وتارەکانیاندا، نە لە گفتوگۆکانیانداو نە لە دوا بڕیارەکانیاندا هیچ جۆرە توندڕەوییەکیان نەنواند، دروشمی جیابوونەوەیان لە دەوڵەتی عوسمانی نەهێنایە گۆڕێ، ئەوپەڕەکەی داوای یەکسانیی تورک و عەرەبیان کرد، دەیانویست منداڵانی عەرەب بە زمانی زگماکی خۆیان بخوێنن و فەرمانبەرانی ولاتەکەیان لە خۆیان بن، ئەو داخوازییە رەوایانە ئیتحادییە کەلەڕەق و نەفامەکانی ئەستەمولیان شێتگیر کرد چونکە پێیان وابوو دەبێت تورک ئاغاو عەرەب و هەموو ئەوانی تر نۆکەر بن، بۆیەکا هەزارو یەک ناوو ناتۆرەیان لێ نان و کەوتنە پیلانگێڕان دژیان و بە زۆری زۆردارەکی ویستیان ئەو نیشتمانپەروەرە دڵسۆزانە بکەنە نۆکەرو داردەستی بیانییان هەرچەندە زۆر لە خۆیان خاوێنتر بوون.

لەگەڵ ئەوەشدا ئیتحادییەکان ناچار بوون هەنگاوێک بکشێنە دواوە، سێیان لە رابەرانی کۆنگرەکە بانگکردە ئەستەمبوڵ و زۆر بە گەرمی پێشوازییان لێ کردن و هەژدەی ئابی هەمان ساڵ، واتا دوو مانگ دوای تەواوبوونی کارەکانی کۆنگرە، رێککەوتننامەیەکیان لەگەڵ مۆرکردن گوایە بۆ جێ بەجێ کردنی داخوازییە رەواکانی عەرەب، بەڵام زۆری نەبرد دەستی ئیتحادییەکان کەوتە روو، هەمووان لەوە گەیشتن کە رێککەوتننامەی ئاب تەڵەیەکی فێڵبازانەیە بۆ لێدانی بزوتنەوەی رزگاریخوازی عەرەب.

هەرچۆن بێت پریشکی **«کۆنگرەی یەکەمی عەرەب»** لە پاریس کوردیشی گرتەوە.

رۆژی هەژدەی حوزەیرانی ساڵی ١٩١٣ یەکەم دانیشتنی کۆنگرە بە وتاری سەرۆکی هەڵبژێردراوی کۆنگرە عەبدولحەمید زەهراوی دەستی پێ کرد. لە وتارەکەیدا زەهراوی بەم جۆرە ناوی کوردی هێنا:

«فأساس تربيتنا السياسية من الان بث هذه الفكرة (فكرة اللامركزية)، والتعصب لها، وقد وجدنا اللامركزية من خير الوسائل لظهور اثر هذا الاشتراك بادارة السياسة فيها، ولا يحتاجون فيها شروح وايضاحات، وهكذا نود ان تنمو هذه الفكرة عند كل عثماني، لان الارمن والكرد، مثلا، لسان حالهم كلسان حالنا ايضا».

شایانی باسە عەبدولحەمید زەهراوی یەکێک بوو لەوانەی دوایی کەوتە داوی ئیتحادییەکانەوەو بەگفتە ساختەکانیان دەسخەڕۆ بوو، بەڵام ئەوە دادی نەداو مایسی ساڵی ١٩١٦ جەمال پاشای خوێنڕێژ (السفاح) لەگەڵ شەش نیشتمانپەروەری تردا لە دیمەشق وەبەرچاوی خەڵکەوە لە سێدارەی دا.

«کۆنگرەی یەکەمی عەرەب» هەستی ژمارەیەک رووناکبیری بە رەگەز کوردی دیمەشق و بەغداو موسڵی بزواند، کە بەنامەو بروسکەی تایبەتی پشتگیریی خۆیان بۆ کارەکانی دەربڕی، لەوانە جووتە برا محەمەد کورد عەلی و ئەحمەد کورد عەلی کە هەمیشە شانازییان بەوەوە دەکرد کە بەرەگەز کوردن. یەکەمیان پاش ماوەیەک بووە یەکەم سەرۆکی یەکەم کۆڕی زانیاری لە دیمەشق. محەمەد کورد عەلی جارەهای جار لە نامەو کۆڕە تایبەتییەکانی خۆیدا بە شانازییەکی زۆرەوە ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە بە رەگەز کوردە. بەکر سدقیش لە بەغداوەو داود ئەفەندی ئەیوبیش لە موسڵەوە نامەی پشتگیرییان ناردووە.

بە هەمان دەستوور دوابەدوای شۆڕشی ساڵی ١٩٠٨ لە هەموو لاوە دەنگی نیشتمانپەروەرانی عەرەب بەرز بۆوە بۆ ئەوەی عەرەبی بکرێتە زمانی دادگەکانی وڵاتە عەرەبییەکان. لێرەشدا بەشێک لەو نیشتمانپەروەرانە کوردیان فەرامۆش نەکردووە.

رۆژنامەی **«الرقيب»** کە بەپێی مێژوونووس عەبدولڕەزاق حەسەنی چاکترین و ئازاترین رۆژنامەی عیراقیی ئەو رۆژگارە بووە، لە ژمارە شەستو شەشی خۆیدا کە

رۆژی بیستویەکی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٠٩ لە بەغدا چاپ بووە، لەم بارەیەوە بە زمانی باوی ئەوساکە نووسیویە دەڵێت:

«ان اللازم على حكومتنا الدستورية ان لا تعين للولايات الا من يحسن التكلم بلغة اهاليها الوطنية، ولا نخص بذلك العرب، فلا يمكن ان يتعين، مثلا، لاطراف السليمانية وكركوك وما جاورها متصرفا او قائمقاما او حاكما شرعيا، او رئيس محكمة الى غير ذلك ما لم يعرف لغة البلاد الكردية تماما ليستطيع منهم دعوى المدعي ومرافعة المدعي عليه، ويعلم بحق كيف ينفذ حكمه، فلا نخص بذلك بلادنا العربية فقط».

ئەو جۆرە رووناکبیرانە ئەوساکە بە وردی چەوساندنەوەی نەتەوەییان هەڵدەسەنگاند، چونکە بۆ خۆیشیان وەک کورد کەوتبوونە ژێر چەپۆکی هەمان چەوساندنەوەوە. بە داخەوە بەشێکیان دوای ئەوەی بۆ خۆیان قوتار بوون بوونە میراتگری ئیتحادییەکان کە نەدەبا وابێت. هەرچۆن بێت لاپەڕەکانی پێشوو بوونەتە هۆی پتەوکردنی برایەتیی کوردو عەرەب.

بابەتی چوارەم*

مەعروف جیاوک و
سەید تەهاو هەڵوێستێک

لەو رۆژەوەی **«ئەنجومەنی نوێنەران»** (مجلس النواب) لە عیراق دامەزرێنرا، واتا لە شازدەی تەمموزی سالّی ١٩٢٥وە تا پێچانەوەی دامودەزگاکانی لەگەڵ بەرپابوونی شۆڕشی چواردەی تەمموزی ١٩٥٨دا هەمیشە ژمارەی نوێنەرانی شارەکانی کوردستان لەو ئەنجومەنەدا لە ١٠ کەس زیاتر بوو. بەڵام، عەلی کەمال و ئەمین زەکی و مەعروف جیاوکیان لێ دەرکەی ئەوانی تریان زۆر دەگمەن نەبێ ورتەیان لە خۆیان بڕیبوو، هی وایان تێدابوو لەبەر مووچەی مانگانەکەی دەبووە نایب، هی واشیان هەبوو دەتگوت لە جنسی کوردان نییە.

بە تۆماری سالّانەی گفتوگۆکانی **«ئەنجومەنی نوێنەران»**دا دیارە کە مەعروف جیاوک یەکێک بوو لە نوێنەرە هەرە قسەزان و چالاکەکانی ئەو ئەنجومەنە. جیاوک لە هەموو گفتوگۆکاندا بەشداریی ئەکردو زۆر جار، بۆ رۆژگاری خۆی، بیروڕای یاسایی چاک و تا رادەیەک قووڵی دەرئەبڕی.

مەعروف جیاوک دوو جار بووە نوێنەری هەولێر، یەکەم جار لە دەورەی دووەمی ئەنجومەندا کە لە مایسی سالّی ١٩٢٨وە دەستی پێ کردو یەکی تەمموزی سالّی ١٩٣٠ کۆتایی هات، دووەم جاریش لە دەورەی سێیەمی ئەنجومەندا کە لە یەکی تەشرینی دووەمی سالّی ١٩٣٠وە دەستی پێ کردو پێنجی تەشرینی دووەمی سالّی ١٩٣٢ کۆتایی هات. لەو دوو دەورەیەدا مەعروف جیاوک دەیان جار لە

(*) لە گۆڤاری **«رەنگین»**، ژمارە (٨٣)ی رێکەوتی ١٥ی ئەیلوولی ١٩٩٥، لە ل٦دا بلاوکراوەتەوە.

گفتوگۆکانی ئەنجومەندا بەشداریی کردووە، زۆر جار قسەی نەستەق و نوکتەی تێکهەڵکێشی گفتوگۆکانی ئەکردو ئامادەبووانی ئەهێنایە پێکەنین.

لە کۆبوونەوەی رۆژی ٢٦ی ئابی سالّی ١٩٢٨ی ئەنجومەندا **(عطا الخطيب)**ی نوێنەری کوت باسی مووچەی مانگانەی سەید تەهای نەهری قایمقامی رەواندوزی هێنایە گۆڕێ و مەحمود رامزی نوێنەری بەغداش پشتگیریی لێ کرد. لە گەرمەی بێنەوبەرەی کێشەی مووسڵدا ئینگلیزەکان سەید تەهایان کردە قایمقامی رەواندوز چونکە، بەڕێز ناحەزی کەمالییەکانی تورکیاو سەر بە بنەماڵەیەکی ناسراوی کوردستان و سەردارێکی لێهاتوو بوو. لەو رۆژە ناسکانەدا بۆ بەرهەڵستی کردنی پڕۆپاگەندەی بەرفراوانی کەمالییەکان لە بواری تەقەلای بێوچانیاندا بۆ وەرگرتنی ویلایەتی مووسڵ سەید تەها لەبارترین کەس بوو بۆ فەرمانڕەوایی رەواندوزو دەوروبەری کە تورکیا بە تایبەتی چاوی تێ بڕیبوو.

ئەو کارەی ئینگلیزو دەستەو دایەرەی مەلیک فەیسەڵ لە سەید تەهایان دەویست کارێکی هەر وا ئاسان و ئاسایی نەبوو، سەید تەها خاوەن دیوەخان و پێوەندی و هەمان کات دەربەدەری دەستی کەمالییەکان بوو. لەبەر ئەو هۆیانە بڕیار درا مووچەی مانگانەی دەوروبەری هەزار روپێ بێ نەک ٥٠٠ روپێ وەک قایمقامەکانی تر. لەو رۆژە چارەنووس سازەی مێژووی عیراقدا سەید تەها بەپێی تواناو لە قەناعەتەوە درێغیی نەکرد، دەوری زۆری لە کەم کردنەوەی مەترسی لە ئۆزدەمیرو تورکخواکاندا بینی، ئەو ناوچەو کەسانەی سەر بەو بوون هەموویان دەنگیان بۆ عیراق دا. یەکێک لە یاریدەرە نزیکەکانی سەید تەها و حوسێن حوزنی موکریانی(داماو) بوو.

(عطا الخطيب) ئەو رۆژە چەند جارێک مەسەلەی مانگانەکەی سەید تەهای هێنایە پێشەوە، زۆریش دۆستانە لەو بارەیەوە نەئەدوا، تەنانەت وەزیری کاروباری ناوخۆی ئەوسا ناجی شەوکەت ناچار بوو مەسەلەکەی بۆ روون بکاتەوە. مەعروف جیاوکیش لێی هاتە دەنگ و وتی:

«پێم وایە نوێنەری بەڕێز (عطا الخطيب) نازانێ پایەو مەقامی بڵندی میری(کوردان) سەید تەها ئەفەندی چییە. سەید تەها پیاوێکی گرنگ ناسراوە،

سەید تەهای نەهری

مەعروف جیاوک

شوێنی تایبەتیی لەناو کورداندا هەیە، ئەگەر ئەو نەبوایە ئەو ناوچەیە ئێستا سەر بە وڵاتێکی تر ئەبوو، بۆ ئەو کوردستانی باشوور توشی بەزم و ڕەزم ئەهات... من پێم وایە ئەگەر حوکمەت سێ چوار هەزار ڕوپیەشی بداتێ هێشتا بۆ ئەو هەر کەمە».

عطا الخطیب لە وەڵامدا ئەڵێ: **«هاوڕێی بەڕێز مەعروف عەلی ئەصغەر گوتی ئەگەر ئەو میرە سەروەرە نەبوایە ناوچەکە ئێستا لە شوێنێکی تر ئەبوو. منیش بە هاوڕێم ئەڵێم نەخێر برای بەڕێز سەید تەها ئەفەندی بە تەنها ئەو ناوچەیە ناپارێزێ، بەڵکە هەر یەکێک لە برا کوردەکانمان سەید تەهایەکە بۆ خۆی، لەوانەیە لەویش بە تواناو ئازاتر بێ، هەر هەمووشیان خۆیان گیان فیدای ئەم نیشتمانە ئەکەن و ئەوی کرا ئەوان کردیان»**. ئەم قسانە نوێنەرەکان ئەبزوێنێ و بەگەرمی ئەکەونە چەپڵەڕێزان.

جیاوک وازی نەهێنا، لە کۆبوونەوەی ڕۆژی سیی ئاب و ئینجا لە کۆبوونەوەی یەکی ئەیلولی هەمان ساڵدا، واتا پاش کەمتر لە حەفتەیەک، ئەویش باسی مووچەی مانگانەی ساطع ئەلحصریی هێنایە کایەوە کە قیبلەی نەتەوەپەرستانی

عەرەبی ئەو ڕۆژگارە بوو. مەعروف جیاوک لەو بارەیەوە گوتی: **«تێ ناگەم چۆن ئەشێ ئەو پیاوە مانگی ١٢٠٠ ڕوپێ وەرگرێ، واتە هێندەی وەزیرێک، نازانم ئاخۆ ئەو کابرایە لە سەرانسەری جیهان و عیراق و هەموو گەردووندا بێ هاوتایە تا ١٢٠٠ ڕوپێ وەربگرێ، کەچی زانایانی عیراق مانگی ٢٠٠ ڕوپێ یا شتێک زیاتر وەربگرن»**.

مەعروف جیاوک لە دانیشتنی ڕۆژی یەکی ئەیلولی ئەنجومەندا دوو جار داوای داشکاندنی مانگانەی ساطع ئەلحصری کرد، بەڵام داواکەی لە دەنگداندا دۆڕاندی.

(بۆ درێژەی ئەو گفتوگۆیانە بڕوانە: **«الحكومة العراقية. محاضر مجلس النواب. الدورة الانتخابية الثانية. اجتماع سنة ١٩٢٨ غير الاعتيادي»**، بغداد، ١٩٢٨، ص٧٦١-٧٦٤، ٨٣٦، ٨٦٧، ٨٦٩).

بابەتی پێنجەم*

لە نێوان سمکۆ و بابەکر ئاغای پشدەریدا
«نامەیەکی مێژوویی سمکۆ»

پێشکەشە بە برازای خۆشەویستم
شلێری دارای رەشید جەودەت

دەمێ ساڵە ناوی سمکۆی شکاک کەوتۆتە ناو ناوانەوە. بەر لەکۆتایی جەنگی یەکەمی جیهان بە ماوەیەک وەزارەتی هەندەرانی رووسیا لەناو یەکێک لە بەڵگەنامەکانیدا گوتوویە:

«لەدەوروبەری ساڵی ١٩١٤وە ناوی سمکۆ بۆتە یەکێک لە ناوە زۆر ناسراوەکان لای دەزگا دیپلۆماسیێکانی رووسیاو بەریتانیاو ئێران و تورکیا، لە باڵیۆزخانەی هەر یەک لەو وڵاتانەو هەریەک لە وەزارەتی هەندەرانیان دۆسیەیەکی گەورە بۆ سمکۆ تەرخان کراوە».

ئەم قسەیە تەواو راست و دروستە، تەنها من بۆ خۆم بەسەدان و بەسەدان جار ناوی سمکۆم لەناو بەڵگەنامە نهێنییەکانی بەریتانیاو عێراقدا بینیوە، بەڵگەنامەی ئەوتۆیان تێدایە پتر لەدوو سێ لاپەڕەی پڕکردۆتەوە، ئەمەش ژمارەیەکی گەورەیە، چونکە بەڵگەنامەی دیپلۆماسی بەچڕوپڕی بۆ تاکە رووداوێک، یا دیاردەیەک تەرخان دەکرێت. هەر لەبەر ئەوەشە کە سمکۆ شوێنێکی دیاری لەناو ئەو بەرهەمانەدا بەردەکەوێت کە بۆ لێکدانەوەی مێژووی هاوچەرخی کورد تەرخان

(*) لە گۆڤاری **«رەنگین»**ی ژمارە (١١٨)ی ١٩٩٨دا بلاوکراوەتەوە.

کراون. تەنها لازەرێف لە بەرهەمە نازدارەکەی خۆیدا **«زۆرانبازی لەسەر کوردستان»** کە تەنها بۆ دوا دەساڵی سەدەی نۆزدەمین و سەرەتای سەدەی بیستەمینی تەرخان کردووە، بەلایەنی کەمەوە بیستوهەشت جاران ناوی سمکۆی هێناوە.

بابەکر ئاغای پشدەری لە سمکۆ کەمتر ناسراوە، بەڵام ئەویش کەم نەبوو، پیاوێکی زیرەک و زۆرزان، داناو دووربین، بلیمەت و هوشیار بوو. ساڵی ١٩٣٥ بەڵگەنامەیەکی دیپلۆماسی ئینگلیزەکان بەم جۆرە باسی بابەکر ئاغای پشدەری کردووە: **«پیاوێکی بەتوانست و بەڕێزە، هەرکەسێک لە نزیکەوە ناسیبێتی خۆشی ویستووەو رێزی لێ ناوە»**.

لەبەڵگەنامەیەکی تریاندا، هەر هەمان ساڵ، باسی دووبەرەکیی نێوان بابەکر ئاغاو هەباسی مەحموود ئاغای پشدەرییان کردووەو دەڵێن هەر چەندە ئەو دووانە بەخوێنی سەری یەکدی تینوون **«بەڵام هەردووکیان بەپەرۆشن بۆ ئەوەی دووبەرەکییەکەیان نەبێتە هۆی لاواز بوونی هۆزی پشدەر»**. خۆزگە گشت رابەرو سەرەک هۆزانی کوردو لە سەروو هەمووشیانەوە بابانەکان وا ژیرو بەئاگا دەبوون.

لۆنگریگیش گەلێک بەشانو باهوی بابەکر ئاغایدا هەڵداوە، هەڵسەنگاندنی ئەو پیاوەش بایەخی خۆی هەیە، چونکە کەم کەس بەڕادەی ئەو شارەزای مێژووی نوێ و هاوچەرخی عێراق بووە، وێڕای ئەوەی زۆر لەنزیکیشەوە کوردی ناسیوە، چونکە لەگەڵ تەواوبوونی جەنگی یەکەمی جیهانیدا بووە ئەفسەری سیاسی کەرکوک و دەوروبەری. بابەکر ئاغای پشدەری وەک پیاوێکی دانا هەر زوو لەوە گەیشت کە کەمالییەکانی تورکیا لەگەڵ نەتەوەی کوردا نیازپاک نین، لەبەر ئەوە بە گفتەکانیان هەڵنەخەڵەتاو دژی تورکخوازەکانی کوردستان وەستا، ئەوانەی زۆری نەبرد لەناو کوردا ریسوا بوون و بە تەوسەوە خەڵکی ناویان لێ نان **«جل خوارەکان»**.

بابەکر ئاغا پێی وابوو لەوانەیە کورد بتوانن لەرێگەی ئینگلیزەوە شتێک بۆ خۆیان هەڵبکرێنن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا رۆژێک لە رۆژان دژی شێخ مەحموود نەوەستا، بەڵکو بەپێچەوانەوە لەگەرمەی هاشوهۆشی بێ ناوەرۆکی سەرەک هۆزەکانی تردا ئەو، وەک پیاوێکی راستگۆ، پەیمانی پێ دا دوای هەمووان دەسبەرداری بێت.

سمكۆ و خەسرۆی کوڕی

سمکۆ بە پێچەوانەی بابەکر ئاغاوە، **ماوەیەکی زۆر بەگفتی تورک هەڵخەڵەتا، بەهاندانی ئەوان مار شەمعونی رابەری ئاشوریەکانی کوشت، ئەو کارەی بووە پەڵەیەکی رەش لەناو تۆماری مێژووی نەتەوەی کوردا.** بەڵام شۆڕشەکەی شێخ سەعیدی پیران و رەفتاری بێ ئەندازە درندانەی کەمالییەکانی لەگەڵ رابەرانی کوردی باکووردا هەموو ئەو کوردانەی وەخەبەر هێنا کە تورک دەستخەڕۆی کردبوون. حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٥ بڕیاری خنکاندنی شێخ سەعیدی پیران و دوکتۆر فوئادو نزیکەی پەنجا نیشتمانپەروەری دڵسۆزی تری کوردی باکوور دەرچوو. ئەم هەواڵە بەجارێک ناخی دەروونی هەموو کوردێکی دڵسۆزی هەژاند، کوردی بەغدا رۆژی

بیستوشەشی حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٥ کۆبوونەوەیەکی گەورەیان لە پارکی مۆد ساز کردو بروسکەی نارەزایی خۆیان دایە کۆمەڵەی نەتەوەکان و گشت دەوڵەتە گەورەکان.

وا دیارە ئەم بەسەرهاتە دڵتەزێنانە سمکۆیان بە جارێک شێتگیر کردووە، پاڵیان پێوەی ناوە بەرانبەری تورک بە هەڵویستی خۆیدا بچێتەوە. سمکۆ زوو دەبزوا، زوو بڕیاری دەداو دەستوبرد ئەوەی دەکرد کە بەڕاستی دەزانی و پێی دەکرا. لەو کاتەدا لەناو هەمووواندا دووربینی بابەکر ئاغای پشدەریی دێتەوە یاد، یەکسەر نامەیەکی تایبەتی بۆ ئەوو، لە رێگەی ئەوەوە ژمارەیەک نامەی تر بۆ رابەرانی کورد بە رەشید جەودەتدا دەنێرێت. سمکۆ زۆر بڕوای بە رەشید جەودەتی برای مەحموود جەودەت بوو، دەیزانی کورد پەروەرێکی بێ غەل و غەشە بۆیەکا ئەوی بۆ ئەو کارە هەڵبژاردووە. رەشید جەودەتیش، کە دەرچووی فێرگەی سەربازیی عوسمانی بوو، بڕوای تەواوی بە کوردایەتی سمکۆ بوو، لەبەر ئەوە ماوەیەک بوو لەگەڵ فوئاد مەستیی برای تۆفیق وەهبیدا دابوویە پاڵ ئەو تا مرد رەشید جەودەت بەڕێزەوە ناوی سمکۆی دەهێنا، کوڕە گەورەکەی خۆی بە ناوی خەسرەوی کوڕی ئەوەوە ناونا.

ئینگلیزەکان وێنەی ئەو نامەیەیان دەستکەوتووە کە رۆژی بیستوشەشی حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٥ سمکۆ ناردوویە بۆ بابەکر ئاغای پشدەری، واتا لەو رۆژانەدا کە لە دیاربەکر بڕیاری خنکاندنی شێخ سەعیدی پیران و هاوەڵەکانی دەردەچێت. ئینگلیزەکان یەکسەر نامەکەی سمکۆ دەکەنە ئینگلیزی و وێنەی لێ دەنێرنە لەندەن و بەغدا. دانەیەک لەو نامەیە بەئینگلیزی لەناو فایلی ژمارە (١١/١٦/٦/٥) لە ئەرشیفی وەزارەتی کاروباری ناوخۆی رۆژگاری پاشاییدا لە بەغدا هەڵگیراوە. بەئینگلیزی لەسەر ئەو فایلە نووسراوە **«کەسایەتییەکان سمکۆ»**.

ئەمەیش دەقی وەرگێڕدراوی ئەو نامەیەیە کە خۆی لە خۆیدا بەڵگەنامەیەکی مێژوویی بایەخداری پڕ لەدەرس و پەندە.

«سۆمای

٢٦ی حوزەیرانی ١٩٢٥

بۆ بابەکر ئاغا

سمكۆ و سوارەكانی
خۆی لەگەڵ شەش كەسەكەی پێشەوەیانە

برای بەڕێزم

پتر لە جارێک باسی دروستی و تێگەیشتنی خۆمم کردووە دەربارەی ئەو سیاسەتەی ئێوە چەند ساڵێکە لە پێناوی بەرژەوەندی و بەرەوپێشچوونی نەتەوەکەماندا پەیڕەوی دەکەن. رەفتاری دڵڕەق و دڕندەی تورک لەگەڵ گەلەکەماندا، تایبەت لەم چەند مانگەی رابوردوودا، لەوانەی گەیاندین کە باوەڕمان پێ یان بوو، لەوە دڵنیام لەمەودوا لەسەر رێبازی خۆت سوورتر دەبیت و کۆششێکی زۆر بۆ رزگارکردنی نەتەوەکەمان دەکەیت. تورکەکان هەمیشە نەیارمان بوون، ئەویش نەک تەنها لەبەر ئەوەی بڕیاریان داوە نەتەوەکەمان قڕ بکەن، بەڵکو لەبەر ئەوەیش کە بەتەواوەتی دەسبەرداری ئیسلام بوون و تەختوتاراجی خەلافەتیان هەڵتەکاندووە. نامەی نەصیحەتم بۆ ژمارەیەک لە هاوڕێ هەڵخەڵەتاوەکانمان نووسیوە، ئەوانەی باوەڕیان بەتورکەو تائێستەش هەر خزمەتی دوژمنی باوەکوشتەی ئایین و نەتەوەکەمان دەکەن. رەشید جەودەت ئەفەندی ئەو نامانەتان بۆ دەهێنێت، ئێوەش بۆیانی رەوانە بکەن، ئەو نامانە سەرنجیان بۆ ئەو راستییانە رادەکێشن کە بۆمان شیکردوونەتەوە. لەسەر تۆیش پێویستە لە مەودوا خۆتیانی لێوە نزیک بکەیتەوەو

وایان لێ بکەیت لە دیوی ناوەوەی ئەو سیاسەتە تێبگەن کە تۆ پەیڕەوی دەکەیت، بەوجۆرەش ئێوەو ئەوان دەتوانن بەرەیەکی گەورەی ئەوتۆ پێکبهێنن کە ببێتە پاڵپشتمان بۆ سەندنی تۆڵەی شەهیدەکانمان و ئەوانەی خۆبەخت دەکەن. من تەواو لەگەڵ سیاسەتی تۆ دام، چونکە ئەو رێگە دروستەی تێدا وەدی دەکەم کە بۆی هەیە بمانگەیەنێتە رزگاری گەلەکەمان. رەشید جەودەت ئەفەندی بە دووروودرێژی باسی دڕندەیی تورکەکانت بەرانبەر بە کورد پێ رادەگەیەنێت. لەگەڵ رێزی زۆرم، هیوای سەرکەوتنت لە قوڵایی دڵەوە بۆ دەخوازم. ئیمزا سمکۆ».

هەڵبەت بایەخی مێژوویی و سیاسیی ناوەڕۆکی ئەم نامەیە لە زۆر شتدا خۆ دەنوێنێت کە دەرککردنیان کارێکی ئاسانە، لەسەرو هەمووشیانەوە گەورەیی و دڵسۆزی سمکۆ و هاوچارەنووسیی نەتەوەی کورد بە ئاشکرا خۆدەنوێنن.

بابەتی شەشەم*

کورد لە دروشمی رژێمی پاشاییدا

لە سەرەتای سییەکانەوە ئەوە ئاشکرابوو کە عیراق لە ماوەی دوو ساڵدا سەربەخۆیی سیاسی وەردەگرێ و دەبێتە ئەندامی **«کۆمەڵەی نەتەوەکان»** (عصبة الامم)، ئەو ئاواتەی عیراقییەکان لەسەرەتای بیستەکانەوە بێ وچان خەباتیان بۆ جێبەجێ کردنی دەکرد.

لەبەر ئەوە دەبوو دروشمێکی تایبەتی بۆ دەوڵەتی عیراقی سەربەخۆ دابنرێ. دانانی ئەو دروشمە کەوتە ئەستۆی پەرلەمان. لەبەر گەلێک هۆ شوێنی تایبەتی بۆ گەلی کوردی عیراق لەو دروشمەدا تەرخانکرا:

یەکەم: ئینگلیز ئەو کارەیان بەپێویست دەزانی، بەرژەوەندیی ئەوان لەوەدابوو جۆرە تەباییەک لە نێوانی کوردو عەرەبی عیراقدا هەبێ، لێرەدا نابێ باری سەرنجی ژیاریی و تاقیکردنەوە زۆرەکانی ئەوان وەبەرچاو نەگرین. لە بەڵگەنامە نهێنییەکانی ئەوسای عیراق و بەریتانیادا شتی سەیر لەم بارەیەوە وەبەرچاو دەکەوێت. وێنەی نامەیەکی نهێنیی دەگمەنی سێر هێنری دۆبسی نوێنەری باڵا **(المندوب السامی)**م لایە کە رۆژی هەژدەی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٦ دەربارەی کورد ناردوویە بۆ مەلیک فەیسەڵی یەکەم. ئەو نامەیە حەوت لاپەڕەی قەوارە گەورەیە، لای راستی دەقی نامەکە بە ئینگلیزی و لای چەپی بریتییە لە

(*) لە ژمارە (١١٠)ی رێکەوتی چواردەی مارتی ١٩٩٨ی گۆڤاری **«رەنگین»**دا بلاوکراوەتەوە.

وەرگێڕانی ناوەڕۆکی نامەکە بە زمانی عەرەبی لەو نامەیەدا دۆبس چەند پێشنیارێکی خستۆتە بەردەم **«خاوەن شکۆ»** چونکە ئەو دەتوانێ، وەک دەڵێ، **رۆڵێکی گەورە لە راگرتنی دڵی کوردا ببینێ و بەو جۆرە ببێتە هۆی پتەوکردنی یەکێتی کوردو عەرەب،** هەروەک چۆن کاتی خۆی مەلیکەی بەریتانیا ڤیکتۆریا **«بووە فاکتەری سەرەکیی پتەوکردنی بناغەی یەکێتی نێوان هەردوو گەلی ئینگلیزو سکۆچ»** لە وڵاتەکەیدا. بەو بۆنەیەوە دۆبس لە نامەکەیدا داوای لە مەلیک فەیسەڵ کردووە لە بەغدای پایتەخت کۆمەڵێکی تایبەتی دابمەزرێنێ بۆ پەرەپێدانی دۆستایەتی نێوان کوردو عەرەب و دوو لقی بۆ بکاتەوە، **یەکێکیان لە موسڵ و ئەوی تریان لە کەرکووک.** هەروەها داوای لێکردووە بە زاری خۆی ئەوە رابگەیەنێ کە دوو ئەستێرەکەی ناو ئاڵای عیراق **«رەمزی یەکێتی هەردووک گەلی برای عەرەب و کوردن»**. ئینجا پێشنیاری کردووە مەلیک فەیسەڵ هەموو ساڵێک **گەرمای هاوین لە شەقڵاوە لە ناو کوردا بەرێتە سەرو هەوڵبدات فێری زمانی کوردی بێ و بەتالیۆنێکی تایبەتی بە جلوبەرگی کوردییەوە بخاتە سەر حەرەسی کۆشک.**

دووەم: لەناو فەرمانڕەوایانی ئەوسای عیراقدا پیاوی عاقڵ هەبوون کە لەگەڵ کوردا زۆر توندڕەو نەبوون، مەلیک فەیسەڵ بۆخۆی **یەکێک بوو لەو کەسانەی بەچاوی گەلێکی سەربەخۆ سەیری کوردیان دەکرد،** ئەو پێی چاک بوو کێشەی کورد بە ئاشتی لەناو سنووری عیراقدا حەل بکرێ و چەند مافێکی سەرەتایی رەوای کورد بۆ ئەو مەبەستە جێبەجێ بکرێن.

سێیەم: لە کۆتایی بیستەکان و سەرەتای سییەکانەوە بزووتنەوەی کوردایەتی بەتەوژمێکی نوێ و گڕوتینێکی زۆرەوە خۆی لە گۆڕەپانی ژیانی سیاسیی رۆژانەی وڵاتدا نواند، شێخ مەحمود هاتەوە کۆڕی خەبات، شێخ ئەحمەد کەوتبووە خۆ، رووناکبیرانی کورد دەستیان دابووە دامەزراندنی کۆمەڵەو رێکخراوی تایبەتیی خۆیان و بەشێوازێکی نوێ خەباتیان بۆ جێبەجێ کردنی داواکانی کورد دەکرد، سەردارانی کورد دەیان نامەو بروسکەی تایبەتییان دایە **«کۆمەڵەی نەتەوەکان»**.

لەو بارودۆخە ناسکەدا نەدەبوو کورد وەلانرێ، ئەو راستییەی لە چەند بوارێکدا خۆی نواند کە بوونی کورد لە دروشمی رژێمی پاشاییدا یەکێکیان بوو.

دوای ئەوەی ئەو لایەنانەی دانانی پرۆژەی یاسایەکی تایبەتی وێنەی دروشمی داهاتووی عیراقیان پێ سپێردرابوو لە کاری خۆیان بوونەوە مەسەلەکە لەلایەن **«لیژنەی کاروباری کارگێری سیاسی»**یەوە سێ جار خرایە بەردەم ئەنجوومەنی نوێنەران **(مجلس النواب)** بۆ وتوویێژو لێکۆڵینەوە دەربارەی. بەپێی دەستوور دەبوو ئەنجومەنی نوێنەران لە سێ کۆبوونەوەی خۆیدا بە وردی لە پرۆژەی هەر یاسایەک بکۆڵێتەوەو دەنگی لەسەر بدات، گەر لە هەرسێ کۆبوونەوەکەدا پەسندکرا ئەوسا دەبووە یاساو دەنێررایە ئەنجومەنی پیران **(مجلس الاعیان)**و دوای ئەویش مەلیک مۆری دەکرد.

پرۆژەی یاسای دروشمی دەوڵەتی عیراق لە پێنج بەند پێکهاتووە، بەندی دووەمیان بۆ ناوەرۆکی سەرەکیی ئەو یاسایە تەرخانکراوە، لەوێدا هەرچی

پەیوەندیی بەوێنەی دروشمەکەوەو مەبەستەکانییەوە هەیە نیشاندراوە. لەو بەندەدا ناوی کورد بەم جۆرە هاتووە:

«... لای سەرەوەی (دروشمەکەی بریتییە لە) تاجی عیراق کە لەسەر دوو ئەستێرەی حەوت گۆشەی رازاوە بەرەنگەکانی ئاڵای عیراق وەک نیشانەی هەردووک رەگەزی عەرەب و کورد وەستاوە».

ئەنجومەنی نوێنەران لە سێ دانیشتنی خۆیدا لە پرۆژەی یاسای دروشمی دەوڵەتی عیراق کۆڵییەوە، ئەوساکە جەعفەر عەسکەری سەرۆکی ئەنجومەن بوو. دیسان نەتەوە پەرستە توندڕەوەکان ویستیان تەگەرە بخەنە بەردەم ئەو بەشەی یاساکە کە پەیوەندی بەکوردەوە هەبوو، بەتایبەتی لەکاتی خوێندنەوەی دووەمی پرۆژەکەیدا. ئەنجومەنی نوێنەران کۆبوونەوەی رۆژی دووشەممەی یەکی کانوونی یەکەمی ١٩٣٠ی خۆی بۆ دووەم خوێندنەوەو لێدوانی پرۆژەی ئەو یاسایە تەرخانکرد، نوری سەعید کە ئەو سا لە ئەنجوومەندا نوێنەری بەغداو هەمان کات سەرەک وەزیران بوو ئامادەی کۆبوونەوەی ئەو رۆژەی ئەنجومەن بوو. لەو دانیشتنەدا پێنج نوێنەرو نوری سەعید وەک سەرەک وەزیران و عەبدوڵڵا دەملوجی وەک وەزیری هەندەران قسەیان کرد. چوار لەو نوێنەرانەی قسەیان وەرگرت – مەعروف رەسافیی نوێنەری عەممارەو ئەحمەد جەلیلی نوێنەری موسڵ و سابیت عەبدلنوری دیسان نوێنەری موسڵ و زامل مەنناعی نوێنەری مونتەفیک – هەریەکەیان بە بیانوویەکەوە دژی ئەو بەشەی پرۆژەی یاساکە وەستان کە باسی کوردی تێدا هاتبوو. ئەحمەد جەلیلی و مەعروف رەسافی لە هەمووان توندڕەوتربوون، یەکەمیان چەند جارێک قسەی وەرگرت، **جەنابی رەسافیش کە بۆ خۆی بەرەگەز کوردەو هەموو بەشۆڕشگێڕو پێشکەوتنخوزایان دادەنا ، داوای کرد ئەو بەشەی پرۆژەکە بەجارێک لابرێت.**

سەیر ئەوەیە هیچ کامێک لە نوێنەرانی کورد لەو خولەی ئەنجوومەندا لەو توندڕەوانە نەهاتنە دەنگ، هەموویان نقەیان لە خۆیان بڕیبوو هەرچەندە هیچ نەبێ دەیانتوانی بڵێن باسی کورد لە یاسای دروشمی وڵاتدا بۆی هەیە یەکێتی نیشتمانی و برایەتی عەرەب و کوردو هاوچارەنووسییان پتەو بکات.

بۆ مێژوو ناوی نوێنەرانی کورد لەو خولەی ئەنجومەندا تۆمار دەکەم کە ئەمانە

بوون:

ئیبراهیم یوسف و داود حەیدەری و سەلاح بابان و جەمال بابان و ئەحمەد موختار بابان و عەلی دۆغرەمەچی و شێخ حەبیبی تاڵەبانی و مەعروف داود و ئەحمەد ساڵح و حەمە ساڵح بەگی حەمە عەلی بەگ و سەیفوڵڵا خەندانی خزمی شەریف پاشای بەناوبانگ و سلێمان فەتاح و غیاسەدینی نەقشبەندی کە ژمارەیان بەسەریەکەوە دەکاتە سیازدە، ژمارەی سەرجەمی نوێنەرانی عیراق ئەوساکە ٨٤ کەس بوو.

لەگەڵ ئەوەشدا ئەو توندڕەوانە کە کەمینەیەکی بەهات و هاوار بوون هیچیان بۆ نەچووە سەر، لە هەرسێک دانیشتنەکەی ئەنجوومەندا زۆرینەی هەرە زۆری نوێنەران دەنگیان بۆ گشت بەندەکانی پرۆژەی یاسای دروشمی دەوڵەتی عیراقدا.

دوا خوێندنەوەی پرۆژەکە بەر کۆبوونەوەی رۆژی پێنج شەممەی چواری کانوونی

یەکەمی ساڵی ١٩٣٠ کەوت. لە کۆبوونەوەی ئەو رۆژەدا کەس قسەی نەکردو بەو جۆرە پرۆژەکە بووە یاساو نێردرایە ئەنجومەنی پیران، لەوێش یاساکە بێ تەگەرە تێپەڕی و دوای ئەوەی مەلیک فەیسەڵی یەکەمیش مۆریکرد لە «**الوقائع العراقیة**»دا بڵاوکرایەوەو بووە یەکێک لە یاساکانی رژێمی پاشایی و نموونەیەکی چاک بۆ دەربڕینی هاوبەشی یاسایی کورد و عەرەب لەم وڵاتەدا.

(بۆ درێژەی وتووێژو لێدوانی ئەنجومەنی نوێنەران و فەرمایشتی توندڕەوەکان دەربارەی پرۆژەی یاسای دروشمی دەوڵەتی عیراق بڕوانە: «**الحکومة العراقیة. محاضر مجلس النواب. الدورة الانتخابیة الثالثة. اجتماع سنة ١٩٣٠**»، بغداد، طبعت ملحقة بجریدة الوقائع العراقیة، ص١٣٧-١٣٩ ،١٤١-١٤٢).

تێبینی:

هەردوو دروشمی پاشایی و کۆماری بەهۆی برادەران زیوەر ئەحمەد خاوەنی کتێبخانەی زانستی و کەریم چۆلی خاوەنی کتێبخانەی چرا دەست کەوتوون.

بابەتی حەوتەم*

حاجۆ ئاغای هەڤێرکی
سەربازێکی ونی راپەڕینی ئاراراتە

راپەڕینی ١٩٢٧-١٩٣١ لە کوردستانی تورکیا کە زۆر جاران بە راپەڕینی ئارارات و ئاگری داغیش ناودەبرێت، لاپەڕەیەکی بایەخدارە لە مێژووی هاوچەرخی گەلی کورددا، تایبەت چونکە رێکخراوێکی لێهاتووی وەک **«خۆیبوون»**و رووناکبیرێکی بەجەرگی وەک جەنەرال ئیحسان نوری پاشا[١] رابەرییان دەکرد. ئەوە بۆ خۆی وەرچەرخانێکی گەورە بوو لە رەوتی خەباتی رزگاریخوازی کوردی تورکیادا.

تا ئێستە شتێکێ ئەوتۆ دەربارەی ئەو راپەڕینە نەنووسراوە[٢]، هەرچەندە ئەگەر بە وردی بە دووی رووداوەکانیدا بگەڕێین و سەرچاوە رەسەنەکانی وەدەستبهێنین

(*) لە ژمارە (١٤١)ی ساڵی ١٩٩٨ی گۆڤاری **«رۆشنبیری نوێ»**دا بڵاوکراوەتەوە.

(١) ئیحسان نوری ساڵی ١٨٩٣ لە شاری بتلیسی **«مەڵبەندی شێرەپیاوانی کورد»** لە دایک بووە، ساڵی ١٩١٠ کۆلێجی سەربازی لە ئەستەموولْ تەواوکردووە، لە دوای تەواوبوونی جەنگی یەکەمەوە خۆی بۆ کوردایەتی تەرخان دەکات، دوای ئەوەی چل و شەش ساڵی ژیانی بە دەربەدەری بردە سەر ساڵی ١٩٧٦ کۆچی دوایی کرد. دەربارەی پوختەی ژیانی بڕوانە: **ئیحسان نوری بتلیسی، شۆڕشی نەتەوەیی کورد لە تورکیا، وەرگێڕانی م. جەمیل رۆژبەیانی، بەغداد، ١٩٩٣، ل٤-٨.**

(٢) ژمارەیەک لە نووسەرانی کوردو بیانی وەک نوری دەرسیمی و ئاسرەتیان و سافرەستیان بە گشتی دەرسی چەند لایەنێکی راپەڕینی ئاراراتیان کردووە، بەڵام لێکۆڵینەوەی ئەو راپەڕینە، وەک زۆربەی راپەڕین و بزووتنەوەکانی تری کورد، هێشتا زۆری پێ دەوێت.

ئەوساکە دەتوانین چەند کتێبێکی گەورەی لەسەر دابنێین. ئەوەندەی من ئاگادارم بە صەدان و صەدان بەڵگەنامەی نهێنی بەریتانی پڕ لە زانیاریی دەگمەن و بایەخدار لەسەر ئەو راپەڕینە هەیە، بە صەدان جاریش ناوی لەسەر لاپەڕەی رۆژنامە عەرەبی و ئینگلیزییەکان هاتووە. هەڵبەت بەو رادەیەو، رەنگبی زیاتریش، تورک و سۆڤیەت و فەرەنسییەکان بایەخیان پێی داوە.

داستانەکانی راپەڕینی ئارارات زۆرن، سەرهەڵدانەوەی کوردی تورکیا دوای ئەوەی کەمالیەکان راپەڕینە گەورەکەی شێخ سەعیدی پیرانیان لە گۆماوی خوێندا نقوم کرد، بۆ خۆی داستانێکی مێژوویی گەورەی پڕ لە شانازییە، چونکە کەس چاوەڕوانی ئەوە نەبوو دوای تەنها پێنج ساڵ لەو گورزە جەرگبڕەی تورکەکان لە کوردیان وەشاند دیسان لە کوردستانی تورکیادا راپەڕینێکی وا بەرفراوان و رێکخراوتر لە راپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ بەرپا بێت.

یەکێک لە لاپەڕە ونەکانی ئارارات رۆڵی حاجۆ ئاغای هەڤێرکییە لەو راپەڕینەدا. ئینگلیزەکان لە راپۆرتە نهێنییەکانی خۆیاندا دەیان جار باسی ئەو رۆڵەی بەرچاوەی حاجۆ ئاغایان کردووە کە ئێمەی کورد تا ئێستە هیچ دەربارەی نازانین. تەنها لەناو یەکێک لە فایلەکانی وەزارەتی فڕۆکەوانی بەریتانیادا نزیکەی پەنجا جار ناوی ئەو زاتەو کوڕەکانی و هۆزی هەڤێرکی هاتووە[٣].

حاجۆ ئاغا سەردارێکی ناسراوی هۆزی هەڤێرکییە کە بە هەوێرکانیش ناودەبرێ و یەکێکە لە هۆزەکانی ناوچەی تورعابدینی کوردستانی تورکیا. حاجۆ ئاغاو بەشێکی زۆر لە ئەندامانی هۆزەکەی لە ژێر فشاری تورکەکاندا ناچار بوون پەنا بەرنە بەر سووریا، لێرە لە ناوچەی توربا سپی **(قبور البیض)**ی سەر بە قامیشلی نیشتەجێ بوون.

لە هەرەتی لاوییەوە حاجو ئاغا تێکەڵ بە بزووتنەوەی کوردایەتی بووە. ئەو یەکێک بوو لە دامەزرێنەرانی **«خۆیبوون»**و دوایی بووە یەکێک لە رابەرە هەرە چالاک و دڵسۆزەکانی، خۆی و کوڕو براو پیاوەکانی گەلێک کاری بایەخداری ئەو رێکخراوەیان راپەڕاند. حاجۆ ئاغا سێیەم ناوی ئەو هەشت رابەرەی خۆیبوونە کە

(3) Public Record Office, AIR 23/243, Part IV, X/M 04583.

وێنەی دەستەیەک لە رابەرو بەشدارو لایەنگرانی راپەڕینە گەورەکەی شێخ سەعیدی پیرانە. ئەویانەیان کە لە ناوەڕاستدا، لە پشتی پشتەوە وەستاوەو ژمارەی (١)ی لەسەر دانراوە دکتۆر کامەران عالی بەدرخانە، ئەویانەشیان کە لە پێشییەوە وەستاوە جەلادەت بەدرخانی برایەتی، هەرچی ئەوەشیانە کە لە ریزی پێشەوە، لە ناوەڕاستدا دانیشتووە خەلیل رامی بەدرخانی مامیانە، جل کوردییەکەی تەنیشتی حاجۆ ئاغایەو ئەوی تریان کە لای دەستی راستی خەلیل رامی بەدرخانەوە دانیشتووە قەدری جەمیل پاشایە. مەمدوح سەلیم لە پشت حاجۆ ئاغاوەو لە تەنیشت جەلادەت بەدرخانەوە وەستاوە.

ڕێکەوتننامەیەکی تایبەتییان لەگەڵ ڤاهان پاپازیانی نوێنەری ڕێکخراوی بەناوبانگی **«داشناک»**ی ئەرمەنەکاندا مۆر کردووە، ئەمانەش بە ڕیز ناوەکانن وەک لە ناو بەڵگەنامەیەکی فەرنسیدا تۆمارکراون: شێخ عەلی ڕەزا ئەفەندی پاڵو، مستەفا شاهین بەگی بەرازی، حاجۆ ئاغای هەڤێرکی، ئەمین ئاغای سەرەک هۆزی ڕامان، کەریم ڕۆستەمی خەڵکی سلێمانی، مەمدوح سەلیم، جەلادەت عالی بەدرخان، دوکتۆر شوکری سەگبان(٤).

(٤) بەهەشتی شەهید دوکتۆر صادقی شەرەفکەندی، سکرتێری گشتیی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران مارتی ساڵی ١٩٨٧ ئەو بەڵگەنامەیەی بۆ ناردم.

(٥) ئەو وێنەیەی حاجۆ ئاغا کە لەگەڵ ئەم وتارەدا بڵاوکراوەتەوە لە ئەلبوّمی تایبەتیی بەرێز سینەم

حاجۆ ئاغای هەڤێرکی لای گشت نیشتمانپەروەرانی کوردی ڕۆژگاری خۆی و عەرەبی ناوچەی قامیشلی ڕێزدارو گەلێک خۆشەویست بوو، لەگەڵ جەلادەت بەدرخاندا وەک برا وابوون(٥). دەڵێن پیاوێکی یەکجار جوامێرو بەخشندە، دەرگەی ماڵی بۆ هەمووان ئاواڵە بوو.

حاجۆ ئاغای هەڤێرکی لە سەرەتای کارەوە بە گورجی بە بەرپاکردنی ئاگری راپەڕینی ئاراراتەوە خەریک بوو، واتە لە دەوروبەری کۆتایی ساڵی ١٩٢٧وە، کاتێک نەتەوەپەرستانی کوردی باکوور بە وردی نەخشەیان بۆی کێشاو لە ناوچە هەرە سەختەکانی کوردستانی تورکیادا جەنگی چەتەگەری سەری هەڵدایەوە. راپۆرتێکی بەریتانی بەر لە کۆتایی ساڵی ١٩٢٩ باسی جموجۆڵی هەشتا دەستەی چەتەگەری تەنها ناوچەی جزیرو شەرناخی بۆ تۆمارکردووین. سەرەتای ئەو بەڵگەنامەیە بە ناوی حاجۆ ئاغای هەڤێرکی و رەسووڵ محەمەد ئاغای سەرۆکی هۆزی جیلان دەست پێ دەکات کە هەردووکیان دەوری باڵایان لە رێکخستنی ئەو دەستە چەتەگەرانەی جزیرو شەرناخدا هەبووە(٦). شایانی باسە سەرجەمی بەڵگەنامە بەریتانییەکانی ناو ئەو فایلە بە ناوی کوردستانی رۆژئاواوە باسی ئەو ناوچانەی کوردستانی تورکیایان کردووە.

تا ساڵی ١٩٣٠ راپەڕینی ئارارات دەگاتە لقەپۆپە، شۆڕشگێڕانی کورد دەست بەسەر ناوچەیەکی بەرفراواندا دەگرن، چیای سەختی ئارارات دەکەنە بنکەو لەوێ ئاڵای خۆیان هەڵدەکەن و رۆژنامەی **«ئاگری»** بڵاودەکەنەوە. لەوساوە حاجۆ ئاغای هەڤێرکیش بە جارێک خۆی بۆ خزمەتی ئارارات تەرخان دەکات، زۆر لە نزیکەوە هاریکاریی بەدرخانییەکان و کوڕانی جەمیل پاشاو کوڕانی ئیبراهیم پاشای میللی و رەسوڵ محەمەد ئاغای جیلانی دەکات. لەگەڵ ئەوان و چەند رابەرێکی تری

خانی جەلادەت بەدرخان وەرگیراوە.

«ئەو وێنەیەمان لە ژمارە (١١٥٧)ی رۆژی ١/٣/ ١٩٩٠ی رۆژنامەی هاوکاری وەرکرتووە، کە لەگەڵ بەشی سێیەمی «**وتارێکی بێ ناونیشان**»ی د. کەمال مەزهەر بڵاوکراوەتەوە – **عەبدوڵڵا زەنگەنە**».

(6) AIR 23/243, Part IV,X/M 04583,Special Service Officer, Mosul, No.49/M/I, Dated 7.12.1929, Western Knrdistan, Bands of brigands in Jezireh Shernakh area.

(7) Ibid, Secret, Reference: I/M/13, August 11th 1930, Subject: Kurdish Situation in Western Knrdistan.

قەدری جەمیل پاشا، هەمزە بەکی موکسی، ئەکرەم جەمیل پاشا، حاجۆ ئاغا هەویرکان

کوردی سوریاو ژمارەیەک ئەفسەری کوردی هەڵهاتوو لە لەشکری تورکیا لە ناوچەی حەسەکە سەرەتای ئابی ساڵی ١٩٣٠ کۆبونەوەیەکی تایبەتی ساز دەکەن و پلانی یاریدەدانی شۆڕشگێڕانی ئارارات دادەنێن. حاجۆ ئاغای هەڤێرکی یەکەم ناوە لەناو ئەو لیستە تایبەتییەدا کە ئینگلیزەکان دەربارەی ئەو کۆبوونەوەیە دایانناوە[٧].

حاجۆ ئاغا بەر لەهەموان، بە ئەوپەڕی چاونەترسییەوە دەکەوێتە جێ بەجێ کردنی بڕیارەکانی ئەو کۆبوونەوەیەو گشت فەرمان و بڕیارەکانی تری **«خۆیبوون»**، ژیانی خۆی و کوڕەکانی و سەروەت و سامانی بۆ ئارارات تەرخان دەکات، پێوەندی

بە رابەرە ناسراوەکانی کوردەوە دەکات، بە نامەی تایبەتی داوایان لێ دەکات بدەنە پاڵ شۆڕشگێڕانی ئارارات، یا هیچ نەبێت پشتگیرییان لێ بکەن. ئینگلیزەکان لە راپۆرتە تایبەتییەکانی خۆیاندا باسی دوو نامەی لەو بابەتە دەکەن، **یەکەمیان نامەیەکە ناردوویە بۆ شێخ ئەحمەد لە کوردستانی باشوور، ئەوی تریشیان نامەیەکە ناردوویە بۆ ئاغایانی میدیات لە کوردستانی باکوور**[٨].

کار بە نامەو نامەکارییەوە ناوەستێ، شەوی حەوتی ئابی ساڵی ١٩٣٠ حاجۆ ئاغای هەڤێرکی و سیان لە کوڕەکانی – حەسەن و چەچان و جەمیل، لەتەک پەنجا سوارەو دوو صەد پیادەی هەڤێرکی[٩]و صەد چەکداری هۆزی جیلان بە سەرۆکایەتی رەسوڵ ئاغاو عەگید ئاغا لە ئاستی ئەزنیردا سنووری نێوان سوریەو تورکیا دەبڕن. حاجۆ ئاغا لەوێوە دەچێتە ناوچەی چیای توورو لەگەڵ سەرحان[١٠] ئاغای مامیدا کۆدەبێتەوەو دیسان دەگەڕێتەوە ناو خاکی سوریا[١١].

ئەم چالاکییانەی حاجۆ ئاغای هەڤێرکی کاربەدەستانی تورکیا دەوروژێنن و داوا لە فەرەنسییەکان دەکەن، کە ئەوسا سوریەیان بە دەستەوە بوو، دەستوبرد رادەیەکیان بۆ دابنێن. **فەرەنسییەکان بە دەنگیانەوە دێن و حاجۆ ئاغاو دەستەیەک لە نیشتمانپەروەرانی کوردی سوریا لە ناوچەی سنوور دوور دەخەنەوە، سەرەتا خۆی و کوڕەکانی بە دەسبەسەری دەبەنە بێروت، هاوڕێکانیشی بە سەر دیەشق و دێرەزوردا دابەش دەکەن و دەکەونە سۆراخی جم و جۆڵی ئەندامانی هۆزی میللی لە ناوچەکانی سنووردا.** لە نەوەی حاجۆ ئاغا تەنها نایفی کوڕی لەناو شۆڕشدا دەمێنێتەوە، ئەویش کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٣٠ بە یەخسیری دەکەوێتە دەست تورکەکان و

(8) Ibid, Reference: I/M/13A, August 8th and 24th 1930.

(٩) بەشێک لە راپۆرتەکان ژمارەی ئەوانەی لەگەڵ حاجۆ ئاغادا سنووریان بڕیوە بە دووصەد کەس نەک دووصەدو پەنجاو سێی ئابیش نەک حەوتی ئاب بە رۆژی پەرینەوەیان دادەنێن.

(١٠) بەشێک لە راپۆرتەکان بە سۆران ئاغاو سۆران بەگ ناوی دەبەن.

(11) AIR 23/243, Part IV, X/M 0458, Secret, S.S.O. Mosul, Reference: I/M/13A, Dated August 11th and 9th September 1930, Subject: Kurdish Situation in Western Kurditan.

(12) Ibid, Translation, No. 24/549, Dated 31-8-1930, To the Caimaqam, Tel-Afar Qadha, Subject: Syrian Frontier; Extract From S.S.O. Mosul, Report

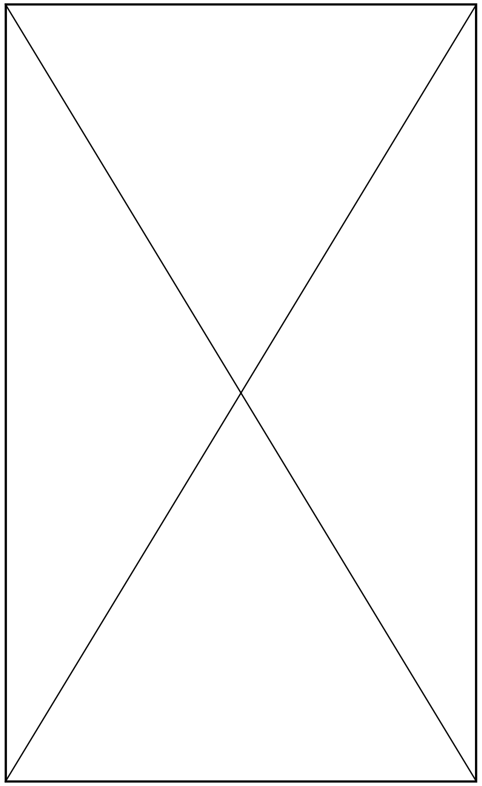

ئیحسان نوری پاشاو ژنەکەی

لەدیاربەکر لە سێدارەی دەدەن[١٢].

بێ گومان ئەمەی لەم وتارەدا باسمان کرد بەشێکە لە ڕۆڵی حاجۆ ئاغای هەڤێرکی لە ڕاپەرینی ئاراراتدا، هیوادارم دەستی مێژوونووسانی کورد بگاتە لاپەڕەونەکانی تری مێژووی خەباتی شکۆداری ئەو نیشتمانپەروەرەمان.

ڕاپەرینی ئاراراتیش، وەک سەرجەم بزووتنەوەکانی تری کورد لە پلارو توانج ڕزگاری نەبووە، تورکەکان دەیانگوت ئارارات دەسنێژی ئینگلیزەو خەریک بوو بە زۆری زۆردارەکی لۆرانسی بەناوبانگ لە عەرەب بسەننەوەو بیکەنە لۆرانسی کورد، گوایە ئەو زاتە کوردی هەلفڕیواندووەو دژی تورک هانی داون، هەرچەندە لۆرانس بە درێژایی ژیانی سەری نەکردووە بە خاکی کوردستانداو وەک دوایی ساغ بووە لە ڕۆژانی ئاراراتدا ئەو سەرقاڵی گوبەنی ئەفغانستان بوو.

ئینگلیزەکانیش پێیان وابوو فەرەنسییەکان دەستیان لە ئاراراتدا هەیە، تەنانەت

سەرەتا بەڵگەنامە تایبەتییەکانیان باسی ئەوەیان دەکرد کە گوایە فەرنسییەکان حاجۆ ئاغای هەڤێرکی دژی تورک هان دەدەن تا لە دواییدا بۆیان ساغ بووە تەواو بە پێچەوانەی ئەو بۆچوونەوە فەرەنسییەکان ڕێگەیان نەدا حاجۆ ئاغاو هاوبیرانی ئەو دەورە لە ئاراراتدا ببینن کە خۆیان بۆ ئامادەکردبوو، **بەو جۆرەش دەوری فەرەنسییەکان لە یاریدەدانی تورکدا بۆ دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینی ئارارات لە دەوری شوورەوی کەمتر نەبوو، چۆن ئەوان لە ڕۆژهەڵاتەوە ڕێگەی ئەرمەنستانیان لە شۆڕشگێڕانی کورد گرت، ئەمانیش لە باشوورەوە ڕێگەی سوریایان لێ گرتن.** شایانی باسە فەرەنسییەکان هەرچەندە ریزیان لە حاجۆ ئاغای هەڤێرکی دەنا، بەڵام لە دڵدا خۆشیان نەدەویست، تایبەت لەبەر ئەوەی بەر لە بەرپابوونی ڕاپەڕینی ئارارات بە چەند ساڵێک ژمارەیەکی لێ کوشتبوون[١٣].

هەرچۆن بێت تێکدانی ئەو نەخشەیەی حاجۆ ئاغای هەڤێرکی و هاوبیرانی بۆ یاریدەی شۆڕشگێڕانی ئارارات دایانرشتبوو دەچێتە ناو خانەی ئەو هۆکارانەوە کە یاریدەی تورکە کەمالییەکانیان دا بتوانن دیسانەوە بەسەر کوردا زاڵ بن و ئاراراتیش دامرکێننەوە، تایبەت چونکە حاجۆو هاوەڵەکانی دەیانویست لە ڕۆژئاواوە تەنگ بە تورکەکان هەڵبچنن و بەو جۆرە ناچاریان بکەن لە تەوژمی ئەو فشارەیان کەم بکەنەوە کە لە ڕۆژهەڵاتەوە خستبوویانە سەر هێزەکانی جەنەرال ئیحسان نوری پاشا. **هەڵبەت چالاکییەکانی حاجۆ ئاغای هەڤێرکی و کوردەکانی تری دەرەوەی تورکیا بەڵگەیەکی تری هاوچارەنووسیی کوردن.**

No. I/M/15 of 17-1-1931.
(13) Ibid, Secret, Refernce: I/M/13, S.S.O. Mosul, August 24th 1930, Subject: Kurdish Situation in Western Kurdistan.

بەشی چوارەم

چەند لاپەڕەیەکی ون
لە مێژووی ئەدەبی کوردی

بابەتی یەکەم*

پاسەوانێکی خەرمانی ئەدەبی کوردی لەناو فایلەکانی وەزارەتی کاروباری ناوخۆدا

پێشکەشە بە هەڵەوەڕی خۆشەویست[1]

«قارەمانی سێهەمی مەیدانی شیعر لە بەرەبابی ساحێبقڕان، پاسەوانی بە خەمی خەرمانی ئەدەب لەم دەورەی دوایی کوردان، دڵبەندی پێزی قسە بە هەموو تینێکەوە، مەفتوون بە فیکری فەلسەفە لە هەموو باس و خواسێکا، تەشبیهپەرست و خەیاڵ دروست لە هەموو کاروبارێکیا» ـ بەم جۆرە پڕ سۆزە مامۆستا سەجادی دەست بە گێڕانەوەی سەرگوزشتەی ژیان و هەڵسەنگاندنی بەرهەمی کەم وێنەی شاعیری بە دیمەنی گەورەی کورد حەمدی دەکات[2].

حەمدی، کە نازناوی شیعریی ئەحمەدی کوڕی فەتاح بەگی ساحێبقڕانە، ساڵی ١٨٧٦ لە سلێمانی لە دایک بووە، هەر لەوێش ساڵی ١٩٣٦ کۆچی دوایی کردووە. **لە بنەماڵەی کوردی و سالمە، لە سەرەتای دروستبوونی دەستەی رووناکبیری نوێی کوردەوە حەمدی لە ریزی پێشەوەی ئەو دەستەیەدا بوو.** وەک کورد

(*) لە ژمارە (١٨١)ی گۆڤاری **«بەیان»**ی ساڵی ١٩٩٨، لە ل٣-٥دا بلاوکراوەتەوە.

(١) هەڵەوەڕ نازناوی رووناکبیرێکە کە بەو ناوەوە، لە رێگەی پۆستەوە نامەیەکی گلەیی بۆ ناردووم.*

(*) بڕوانە: بابەتی **«نامەیەک بۆ هەڵەوەڕی بەڕێز»**.

(٢) علاءالدین سجادي، مێژووی ئەدەبی کوردی، چاپی دووەم، بەغدا، ١٩٧١، ل٤٧٦.

پەرەوەر شەڕی دەربەندی بازیان و راپەڕینی شێخ سەعیدی پیران و داستانی ئاوباریکی قارەمان و کۆمەڵی زانستی کوردان و نەورۆزو چیاو کێوی کوردستان بوونەتە بەشێکی بەرچاوی زادو هەوێنی شیعرەکانی. حەمدی لەگەڵ خۆی و نەتەوەو نیشتماندا سەرڕاست و دەستخاوێن و دووربین بوو، بۆیەکا، بە وێنە، کەی بەپێویستی زانیوە رەخنەی توندوتیژی لە شێخ مەحمود گرتووە، کەییش بە راستی زانیوە بەرزترین ئاوازی بۆ گوتووە. ئەو پاسەوانە بە خەمەی خەرمانی ئەدەبی کوردی شێخی ئاوباریکی بەم بەیتەی گەیاندۆتە کەشکەلانی فەلەک:

رەببی مووی لێ بێ زوبانی، پەنجەکانی هەڵوەڕێ
هەر کەسێ گوڵشەن بە دەردی کوڵخەنی دۆزەخ بەرێ

شاکارەکانی حەمدی هەر زوو لەناو رووناکبیرانی کوردا دەنگیان دایەوە، بۆیە دوان لە بەپەرۆشە دڵسۆزەکانیان لە ناوەندی سییەکانەوە بۆ یەکەم جار هەوڵی چاپکردنی دیوانەکەیان دا، **یەکەمیان** مەلا نەجمەددینی مەلا غەفورە کە هەر بە نەجمەددین مەلا مەشهوورە، **دووەمیشیان** حوسێن حوزنی موکریانییە کە لەو ساڵانەدا بە خۆی و چاپخانە نیوداشتەکەیەوە لە رەواندزەوە کوردستانی رووناک دەکردەوە. نەجمەددین مەلا کۆکردنەوەو ئامادەکردنی دیوانەکەی کەوتە ئەستۆ، حوسێن حوزنیش چاپکردنی. راپۆرتنووسە کوردەکان بە نهێنی دەزگاکانی میری لەوە ئاگادار دەکەن کە بەشێک لە بەرهەمەکانی حەمدی بە هەستی کوردایەتی جۆشدراون. دەستوبرد دایەرەی ئەمن، کە ئەوساکە ناوی تەحقیقاتی جینائی بوو، دەکەوێتە خۆو خەفیەکانی دەخاتە گەڕ بۆ سۆراخی ئەو جورمە گەورەیە. تەحقیقاتی جینائی رۆژی شەشی مارتی ساڵی ١٩٣٥ یادداشتێکی نهێنی لەم بارەیەوە ئەدا بە وەزارەتی کاروباری ناوخۆ کە ئەمە دەقەکەیەتی:

«وەک زانیومانە مەلا نەجمەددین، کە خاوەنی کتێبخانەیەکە لە سلێمانی، دیوانی شاعیری بەناوبانگ ئەحمەد بەگی کوڕی فەتاح بەگی دۆزیوەتەوە، لە ناو دیوانەکەدا ئەم باسانە هەیە:

١- باسی بزووتنەوەکانی شێخ مەحمود لە کاتی شەڕی ئاوباریکدا..

مدير شرطة لواء اربيل } ترجو الامر باجراء التحقيق بصورة سرية بصورة
مدير شرطة لواء كركوك } لمعرفة القائمين بالتوزيع
معاون الشعبة الخاصة ـ اشارة الى كتابه المرقم ٣٢٢ والمؤرخ ٨/٨/١٠

عبارات الكردية والمكتوبة المحاة	تعريب العبارات الكردية باللغة العربية
جانمان لە ژیر بەیداغی رەشدا	بناتنا تحت رايات السود
باوەڕ بلێ ئەمن بە خوینی گەشدا	اذا لم تلتفت الى الدماء القانية
وزانمان هەموو بێ دەرێشە	اولادنا كلهم وصغيرهم
ئەرمەنوتە نەدا خولە دەدن بە کوشت	اذا لم يضحوا انفسهم في سبيل الوطن
[illegible]	لا ينالوا الحرية والاستقلال

٢- باسی بارودۆخی کوردی باکوور(کوردستانی تورکیا)و شێوازی خەباتیان و بیروباوەڕی رووناکبیرانیان لە پێناو ئازادیی کوردا.
٣- ژیانی سەختی کورد تا ئیمڕۆکەو زوڵمی دراوسێکانیان.
٤- هەروەها لەوە دەدوێت کە چۆن دەبێت کوردیش فریای خۆیان بکەون تا دووچاری ئەو نەهامەتییە نەیەن کە کوردەکانی باکوور(کوردستانی تورکیا) لە رۆژگاری شۆڕشە بەناوبانگەکەیاندا پێوەی گیرۆدە بوون.

شایانی باسە ناوبراو(واتا نەجمەددین مەلا) بەم زووانە دەست دەکات بە چاپکردنی دیوانەکەو بەو کارەی ئارەزووی دانیشتوان و لاوانی شاری سلێمانی وەدی دێنێت، ئەوانەی هانیان داوە بۆ ئەو کارەو پەیمانیان داوەتێ هەر دانەیەک لەو دیوانەی بە نیو دینار لێ بکڕن. ئیمزا: بەڕێوەبەری گشتیی پۆلیس»[٣].

خوێندنەوەی گشت لایەنەکانی ئەم یادداشتە بۆ هەمووان کارێکی زۆر ئاسانە. لە هەمووی دژوارتر ئەوەیە کە شاعیری کورد نابێت باسی دەردو ئازاری نەتەوەکەی بکات، جا با ئەو دەردو ئازارەش هی کوردەکانی کوردستانی تورکیا بێت کە ڕۆڵی

(٣) ملفات وزارة الداخلية(م.و.د.)، المكتب الخاص، رقم الملف: بلا، موضوع الملف: الحركة الكردية، شعبة ادارة التحقيقات الجنائية المركزية، العدد: ش.خ ١٠٨٢، التأريخ: ٦ آذار ١٩٣٥، الى وزارة الدخلية.

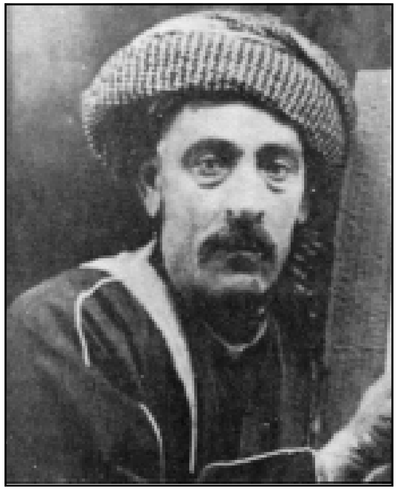

حەمدی ساحێبقران زادە

گەورەیان لەوەدا بینی ویلایەتی مووسڵ بدرێتە پاڵ عێراق نەک تورکیا. لە یادداشتەکەیدا جەنابی بەڕێوەبەری گشتیی پۆلیس تەنانەت باسی ئەوەش ناکات کە حەمدیی شاعیر دڵسۆزی برایەتی کوردو عەرەبە، هەر ئەوە نا، بەڵکو بە ئەوپەڕی سۆزو تەقدیرەوە باسی **«خاوەن شکۆ فەیسەڵی یەکەمی»** کردووە کە بە بۆنەی تەشریف هێنانیەوە بۆ سلێمانی، بە لای شاعیرەوە، مانگ کەوتۆتە هەڵپەڕکێ و لە خۆشیدا **«وەک ئەختەر»** جریوەی لێ هەڵستاوە تا حەمدی وای لێهاتووە پێی وابێت بەم بۆنەیەوە سلێمانی **«بۆتە جەننەت و مەحشەر»**[٤]. وا دیارە ئەویانە بقەو ئەمیانەش واجیبە، واجیبیش، بێ گومان، پێزانینی پێ ناوی **«لا شكر على الواجب»** (!!).

بەڕێز وەزیری کاروباری ناوخۆ هەر ئەو رۆژە لە دامێنی یادداشتەکەی بەڕێوەبەری گشتیی پۆلیسدا فەرمان دەدات پارێزگاری سلێمانی لە ناوەرۆکی ئەو یادداشتە ئاگادار بکرێت. بۆ رۆژی داهاتوو دەقی ناوەرۆکی یادداشتەکە لەگەڵ نامەیەکی نهێنی وەزیری کاروباری ناوخۆ دەنێرن بۆ پارێزگاری سلێمانی. **شایانی باسە لەو رۆژانەدا جەمیل مەدفەعی سەرەک وەزیران بوو، چەند جارێک مێژوونووسی شارەزا عەبدولڕەزاق حەسەنی ئەوەی پێ گوتوم کە جەمیل مەدفەعی بە رەگەز کوردە،** لە

(٤) بڕوانە: **«دیوانی ئەحمەد حەمدی بەگ صاحبقران»**، لە بڵاوکراوەکانی نامەخانەی گەلاوێژ، بەغدا، ١٩٥٧، ل١٢٧-١٢٨.

هەمان وەزارەتدا عەبدولعزیز قەساب وەزیری کاروباری ناوخۆ بوو، بەڵام پاش چەند ڕۆژێک مەدفەعی وازی هێناو یاسین هاشمی کابینەی نوێی دامەزراند کە ڕەشید عالی گەیلانی وەزیری کاروباری ناوخۆ بوو تێیدا، لەوساشەوە ئیتر مەسەلەی بڕیاردانی چاپی دیوانەکەی حەمدی کەوتە ئەستۆی ڕەشید عالی گەیلانی. **ڕەشید عالی هەرچەندە خۆی بە دۆستی کورد لە قەڵەم دەدا، بەڵام لە هەموو ڕوویەکەوە بەرهەڵستی گەشەکردنی ژیانی ڕووناکبیرییانی دەکرد و خوا هەڵناگرێ لەو بووارەدا هیچ درێغییەکی نەکرد.**

هەرچۆن بێت پاش چەند ڕۆژێکی کەم نامەکەی وەزیری کاروباری ناوخۆو دەقی یادداشتەکەی بەڕێوەبەری گشتیی پۆلیس گەیشتنە دەست پارێزگاری سلێمانی. ڕۆژی چواردەی مارتی ١٩٣٥ پارێزگار فەرمانی دا نامەو یادداشتەکە بکرێنە ئینگلیزی بۆ بینینی پشکنەری کارگێڕی **(المفتش الادرای)** پارێزگا کە ئەوساکە ئینگلیز بوو(٥).

تا ئەم نامەیە گەیشتە جێ و تا کاربەدەستانی سلێمانی کەوتنە خۆ کابینەی یاسین هاشمی، وەک گوتمان، هاتە سەر کار. ئەو کابینەیە دووچاری هەزارو یەک گیروگرفت و کێشەی سەیر سەیر هات، نە سەرەک وەزیران، نە جەنابی وەزیرەکان، لە سەرو هەمووشیانەوە ڕەشید عالی، فریا نەدەکەوتن سەری خۆیان بخورێنن، زۆریش بەپەرۆش بوون بۆ ئەوەی دڵی سەرەک هۆزەکانی کورد ڕابگرن، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا دەستیان لە **«تاوانبارە»** گەورەکە، دیوانی حەمدی ساحێبقڕان هەڵنەگرت، پیاوانی میری بە پەرۆشەوە بە هەر چوارلادا کەوتنە سۆراخی. بە فڕوفێڵ خۆفرۆشێکی کورد بە بیانووی خوێندنەوەو پشتگیرییەوە دیوانەکە لە نەجمەددین مەلا دەسێنێت و بەوردی دەرسی دەکات و هەموو ئەو شیعرانەی هەستی کوردایەتییان تێدایە بە خەتی خۆی لە حەوت لاپەڕەی گەورەدا دەنووسێتەوەو دیوانەکە دەگێڕێتەوە بۆ نەجمەددین مەلا. ئینجا پارێزگاری سلێمانی ڕۆژی بیستی نیسانی ساڵی **١٩٣٥** ئەم نامەیە، لەگەڵ دوو دەسنووسی شەش پارچە شیعری ناو

(٥) م.و.د، الملف السابق، المكتب الخاص، سري، الى متصرف لواء السليمانية، العدد م.خ ٣١٨، ١٠ آذار ١٩٣٥.

دیوانەکە کە، وەک وتمان، لە حەوت لاپەڕەدا نووسراونەتەوە، دەنێرێت بۆ وەزارەتی کاروباری ناوخۆ:

«لە پارێزگاری لیوای سلێمانییەوە بۆ وەزارەتی کاروباری ناوخۆ، یادداشت، ژمارە س/٤/٤٦١، ڕۆژی ١٩٣٥/٤/٢٠، نهێنی، بابەت: کتێبی ئەحمەد بەگی فەتاح بەگ.

نیشانە بە نامەی نهێنی ژمارە م.خ/٣١٨ی ڕۆژی ١٩٣٥/٣/١٠تان. دایەرەی پۆلیسی لیوا توانی ئەو کتێبە وەدەست بخات کە باسیتان کردووە، دوای خوێندنەوەی دیمان کە تەنها ئەو حەوت لاپەڕەیەی لەگەڵ ئەم یادداشتەدا بۆتانی دەنێرین پێوەندییان بەو مەسەلانەوە هەیە کە لەناو نامەکەتاندا باسیانتان کردووە، هەرچی کتێبەکەشە درایەوە بە مەلا نەجمەددین کە مامۆستایە لە یەکێک لە مزگەوتەکانی سلێمانی، بەوەشمان زانیوە کە مەلا نەجمەددین کتێبەکەی لە ڕێگەی دانەریەوە دەستکەوتووە کە ئەحمەد بەگی فەتاح بەگە، مەلا نەجمەددین دانەیەکیشی لەو کتێبە ناردووە بۆ سەید حوسێن حوزنیی خاوەنی چاپخانەی دیاری کوردستان لە ڕەواندوز بە نیازی چاپکردنی. ئیمزا پارێزگاری لیوای سلێمانی»(٦).

یەکسەر وەزیری کاروباری ناوخۆ فەرمان دەدات دەقی شیعرەکانی حەمدیی لە کوردییەوە بۆ بکەنە عەرەبی. سەرەتا شیعرەکان بە کوردی لەسەر شەش لاپەڕەی قەوارە گەورە بە ناونیشانی **«نصی ئەشعاری ئەحمەد حەمدی فەتاح بەگ»**ەوە چاپ دەکەن کە ئەمانەی لای خوارەوەن:

١- ئەی خاکی وەتەن.

٢- قەصیدە دەرحەق کوردی شیمال.

٣- وەتەنی. تەرجیع بەند. جەوابی وەتەن.

٤- بەندی هەشتەم.

(٦) المصدر نفسه، وزارة الداخلية، المكتب الخاص، العدد ١٨٥٣، التاريخ ٢٢ نيسان ١٩٣٥.
«دیارە چاپخانەی -دیاری کوردستان- کە لە نووسراوەکەدا وا ناوی هاتووە، مەبەست لێی هەر چاپخانەی -زاری کرمانجی-یەکەی حوزنی موکریانی بووە-**عەبدوڵڵا زەنگەنە**».

(٧) دیارە مەبەست شەشی ئەیلوولە کە بە هەراکەی بەر دەرکی سەراو شەشی ڕەشی ئەیلوول بەناوبانگەو ساڵی ١٩٣٠ قەوما نەک ١٩٣٣.

٥- ڕۆژی ٦/٩/١٩٣٣ ئەیلول[٧].

٦- شەڕی ئاوباریک

فەرمانبەرە کوردەکانی وەزارەت ناتوانن دەقی شیعرەکانی حەمدی بکەن بە عەرەبی، لەبەر ئەوە ئەم تێبینییانە بۆ وەزیر تۆمار دەکەن:

«بە عەرەبی کردنی ئەو شیعرانەی ناردووتانن لە توانای وەرگێڕەکانی ئەم وەزارەتەدا نییە، بەڵام شیعرەکان بە گشتی باسی وەزعی کوردو سکاڵا لە دەست ئەم وەزعە نالەبارەی دەکەن.

١- پارچە شیعری یەکەمیان بریتییە لە بانگەوازێک بۆ هاونیشتمانان، شاعیر لە هۆی دواکەوتنیان و لە سەبەبی ماتەمی کورد دەپرسێت، ئینجا هێرش دەباتە سەر مەدەنییەت و دەوڵەت و دەڵێت ئەگەر شارستانەتی بێتە هۆی نەگبەتی بۆ کورد دەسا هەزار خۆزگە بە وەحشیەت و تاریکی، ئەگەر ئەمەش دەوڵەت بێت ئەوساکە خۆزگەو حەسرەت بۆ نەگبەتی. دوای ئەوە شاعیر گلەیی لە زەمانە دەکات کە کوردی وا دووچاری ناسۆری کردووە.

٢- پارچە شیعری دووەم باسی کوردی باکوورو ئەو کوشتارانە دەکات کە بەدەستی تورک لێیان کراوەو شاعیر دەڵێت قڕتێخستنی کورد حەڵاڵ کراوەو باسی بەسەرهاتی ڕۆژی بیست و چواری مارت دەکات[٨].

٣- پارچە شیعری دوای ئەو پرسیارێکە شاعیر لە نیشتمانی کردووە کە بۆ چ وا دواکەوتووە، بۆ چ وا تووشی نەگبەتی هاتووە. نیشتمانیش لە وەڵامدا دەڵێت ئەو گیرۆدەی دەستی زوڵمە، بۆیەکا گوڵی هەڵوەرێنراوە، مەلی ئاسمانی خنکێنراوە.

٤- پارچە شیعری چوارەم(دیارە مەبەستی پێنجەمە) وەسفی ڕۆژی شەشی ئەیلولە. شاعیر لەوێدا ڕووی دەمی کردۆتە سروشت و ئاسمان و ڕێمان لێیان دەپرسێت بۆ چ ماتەم دایگرتوون، بۆ چ دڵشکاون، دوای ئەوە شاعیر دەکەوێتە وەسفی ئەو کوشتارەی ڕۆژی شەشی ئەیلول لە سلێمانی کرا.

(٨) مەبەستی ئەو ڕۆژەیە کە لە ساڵی ١٩٢٥دا شێخ سەعیدی پیران و هاوەڵەکانی لە دیاربەکر لە سێدارە دران.

٥- پارچە شیعری پێنجەم(دیارە مەبەستی شەشەمە) وەسفی شەڕی ئاوباریک دەکات کە لە ڕۆژگاری یاخیبوونەکەی شێخ مەحمودا قەوما».

لەسەر هەمان یادداشت ئەم پێشنیارەش پێشکەش بە وەزیر کراوە:

«وای بەباش دەزانم نامە بنێرن بۆ هەردووک پارێزگاری هەولێرو سلێمانی بۆ ئەوەی چاودێری بخەنە سەر کتێبی ناوبراو، ئەگەر هاتو خرایە ژێر چاپەوە ڕێگە نەدەن ئەو بەیتانە بڵاو ببنەوە کە مەترسی لە بڵاوبوونەوەیان دەکرێت، چ ئەوانەیان کە لەگەڵ ئەم یادداشتەدان، یا هەر کامێکی تریان کە لە ناو دیوانەکەدان».

وەزیر ڕۆژی بیستو سێی نیسان ئەم پێشنیارەی پەسند کردەوەو بە قەڵەمی سەوز پرسەکێکی **(علامە إستفهام)** لای ئەو ڕستەیەوە داناوە کە باسی شەشی ئەیلول دەکات[٩].

یەکسەر بۆ سبەینێ، واتە ڕۆژی بیستوپێنجی نیسان، بە ئیمزای خودی وەزیر ڕەشید عالی گەیلانی وەزارەتی کاروباری ناوخۆ ئەم نامەیەی لای خوارەوە دەنێرێت بۆ پارێزگاری سلێمانی:

«بیرۆی تایبەتی. نهێنی. پارێزگای لیوای سلێمانی . بابەت: کتێبی ئەحمەد بەگی فەتاح بەگ. نیشانە بە نامەی ژمارە س/٤٦١ی ڕۆژی ٢٠/٤/١٩٣٥تان. تکا دەکەین بە وردی موراقەبەی کتێبی ناوبراو بکەن و ئەگەر خرایە ژێر چاپەوە ڕێگەی بڵاوبوونەوەی ئەو بەیتانە نەدەن کە مەترسییان لێ دەکرێت، تایبەت پارچە شیعری چوارەم (مەبەستی ئەو شیعرەیە کە حەمدی بۆ شەشی ئەیلولی گوتووە) **کە لەگەڵ نامەی وەڵامدراوەتاندا ناردبووتان، هەروەها هەر پارچە شیعرێکی تری ناو دیوانەکە کە لەگەڵ نامەکەتاندا نەتانناردووەو لەوانەیە زیان بە سەلامەتی دەوڵەت بگەیێنێت.**

تکا دەکەین وێنەی ئەو حەوت لاپەڕەیەی کتێبی ناوبراو بنێرن بۆ پارێزگاری

(٩) م.و.د، الملف السابق، وزارة الداخلية، المكتب الخاص، العدد: ١٨٥٣، التأريخ ٢٢ نيسان ١٩٣٥.

(١٠) المصدر نفسه، المكتب الخاص/ سري، العدد: م.خ/٩٥٨، التأريخ: ٢١ محرم ١٣٥٤، ٢٥ نيسان ١٩٣٥.

هەولێر. ئیمزا: وەزیری کاروباری ناوخۆ. وێنەی ئەم نامەیە لەگەڵ وێنەی نامەی پارێزگاری سلێمانی بۆ پارێزگاری هەولێر بۆ هەمان مەبەست»[١٠].

تەحقیقاتی جینائی بە جۆرێکی تر کۆتایی بە مەسەلەکە هێنا، وا دیارە یەکسەر، لە چاپخانەی **«دیاری کوردستان»** لە ڕەواندز دەست بەسەر دیوانەکەی حەمدیدا دەگرێت، لەو نامەیەدا کە بەڕێوەبەری گشتیی پۆلیس ڕۆژی ٣٠ی نیسانی ١٩٣٥ ناردوویە بۆ وەزارەتی کاروباری ناوخۆ لەم بارەیەوە نووسیویە دەڵێت:

«نیشانە بە نامەی ژمارە ش خ/ ١٠٨٢ی ڕۆژی شەشی مارتی ساڵی ١٩٣٥مان وا لەگەڵ ئەم نامەیەدا دیوانی ئەحمەد بەگی کوڕی فەتاح بەگی

---

(١١) المصدر نفسه، مديرية الشرطة العامة، شعبة ادارة التحقيقات الجنائية المركزية، العدد: ش. خ/٢١٥٩، التاريخ: ٣٠ نيسان ١٩٣٥، من مدير الشرطة العام الى وزارة الداخلية.
«لە سێ دێڕی بەر لەم نووسراوە د. کەمالیش هەر ناوی چاپخانەکەی بە -دیاری کوردستان- بردووە، دیارە ئەویش مەبەستی چاپخانەکەی -زاری کرمانجی- بووە، بۆ زیاتر زانیاری توێژەران هەندێک لایەنی بیرەوەرییەکانی حوسێن حوزنی موکریانی لەژێر ناونیشانی (چۆنیەتی دامەزراندنی چاپخانەی کوردستان لە هەولێر) لە لایەن د. کوردستان موکریانی لە ژمارە -٩-ی زستانی ٢٠٠١ گۆڤاری «هەولێر»دا بڵاوکراوەتەوە هەمووی دەبێتە پاڵپشتی ئەو باسەی د. کەماڵ- **عەبدوڵڵا زەنگەنە**»
(١٢) بڕوانە پەراوێزی ژمارە چوار.

شاعیرتان بۆ دەنێرین، ناوەڕۆکی ئەم دیوانە دەسدرێژی تێدایە بۆ سەر میری. ناوبراو دیوانەکەی داوەتە مامۆستایەکی نارەسمی کە ناوی مەلا نەجمەددینی مەلا غەفوورەو دانیشتووی گەڕەکی کانێسکانە لە سلێمانی، ئەمیش دیوانەکەی ناردووە بۆ چاپکردن بۆ سەید حوسێن لە ڕەواندز کە خاوەن چاپخانەیە»[١١].

بەم جۆرە پرۆژەیەکی ڕووناکبیری کورد بە ناهەق زیندەبەچاڵ کرا، پاش ساڵێک و شەش مانگ و دوازدە ڕۆژ لە زەوتکردنی دیوانەکەی، بەو داخەوە، حەمدی سەری نایەوە. پاش بیستویەک ساڵ ژانی تر ئینجا دیدەی ڕووناکبیرانی کورد بەو دیوانە بەرزە شاد بوو[١٢].

شایانی باسە هەست بە هەندێک جیاوازی دەکەم لە نێوان ئەو پارچە شیعرانەی حەمدیدا کە لەناو فایلەکانی وەزارەتی کاروباری ناوخۆدا هەڵگیراون لەگەڵ هەمان ئەو پارچە شیعرانەیدا کە لە دیوانەکەیدا چاپکراون، من دوو وێنەیان دەدەم بە هەردوو ئەدیبی دڵسۆزمان کاکە حەمەو بیمار بۆ ئەوەی ئەوان، ئەگەر بە پێویستیان

زانی، بەجووتە، یا بە جیا ئەم لایەنەی باسەکەمان بۆ شی بکەنەوە.

بابەتی دووەم*

مێژووی دوو پارچە شیعری ونی پیرەمێرد

پێشکەشە بە:
هاواری شاعیرو نووسەر

وون بوونی بەرهەمی بەهرەداران دیاردەیەکی ئاساییە دانتێی کەڵەشاعیری ئیتاڵیاو جیهان (١٢٦٥-١٣٢٩) پاش کۆچی دوایی خۆی بەماوەیەک ئینجا دوا بەشی کۆمیدیا هەرە بەناوبانگەکەی لەپڕ، لە شوێنێکی چاوەڕوان نەکراودا دۆزرایەوە. لە بارودۆخی سەختی کوردەواریدا بێگومان گەلێک گەوهەری نازدارمان لە کیس چووە کە لەوانەیە بەشێکیان لەم لاو لەو لا، لە ئەستەمووڵ و تاران و قاهیرە، یا لە شوێنی دی بێ ناز کەوتبن و خۆڵیان لێ نیشتبێ.

ماوەیەک لەمەوبەر، کاتێک بە بەڵگەنامە ئینگلیزییە تایبەتییەکانی ساڵی ١٩٢٩وە خەریک بووم دوو پارچە شیعری **«پیرەمێردی نەمر»**م دۆزییەوە کە هەردووکیان، یەک بە تەنیشت یەکەوە، بەناوی حاجی تۆفیق ئەفەندییەوە لە لاپەڕەیەکی سەربەخۆدا چاپ کراون. لە بەرهەمە بڵاوکراوەکانی پیرەمێردا **(دیوان و پەندەکانی)** ئەو دوو شیعرە نین، هەرچەندە **«ژیان»**و **«ژین»**یشم لەبەردەستدا نییە تا حوکمی تەواو بدەم، بەڵام وا پێ ناچێ ئەو دوو شیعرە لە هیچ کامێکیاندا بڵاوکرابنەوە، چونکە ئەوساکە، لە ڕۆژگاری پاشاییدا بۆ بڵاوکردنەوە نەدەشیان، لە

(*) لە ژمارە (٩٦)ی ساڵی (١٩٩٦)ی گۆڤاری «**ڕەنگین**»دا بڵاوکراوەتەوە.

ئەوەی پیرەمێرد کاک فایق هۆشیارو لە مامۆستایان ڕۆژبەیانی و محەمەدی مەلا کەریم و بیمارو دوکتۆر ئەمین موتابجی و خەڵکی تریشم پرسی ئەوانیش هیچ کامیان ئاگایان لەو دووپارچە شیعرە نییە. تەنها کاک ڕەشید باجەلان بەڵێڵی بەیتێکی شیعری یەکەمی لەبەرە کە دوایی دێمەوە سەرباسی ئەویش.

هۆی بزوێنی پیرەمێرد بۆ گوتنی ئەو دووپارچە شیعرە ئەو یادداشتە گرنگە بووە کە ڕۆژی چواری نیسانی ساڵی **١٩٢٩** شەش پەرلەمانتاری کورد داویانەتە سەرەک وەزیرانی ئەوسا عەبدولمحسین سەعدون دەربارەی مافە ڕەواکانی کورد کە کاربەدەستانی ئینگلیزو ڕژێمی پاشایی بەر لەوە جارەهای جار هەر بە قسە گفتی جێبەجێ کردنیان دابوو. ئەو شەش نوێنەرە کوردەی ئەندامی **«ئەنجومەنی نوێنەران»** (مجلس النواب) کە یادداشتەکەیان پێشکەش کردبوو بەپێی ئیمزاکانیان لە دامێنی یادداشتەکەدا لە چەپەوە بۆ ڕاست ئەمانە بوون: ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی نوێنەری هەولێرو حەمە ساڵح بەگی نوێنەری سلێمانی و جەمال بابان نوێنەری هەولێرو حازم بەگی شەمدین ئاغای نوێنەری موسڵ و سەیفوڵڵا خەندانی نوێنەری سلێمانی و محەمەد جاف نوێنەری کەرکوک.

شایانی گوتنە ئەو شەش پەرلەمانتارە یادداشتەکەیان ئاراستەی سەرەک وەزیرانی عیراق کردبوو نەک نوێنەری باڵای بەریتانی **(المندوب السامی)** کە تەنیا بۆ ئاگاداری لە ژێرەوە وێنەیەکیان پێ دابوو، ئەمەش وەرچەرخانێک بوو لە هەڵوێستی گەورە پیاوانی کوردا کە بەر لەوەو، تەنانەت دوای ئەوەیش زۆربەیان ڕووی دەمیان دەکردە نوێنەری باڵا چونکە باش لەوە گەیشتبوون کە کلیلی هەموو بڕیارەکان وا لە گیرفانی ئەودایە لەگەڵ ئەوەش ئەو یادداشتە بەجارێک هەستی شۆڤێنییانەی زۆر دەستەو دایەرەی وروژاند کە کەوتنە ڕەخنەگرتنی ئاشکراو هەڕەشەکردنی ژێر لێوەوە لەو نوێنەرانەو جاروبار لە سەرجەم کوردیش. ڕۆژنامەی **«العالم العربي»** بە وێنە لە ژمارەی ڕۆژی هەشتی نیسانیدا وتارێکی گەورەی بەم ناونیشانەوە بڵاوکردۆتەوە. **«برایان ئایا ئێستا کاتی ئەوەیە؟»** ئەو پرسیارەی دەیان جار ئاراستەی کورد کراوە، مێژوو دەڵێ: **ئەوی نیازی نەبێ ماف بدات هیچ کاتێک بەلایەوە کاتی لەبار نییەو هەمیشە ئەو پرسیارەی بە یەدەک هەڵگرتووە.**

لە هەمووان خراپتر رۆژنامەی **«العراق»** شووڵی لێ هەڵکێشابوو، هەرچەندە ئەو رۆژنامەیە بۆ خۆی لە رۆژی دامەزراندنییەوە دەنگی دڵسۆزی ئینگلیزو لایەنگرانی ئینگلیزو دوژمنی سەرسەختی نیشتمانپەروەرانی عیراق بوو، کەس بەرادەی ئەو هێرشی نەبردە سەر شۆڕشی بیست و ئازادیخوازانی ئەو رۆژگارە، کەچی کتوپڕ لە ئاستی مافی رەوای کوردا **«العراق»** بووە یەکە **«نیشتمانپەروەر»**و لە وتارێکی دوورودرێژی رۆژی نۆی نیسانی ساڵی ١٩٢٩یدا زۆر بێ ئابڕوانەو بە ئاشکرا پێشنیار دەکات **کاربەدەستان لەسەر ئەو یادداشتەی پەرلەمانتارەکان بەرینە گیانی کوردو ئەوەیان پێ بکەن کە تورک بەر لە جەنگی یەکەم و لە رۆژانی ئەو جەنگەدا بە ئەرمەنیان کرد**، ئەوەی لاپەڕەیەکی رەشی پڕ لە شەرمەزارییە لە تۆماری مێژوودا.

ئەمە بەجارێک کوردستان دەهەژێنێ و دەبێتە هۆی تووڕەیی و ناڕەزایی جەماوەر بەرادەیەک ئینگلیزەکان چەند جارێک لە راپۆرتە نهێنییەکانی خۆیاندا بە دوورو درێژی باسیان کردووە. وتارەکەی **«العراق»** هەستی ناسکی پیرەمێرد دەوروژێنی و یەکسەر لە وەڵامیدا شیعرێکی یازدە بەیتی لەگەڵ شیعرێکی تری چوار بەیتی لە ستایشی شەش نوێنەرە کوردەکەدا دادەنێ و وا دیارە هەر ئەو شەوە لە چاپخانەکەی شارەوانی کە **«ژیان»**ی لێ چاپ دەکرا مەحەمەد ئەمین رەباتی و ئەحمەد شوکری (دوکتۆر شۆ) لە شێوازی پەخشە **(نەشرە)**یەکدا لەسەر لاپەڕەیەک ژمارەیەکی زۆری لێ چاپ دەکەن و شاگردانی زانستیش بە ناو شاردا بڵاوی دەکەنەوەو ژمارەی لێ دەنێرنە شارەکانی تری کوردستان. کاربەدەستانی ئینگلیز لە سلێمانی بە دەستووری خۆیان یەکسەر ژمارەی ئەو پەخشەیە پەیدا دەکەن و دەینێرنە بەغداو لە بەغداوە بۆ لەندەن و هەردوو پارچە شعرەکەش دەکەنە ئینگلیزی لە ماوەیەکی زۆر کورتدا دەیانخەنە بەردەمی نوێنەری باڵا لە بەغداو وەزارەتی موستەعمەرات و فرۆکەوانی لە لەندەن و دەزگا تایبەتییەکانیان لێرەو لەوێ.

لەم بوارەدا دوو بەڵگەنامەی نهێنیی ئینگلیزەکان بەتایبەتی سەرنج رادەکێشن و هەردووکیان بەر لە هەر شت رادەی چالاکیی رووناکبیرانی ئەو قۆناغەی کوردستان و وریایی دەزگاکانی ئینگلیز نیشان دەدەن، ئەو دەزگایانەی زۆر بە وردی و پەرۆشەوە کەوتبوونە دوو کوردپەروەران لە هەر شوێن بووبن. بەڵگەنامەی یەکەمیان

بریتییە لە یادداشتی ژمارە أ/ ٤٠٧ی بنکەی ئاسمانی بەریتانی لە بەغدا کە رۆژی ٢٤ی نیسانی ساڵی ١٩٢٩ ناردوویە بۆ سکرتێری نوێنەری باڵای بەریتانی لە عێراق کاپتەن ڤیڤیان هۆڵت کە جێگەی میس بێڵی بەناوبانگی گرتبووەو کوردییەکی چاکیشی دەزانی.

هەروەها وێنەی هەمان یادداشت دراوەتە کارگێڕی گشتیی پۆلیس و بەڕێوەبەرایەتی تەحقیقاتی جینائی کە دوایی ناوی بووە دایەرەی ئەمن، دەقی ناوەرۆکی یادداشتەکە دوو دێڕ نابێ، بەڵام بایەخی بۆ ئێمە زۆر زۆرە کە دەڵێ.

«یادداشت ئەمەی بۆتانی دەنێرین تەرجەمەی شیعرێکی حاجی تۆفیق ئەفەندییە

---

* «١» لە بارەی ئەو نووسینەی **«العراق»** کە د. کەماڵ ئاماژەی بۆ کردووە رۆژنامەی **«ژیان»** لە ژێر ناونیشانی **«جواب غەزەتەی – العراق – بەتاریخی ٩ی نیسانی ١٩٢٩»** لە ژمارە ١٦٧ی ١٥/٤/١٩٢٩دا نووسیویە: **«بەرامبەر بەو تەقریرەی کە وەکیلە خۆشەویستەکانی مللەتی کورد بۆ تەڵەبی حقوقی مللەتکە دابوویان لە غەزەتەی – العراق – لە ٩ی نیسانی ٩٢٩ تاریخدا چاومان بەچەند دێڕێک کەوت ئێمە چونکە زبانی حاڵ مللەتی کوردین هەرچەند لەسەرمان واجب بوو جوابی بدەینەوە، بەڵام بۆ ئەوەی حسیاتی کوردەکان تەحریک و نەتیجە شتێکی خراپ تەولید نەکات نەمان ویست دوورو درێژ جوابی بدەینەوە»**.
هەر ئەوەندە دەڵێین بۆ –العراق – زۆر عەیب و فکرێکی غەڵەتە کە بەهەموو حسیاتییەوە مللەتێکی شەجیع، ساحیب شەرەفی وەکو کورد تەهدید دەکات و ئەیترسێنێ بەوەی کە دەڵێ **«کوردەکان تەڵەبی وا بکەن وەکو ئیدعای ئەرمەنەکانی لێ دێت کە موقابیل بەتورکیا کردیان و نەتیجە بەم حاڵە گەیشتن»** ئەی ساحب و موحەریری – العراق! بەجدی عەرزت دەکەین کورد هیچ وەختێک خۆی بەئەرمەنی نازانی و عراقیش بەتورکیا، کورد بەو شەرتە لەگەڵ عراق ئەژی نەک وەکو غەزەتەکانی خارج ئەڵێین و ئەنووسن، **«ئەبێ ئەم دوو مللەتە وەکو بریتانیاو ئەسکۆتلاند بژین و تەماشای یەکتری بکەن»** بەڵکو کورد ئەیەوێ زیاتر تەماشای بکرێ.
رجا لە ئەولیای ئمور ئەکەین ئەگەر ئەیانەوێ ئەم دوو مللەتە بەیەکەوە بژین نابێ مەیدان بدەن شتی وا بنووسرێ، چونکە غەزەتەکانی کوردیش مەجبوور دەبێ مقابیل بەهەموو تەعەروزێک نەک مدافعە بەڵکو هجوم بکات، هەر ئەوەند، ئەڵێین – ژیان).
هەرچی پیرەمێرد بووە لە ژێر ناونیشانی **«بۆ ژیانی خۆشەویست»** نووسیویە **«دیسان لە – العراق – دا بەناوی سەلاحەدین سلێمانییەوە شەخسێکی مجهول معاوەزە ئەکا. کورد زۆری لا عەیبە لەگەڵ پەچە دارێکا بدوێ وا من دیارم لە مەیدانام و سەلاحەدین ناویش لە سلێمانی دا نەناسراوە، ئەگەر پەچە لەروو هەڵماڵێ و بێتە مەیدان خۆی تێ دەگا کەمن ئەو تۆفیقەم لە ئەوەل تەشەکولی جەمعیەتی کورد ٣٢٤ لە ئەستەمبۆڵدا تائێستا لە هەموو جەمعیاتی کوردا سەلاحیەتدار بووم و لە مەیدانیشدا دیسان سەلاحەدین ناوم بە عەلاقەدار نەدیوە ئەگەر کەسە ئەمە بەسە – تۆفیق»**
هەر لەم ژمارەیەداو لە هەمان لاپەڕەدا **«ژیان»** نووسیوە موحتەرەم سەلاحەدین.
بەرامبەر بەتەعەروزێک کە لە –العراق – دا مقابیل بەژیان و تۆفیق بەگ کردیون لە تەرەف تۆفیق بەگەوە جوابت درایەوە.

که ئێمه له هەولێرەوه پێمان گەیشتووه، بۆ بینێنتان».

خوێندنەوەی مێژوویی ئەم بەڵگەنامەیە گەلێک وەک ئاسانە، وەک وتمان وتارەکەی رۆژنامەی **«العراق»** رۆژی نۆی نیسانی ساڵی **١٩٢٩** بڵاوبۆتەوە*، رۆژی دەی نیسان گەیشتۆتە سلێمانی، لەوانەیە درەنگتریش، کەوابێ لە ماوەیەکی زۆر کورتدا پیرەمێرد هەردوو شیعرەکەی گوتووەو لە چاپخانە چاپیان کردووەو بە هەموو کوردستاندا بڵاویان کردۆتەوەو پاش دوو حەفتە لە هەولێرەوە نوسخەی لێ گەیشتۆتە بەغداو بە ئینگلیزی خراوەتە بەردەمی گیلبەرت کلایتۆنی نوێنەری باڵا. خوا لە گشت لا رازی بێ، ئامین!

بەڵگەنامەی دووەم ئەو دوو حەفتەیەمان بۆ دەکاتە یەک حەفتە، ئەمیان بریتییە لە یادداشتێکی نهێنی تر کە **«ئەفسەری خزمەتە تایبەتییەکان»**ی ئینگلیز لە هەولێرەوە رۆژی حەڤدەی نیسانی هەمان ساڵ سێ دانەی لێ ناردووە بۆ **«ئیستیخباراتی بنکەی هێزی ئاسمانی بەریتانی لە عیراق»** و دوو وێنەشی لێ داوەتە **«پشکنەری کارگێڕی»** ئینگلیز لە هەولێرو وێنەیەکی تری لێ داوەتە **«پشکنەری پۆلیسی لیوای کەرکوک و هەولێر»** کە لە کەرکوک دادەنیشت.

ئەفسەری خزمەتە تایبەتییەکانی هەولێر لەگەڵ یادداشتەکەیدا دانەیەکی لە دەقی کوردیی دوو پارچە شیعرە چاپکراوەکەی پیرەمێرد ناردووە بۆ **«ئیستیخباراتی بنکەی هێزی ئاسمانی بەریتانی لە عێراق»** و دانەیەکی تریشی ناردووە بۆ پشکنەری کارگێڕی ئینگلیز لە هەولێر. ئەمە بەڵگەیەکی رەت نەکراوەی ئەوەیە کە

ئێمەیش بەلازمان نەزانی هیچ نەبێ بەرامبەر بە تەعەروزەکەن مدافعەیەک بکەین. نازانم جەنابتان ئەیزانی یان نا؟
بەڵام هەموو کەس (مەعلومە) کە غەزەتەیەک هەتا وەسائقی مەعلومە نەبینی لە خۆیەوە شتێک دەرج ناکات - باوەڕ ناکەم لە کوردەکان کەس بێت ئینکار کوردییەت و فەعالییەتی - تۆفیق بەگ بکا. حەقیقەتەن زۆر لە کۆنەوەو حەتا کە ئەکسەر لە کوردەکان مللیەتیان نەئەزانی دیسانەوە ئەم زاتە محتەرەمە بۆ محافەزەو دەست کەوتنی حقوقی کورد سەعی کردووە، و دائما مەنافعی خسوسیەی خۆی تەرک و بۆ مەنافع عومومیەی کورد جوهد ئەکات، بەڵام شەخسێک کە لەژێر ناوی مستەعارا بنووسێ و لە نووسینی ناوی خۆی حەزەر بکات و بترسێ باوەڕ ناکەم مللەتێک ئیستفیادەی لێ بکات ژیان.
«٢» پێم وایە ئەوکاتی هێشتا (ئەحمەد شوکری) لە بەغدا لە هەوڵی فێربوونی پیتچنی دابوو، نەهاتبووەوە سلێمانی تا لەگەڵ محەمەد ئەمین رەباتی کاری کردبیت. **«عەبدوڵڵا زەنگەنە»**

ژمارەیەکی زۆر لە دوو پارچە شیعرەکەی پیرەمێرد چاپ کراوەو بە هەموو لادا بڵاوکراوەتەوە دوور نییە ژمارەکانی بە دەستی گەیێندرابنە هەولێرو شارەکانی تری کوردستان.

ئەفسەری خزمەتە تایبەتییەکانی هەولێر لە یادداشتەکەیدا بەتایبەتی باسی ئەوەی کردووە جۆن وتارە توندڕەوەکەی رۆژنامەی **«العراق»** بۆتە هۆی تەقینەوەی بێزارییەکی گشتی لە ناو دانیشتوانی هەولێرداو دەڵێ: بە بۆنەی ئەو وتارەوە کە **«العراق»** بە ناونیشانی **«دیسان ئیسماعیل رەواندزی دیتەوە گۆڕێ»** وە بڵاوی کردۆتەوە لێرە، واتە لە هەولێر، ژمارەیەکی زۆر وتارو شیعر لە وەڵامیدا بڵاوکراوەتەوە. دەربارەی شیعرەکەی پیرەمێردیش ئەمەی لای خوارەوەی نووسیوە:

«وا لەگەڵ ئەم یادداشتەمدا تەرجەمەی دەقی ئەو پارچە شیعرە پڕ لە خەیبەتە تاڵەتان بۆ دەنێرم کە شاعیرێک بەناوی حاجی تۆفیق ئەفەندییەوە دایناوەو وا دیارە خەڵکی سلێمانییە».

من ئەو دوو پارچە شیعرەم لە فایلی ژمارە (٢٣/٤١٥، ئێکس ئێم ٤٥٨٣)ی وەزارەتی فرۆکەوانیدا دۆزیوەتەوە. فایلی ناوبراو بەشی پێنجەمی زنجیرەیەک دۆسییەی بایەخدارە کە بەم ناونیشانەوە لە دایەرەی سیجلاتی گشتی لە لەندەن هەڵگیراوە: **«بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد لە هەژدەی نیسانەوە تا سیازدەی کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٢٩».**

ئەمەیشی دەقی هەردوو پارچە شیعرەکەی پیرەمێردە بە رێنووسی ئێستە:

«ئەبیاتی شیرینی موحتەرەم حاجی تۆفیق ئەفەندی».

(دیارە) نایەوێ ئێمەیش میللەت بین[1]
وەک ئەوان نەختێ بە حورمەت بژین
(ئەلعیراق)[2] دەڵێ ئێوە ئەرمەنین

(١) هەڵبەت مەبەستی کاربەدەستانی رژێمی پاشایی و بەڕێوەبەرانی رۆژنامەی **«العراق»**ە، کە لەبەغدا چاپ دەبوو، ئەگینا پیرەمێرد بۆ خۆی رووناکبیرێکی کراوەو دووربین بوو، بڕوای بە برایەتی کوردو عەرەب و هەموو میللەتانی سەرزەمین هەبوو.
(٢)و (٤) مەبەستی رۆژنامەی **«العراق»**ە.

حاجی رەمەزان

دەعواتان شومە بۆ هیچ لایەق نین
خۆیان ناناسن کە بەتورک نابن
خوا نەیداونێ وەک کورد ئازا بن
کورد هەر ئەو کوردەن کە (ئەوێ یان) گرت
ئەبوجاسمەکان کەوتنە جرت و فرت
دوو ساڵ لەمەوپێش خۆیان و فەوجیان(٣)
لەسەر کانییەکەی بەر خەراجیان
بەکەش وفش چون بۆ کۆزەرەقە
سوارەی کورد لێیان کەوتنە تەقە
بە ئاخ (دایکەرۆ) کەوتنە هاوار
بە پاڵەپەستۆ رایان کردە شار

(٣) مەبست ئەو پێکادانەیە کە لە نێوان هێزێکی میری و پێشمەرگەکانی شێخ مەحمودا لە نزیک خەراجیانی نێوان سلێمانی و هەڵەبجەدا قەوماو حاجی رەمەزانی خەڵکی سلێمانی فەرماندەی هێزەکە بوو، هەر ئەو حاجی رەمەزانەش پاش ماوەیەک بووە موتەسەریف **(پارێزگار)**ی سلێمانی و لەگەڵ پیرەمێردا پێوەندیی هەبوو تا دوایی لەسەر شیعرێکی تری دڵی لێ رەنجا.

ئەو رەمەزانە لە دێی رەمەزان
بە جەژنیان زانی لە تەندور خزان
نەبوایە بەهۆی بەریتانیاوە
دەخنکان بەدەست کوللەو خورماوە
ئاخ سابا فرەی نەبێ تەیارە
حیزی و ئازایی ئەوسا دیارە

پارچەیی دووەم:

ئەبیاتی شیعری حاجی تۆفیق ئەفەندی بەرامبەر بە فەعالیەتی وەکیلە خۆشەویستەکانەوە:

حسی میللی یان بڵندو بەرزە
رۆحی ئەجدادی هێنایە لەرزە
هەر بژین ئێوە پشتتان بەرنادەین
بۆ فیداکاری هەموو ئامادەین
ئەلعراق(٤) ئاگری تێ بەربووەوە
ئەورەحمان پاشای لەبیر چووەوە
ئاخ ئەگەر نەبێ ورەی تەیارە
مەعلومان ئەبێ کام لا بیەکارە».

ئەوەی لەم دوو پارچە شیعرەدا سەرنج رادەکێشێ سکاڵای پیرەمێردە لە دەست فرۆکە جەنگییەکانی ئینگلیز کە بەراستی بوونە هۆی دەمکوت کردنی کوردو دامرکاندنەوەی بزوتنەوەکانی، ئەو تێبینییەی گشت بۆچوونەکانی ناو ئەو وتارەمان دەسەلمێنێ کە ساڵی پار بە ناونیشانی **«گاڵتەو گەپ و گەمەکانی نێوان شێخ مەحمودو فرۆکەوانەکانی ئینگلیز»***ەوە لە گۆڤاری **«رۆشنبیری نوێ»**دا بڵاومان

(*) ئاماژەیە بۆ بابەتی سێیەمی بەشی یەکەم کە لە ل(٣٣ ، ٨٢)ی ئەم کتێبەدا دەیخوێنیتەوە.
(**) د. کەماڵ مەزهەر بابەتێکی لە ژێر ناونیشانی: **«ئەو کوردە خاوێنەی کەس نەبوو خۆشی نەوێت»** لە گۆڤاری **«رەنگین»** ژمارە (١٤٤)ی ساڵی ٢٠٠١ دا بلاوکردۆتەوە خوالێخۆشبوو(رەشید باجەلان)ی بەم شێوەیە پێناساندووین:

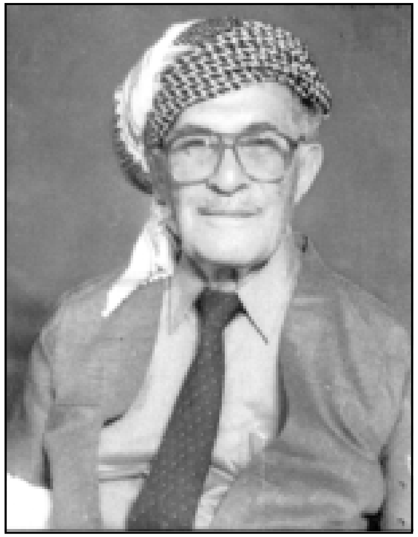

مەلا جەمیل ڕۆژبەیانی

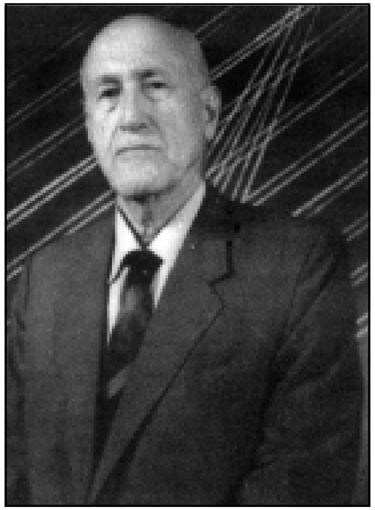

ڕەشید باجەلان

کردەوە.

کاک ڕەشید باجەلان** تەنها لە پارچە شیعری یەکەمیان ئەو بەیتەیان لە یادە کە دەڵێ:

«لە شەستەکانەوە، لە ڕێگەی چەند سەرچاوەو بەڵگەنامەیەکەوە شتێکی کەمم دەربارەی دادوەری ناسراو ڕەشید باجەلان زانی کە ڕۆژی شازدەی شوباتی ئیمساڵ، لە تەمەنی هەشتاو یەکساڵیدا بە داخەوە ماڵئاوایی لێ کردین. هەر لەوساوە بەوەم زانی کە خواڵێخۆشبوو کورد پەروەرێکی خانەقینی سەر ڕاست و دڵسوز بوو، ڕۆڵی دیاری هەبوو لە چالاکییەکانی ڕێکخراوە کوردیەکانی چلەکانداو لە بوواری پێوەندییەکانی کوردی عیراقدا بە کۆمەڵەو مەهابادەوە. دوای گەڕانەوەم لە هەندەرانەوە دەرفەتی ئەوەم بۆ هەڵکەوت لە نزیکەوە کاک ڕەشید کوری ئیسماعیل ئاغای عەزیز ئاغای باجەلان بناسم، تایبەت لە ناوەندی حەفتاکانەوە. لەوساوە زوو زوو لە دیوەخانە ئاوەدانەکەی کاک فوئاد عارف و شوێنی تر دەمدی و هەستم دەکرد چۆن بێ ئەندازە ڕێزی ئەو کوردانە دەگرێت کە بیرو خامەیان بۆ خزمەتی گەلەکەیان تەرخان کردووە، چۆن عەودالی گشت هەواڵەکانی نیشتمانەو بە خۆشەکانیان شاگەشکەو بە ناخۆشەکانیان دڵتەنگ دەبێت، بە دڵ حەزی دەکرد هەموو پیاوچاکێکی ئەم وڵاتە بکاتە کوردو هەموو نەفرەتلێکراوێکیش لە کورد دوور بخاتەوە، ئەوەی جار جارە کاک فوئادو شێخ عارفی تاڵەبانی دەیانقۆستەوەو دەیانجولاند، یا برایانە بەپەرچیان دەدایەوە بێ ئەوەی کەسێکیان هیچ بگرێتە دڵ. کاکە ڕەشید پیاوێکی زمان خاوین و دڵفراوان و سەر ڕاست و زۆر

«ئەلعـــراق دەڵێ ئێـــوە ئەرمـــەنین
دەعـــواتان شـومـــە بۆ هیچ لایەق نین،

بەڵام وەک دەڵێ لە هەرەتی لاویدا هەمـوو شیـعرەکەی لەبەربووە، ژمارەیەک لە لاوانی ئەو سەردەمە دەماودەم نەقڵیان کردووە. دوای ئەم قسانە کاک فایق هۆشیاریش بەشێک لەو بەیتانەی هاتەوە یاد کە جاروبار لەگەڵ کاک ڕەشیدا بەجووتە وتویانەوەو هەردووکیان دەمێ ساڵە هیچیان دەربارەی لە یادا نەمابوو تەنها ئەو بەیتەی سەرەوە نەبێ، دیسان کاری ئینگلیزەکان ڕاست کە ئەم دوو پارچە

لەسەرخۆ بوو، ڕێزی گەورەو بچوکی دەگرت، بە پێی توانا یاریدەی قوتابیانی ماجستێرو دوکتۆرای دەدا، ئەوانەی بۆ نامەکانیان دیدەنیی تایبەتییان لەگەڵدا دەکرد، بۆ خۆیشی خوێندەوارێکی چاک بوو، هەستم دەکرد عەودالی نووسینی کوردیی بەپێزەو هەر نووسینێکیشی دەربارەی کورد دەستبکەوتایە بە وردی دەیخوێندنەوەو باش هەڵیدەسەنگاندن و زۆریش عەودالی ڕۆژنامەو گۆڤارە کوردییە کۆنەکان بوو، ژمارەیەکی باشی لەوانەیان کۆکردبۆوە کە بەر لە شۆرشی چواردەی تەمموزی ساڵی ١٩٥٨ چاپکراون.

بە ڕاستی لە ماوەی نزیکەی ٣٠ ساڵدا کەسێکم نەدی ڕەشید باجەلانی خۆش نەوێت و بە ڕێزو تەقدیرەوە باسی نەکات، هەر لەبەر ئەوەیش پرسەکەی لە بەغدا بە دڵی کەسوکارو برادەرانی گەرم بوو. خوا لە وێنەی ڕەشید باجەلان لە ناو کورددا زۆر بکات و سەبووری کەسوکاری و پیاوچاکانی هۆزی باجەلان بدات».

«ئەوەی شایانی باسە ناوبراو ئەندامی دەستەی سەرکردایەتی یەکەم کۆنگرەی پارتی دیموکراتی کوردستانیش بووە– عەبدوڵڵا زەنگەنە».

شیعرەی پیرەمێردیان بۆ پاراستین، هەردووکیشیان دەچنە خانەی شیعری سیاسی و کوردییەوە کە لەو قۆناغەدا بەشێکی گەورەی ئەدەبی گەلەکەمانی بەشیاوی دەڕازاندەوە.

بابەتی سێیەم*

پوختەی مێژووی پارچەیەک شیعری سیاسیی ونی ترمان

ماوەیەک لەمەوبەر لە گۆڤاری **«رەنگین»**دا دوو پارچە شیعری ونی پیرەمێردی نەمرم بلاوکردەوە[1]، لەم ژمارەیەی گۆڤاری **«بەیان»**یشدا پارچەیەکی تر بلاودەکەمەوە کە ماوەیەکە لە ناو یەکێک لە فایلەکانی وەزارەتی ناوخۆی رۆژگاری پاشاییدا دۆزیومەتەوە[2]. هەڵبەت ئەوسا شیعری سیاسیی کوردی هەمیشە وێڵ و سەرگەردان و دەربەدەبەر بوو، دەماودەم بلاودەبووەوە، ئەم شیعرە یەکێکە لەو داستانە نەمرانە، توخنی باسی مافی زەوتکراوی کوردو لافاوی خوێنی بەناحەق رژێنراوی کوردو دەردو ئازارو شەونخونی و نەبوونی کورد دەکەون، ئەوانەی رقی ناپیرۆزی زۆردارانی وەک مستەفا کەمال و حەمە رەزا شاو نیرۆن و ستالین هەڵدەسێنن.

ئەمەش دەقی ئەو پارچە شیعرەمانە کە بەر لە کۆتایی چلەکان لە ترسی سیخوڕو یاساولانی رژێمی پاشایی بە نهێنی بلاوکراوەتەوە:

(*) لە ژمارە (١٨٠)ی گۆڤاری **«بەیان»**ی ساڵی ١٩٩٧، لە ل٥-٦دا بلاوکراوتەوە.
(١) **«رەنگین»**، ژمارە٩٦، ساڵی ١٩٩٦، ل٩-١١.
«ئاماژەیە بۆ بابەتی دووەم، بەشی چوارەم لە ل(٥١٧-٥٢٦) ئەم کتێبەدا بیخوێنەوە- عەبدوڵڵا زەنگەنە»
(٢) دار الكتب والوثائق، الوحدة الوثائقية: ملفات وزارة الداخلية، رقم الملف ٢٧/س ل/٤، القسم الثاني، موضوع الملف: الوضع والحركات الكردية في السليمانية، ١٩٤٨.

کچانمان لە ژێر بەیداغی رەشدا
چاو هەڵئەهێنن بە خوێنی گەشدا
کوڕانمان هەموو بە وردو درشت
لەرێی وەتەندا خۆ ئەدەن بە کوشت
سەربەستی نابێ، ئازادی نابێ
ئازادی دەبێ هەر خوێن بەهای بێ[٣]

بە بۆنەی جەژنی رەمەزانی ساڵی ١٩٤٨وە نیشتمانپەروەرانی کورد ئەم پارچە شیعرەیان کردۆتە کارتی جەژنە پیرۆزەو لە هەولێرو کەرکوک و سلێمانی دانەیان بە ٢٥٠ فلس فرۆشتووەو **پارەکەیان داوەتە بەندو ئاوارە سیاسییەکانی کورد**. بە یەکێک لە بەڵگەنامەکاندا وا دیارە هەر بەو پارەیە دیاریشیان بۆ شیرینی کچی مستەفا خۆشناو[٤] کڕیوە کە ئەوساکە شاگردی قوتابخانەی سەرەتایی بووە لە سلێمانی[٥]. **بایەخی مێژوویی ئەم راستییانە هەڵبەت کەم نییە.**

دەزگا تایبەتییەکانی میری دەکەونە سۆراخی ئەم پارچە شیعرەو دەیان **«کتابناو کتابکم»**ی لەسەر دەنووسن. تەنها لەو فایلەی وەزارەتی کاروباری ناوخۆدا کە من دیومە پتر لە دە جاران ئەم باسە لەو نامانەدا هاتۆتە پێشەوە کە وەزارەتی ناوخۆ لە بەغداو بەڕێوەبەرایەتی پۆلیسی سلێمانی و ئیستخباراتی فیرقەی دوو لە کەرکوک و دەزگاکانی تر لە رۆژی دەی ئابەوە تا حەڤدەی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٤٨ ئاڵوگۆڕیان کردووە.

بە ناوەرۆکی ئەو بەڵگەنامانەدا وا دەردەکەوێ کارتەکە بە نهێنی یا لە بەغدا یا لە سلێمانی چاپکراوە، ئەمانەیش ئەو کەسانەن کە ناویان لەو بەڵگەنامانەدا هاتووەو دەزگاکانی میری گومانی ئەوەی لێ کردوون دەستیان هەبووبێ لە چاپکردن

(٣) هەمان سەرچاوە، بەڵگەنامەی ژمارە یەک.
(٤) مستەفا خۆشناو یەکێک بوو لەو چوار ئەفسەرە کوردەی رۆژی ١٩ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٤٧ لە سێدارە دران.
(٥) دار الكتب والوثائق، الملف السابق، الوثيقة رقم ٤.

و بڵاوکردنەوەی کارتەکەدا: قادری حاجی حوسێنی کانی کەوە، کەمال و جەمالی حاجی شەفیق کە هەردووکیان شاگردی ناوەندی بوون، ئەحمەد محەمەدی کۆیی. ئەو دەزگایانە لە هەموان زۆرتر گومان لە قادری حاجی حوسێنی کانی کەوەو کەمالی حاجی شەفیق دەکەن، **یەکەمیان** ئەو کاتە سەربازیی تەواو کردووەو گەڕاوەتەوە سلێمانی، **دووەمیشیان**، وەک گوتمان، شاگردی قوتابخانەی ناوەندی بووە هەر لەوێ. هەردووکیان بە توندی دەخرێنە ژێر چاودێرییەوە، بە نیسبەت قادری حاجی حوسێنەوە کە گومانی لێ دەکەن ئەو کارتەکانی بە چاپکراوی لە بەغداوە هێنابێت، داوا لە دەزگا تایبەتییەکان دەکەن ئاگایان لە هەموو هاتوچۆیەکی بێت و لە کاتی سەفەردا بە وردی گشت کەلوپەلێکی بپشکنن[٦].

دەربارەی کەمالی حاجی شەفیقیش بەڕێوەبەری پۆلیسی سلێمانی ڕۆژی دەی ئابی ساڵی **١٩٤٨** نامەیەکی نهێنی دەنێرێ بۆ موتەسەریفی شارو وێنەی لێ

(٦) هەمان سەرچاوە، بەڵگەنامەی ژمارە نۆو سیازدە.

دەنێرێ بۆ بەڕێوەبەری گشتیی پۆلیس لە بەغداو سەرکردەی فیرقەی دوو لە کەرکوک و مودیری تەحقیقاتی جینائی لە بەغداو ئامیر حامیەی سلێمانی و حاکمی تەحقیق دیسان لە سلێمانی و داوا لەمیان دەکات ڕێگە بدات بە پۆلیسی شار بەتایبەتی ماڵی حاجی شەفیق بپشکنن، چونکە، وەک دەڵێ، لەوانەیە لەوێ کارتەکان و ئەو ئامێرە بدۆزنەوە کە پێیان چاپکراون. بەڕێوەبەری پۆلیسی سلێمانی دوو وێنەش لە هەمان نامە دەنێرێ بۆ بەڕێوەبەری پۆلیسی کەرکوک و هەولێرو داوایان لێ دەکات بە دووی ئەو کەسانەدا بگەڕێن کە لە شارەکانی ئەوان کارتەکەیان بڵاوکردۆتەوە[٧].

بایەخی ئەم نامەیەی بەڕێوەبەری پۆلیسی سلێمانی بۆ باسەکەمان لە هەموو بەڵگەنامەکانی تر زۆرترە، چونکە تەنها لەمیاندا دەقی پارچە شیعرەکە بە کوردی وەک خۆی تۆمار کراوە. جگە لەوە زمانی نامەکە کەمێک لەنگەو بەشێک لە ڕستەکانی پتر لە مانایەک دەبەخشن، بۆیەکا وام بەباش زانی دەقە عەرەبییەکەی وەک خۆی بڵاوی کەمەوە کە دەڵێ:

«صورة كتاب مديرية شرطة اللواء المرقم ٣٩٣ والمؤرخ ١٩٤٨/٨/١٠، متصرفية لواء السليمانية، الموضوع بطاقات. لقد علمنا بصورة سرية بتوزيع بطاقات السرية[٨] باللغة الكردية على بعض الاشخاص باسم (بطاقات المعايدة) بثمن ربع دينار لكل بطاقة، وقد تمكنا العثور على نسخة منها، ورغم تحقيقاتنا السرية لم نتوصل الى معرفة الجمعية التي قامت بتوزيعها، والذين جمعوا أثمانها، اما يقال ان عضو الفعال في التوزيع هو التلميذ كمال حاجي شفيق بمساعدة أخيه التلميذ جمال. كما علمنا من ان ارسل قسماً منها الى كركوك واربيل لتوزيعها، واستيفاء أثمانها، ويقال ان أثمانها تتبرع الى البارزانيين، وان كمال يملك كاميرة فتوغرافية للكتابة[٩]، وكذلك يقال ان المحامي ابراهيم احمد هو الذي يحتفظ بالمبالغ التي تجمع، ومساعينا مبذولة لمعرفة القائمين بهذا العمل، وسوف نخبر مقامكم..»[١٠].

(٧) هەمان سەرچاوە، بەڵگەنامەی ژمارە یەک.

(٨) وەک خۆی، بێ دەستکاری بڵاوی دەکەینەوە.

(٩) هەڵبەت ناوی ئەو ئامێرە هەڵەیە.

(١٠) دار الكتب والوثائق، الملف السابق، الوثيقة رقم ١.

له دامێنی نامەکەدا پارچە شیعرەکە بە کوردی و بەرانبەرەکەی بە عەرەبی بڵاوکراوەتەوە، لێرەشدا وەرگێڕانەکە مانای گشتیی شیعرەکە رادەگەیێنێ نەک دەقەکەی وەک خۆی.

ئەم راستییانە گشتیان نیشانەو بەڵگەی چالاکیی دەستەی رووناکبیری ئەو رۆژگارەن کە لەگەڵ هێرشی بەرفراوانی دوای راپەڕینی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨دا یەک دەگرێتەوە، **واتە لەگەڵ رۆژانی وەزارەتەکەی موزاحیم پاچەچیدا کە مەیلی بەلای کوردا نەبوو**[١١]، حوکمی عورفی وڵاتی گرتبۆوە، بەندیخانەکان جمەیان دەهات، هەموو کڕ بوبون چونکە پۆلیس دەستی نەدەپاراست. کە رۆژی حەڤدەی ئەیلولی ئەو ساڵە لە کازم خۆنیشاندانێک ساز کرا پۆلیس خراپ دەستی وەشاند، هەشتاو هەشت کەس لە خۆنیشاندەران بریندار بوون، پتر لە دووسەدو پەنجا کەسیشیان لێ گیرا[١٢].

یەکێک لە بەڵگەنامەکانی ناو هەمان فایل جگە لە باسی ئەو شیعرەی سەرەوە چەند راستییەکی بایەخداری تری بۆ تۆمار کردووین، **وەک هاتنی کاکە زیادی کۆیی و ئەمین رەواندزی و عەلی محەمەد ئاغای هەولێری بۆ سلێمانی و سازکردنی چەند کۆبوونەوەیەکی نهێنی بەو بۆنەیەوە لە رۆژانی یازدەو دوازدەی ئەیلولی ساڵی ١٩٤٨دا چ لە سەرچنارو چ لە ماڵی شێخ لەتیفی شێخ مەحمودو چ لە خزمەت شێخ مەحمود خۆیدا.** بەر لەوەش بە رۆژێک ئەفراسیاو بەگی جاف لە هەڵەبجەوە هاتۆتە سلێمانی و لەوێوە چۆتە گوندی هەزارمێردو ئەویش بە نهێنی لەگەڵ بابە عەلیی شێخ مەحموددا کۆبۆتەوە. بە هەمان دەستوور ناوی محەرەم محەمەد ئەمینی چیرۆکنووسیش هاتووە کە ئەوساکە فەرمانبەر بووە لە پەروەردەو لەسەر کوردایەتی

(١١) دوای کەوتنی کابینەکەی محەمەد سەدر موزاحیم پاچەچی رۆژی بیست و شەشی حوزەیرانی ساڵی ١٩٤٨ بۆ یەکەم جار بووە سەرەک وەزیران، لە کورد تەنها جەلال بابانی کردبووە وەزیری هاتوچۆ، کابینەکەی پاچەچی تا رۆژی هەشتی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٩ لە کاردا مایەوە، دوای ئەو نوری سەعید دەیەمین کابینەی خۆی دامەزراند.

(١٢)عبدالرزاق الحسني، تأريخ الوزارات العراقية، الطبعة السابعة، الجزء الثامن، بغداد، ١٩٨٨، ص١٥.

(١٣) دار الكتب والوثائق، الملف السابق، الوثيقة رقم٧.

نەقڵی دێلتاوە کراوە[١٣].

پێم وایە ناوەڕۆکی ئەم باسەش نیشانەی بایەخی زۆری بەڵگەنامە نهێنییەکانە نەک تەنها بۆ مێژوونووس بەڵکو بۆ ئەو شارەزایانەشمان کە بە مێژووی ئەدەب و ژیانی رووناکبیری کوردەوە خەریکن، ئەوانیش دەتوانن بۆ توێژینەوەی لە ژیانی ئەدەبی و رووناکبیریی گەلەکەمان بەڵگەنامەکانی **«دار الكتب والوثائق»** لە بەغدا بخەنە گەڕو کەڵکیان لێ وەربگرن.

بابەتی چوارەم*

تاهیر پاکژو فایق هوشیار

هەر زۆر سەیرە ئەوانەی لەژێرەوە کوردستانیان خستبووە هەڕاجەوەو هەزارویەک جۆر پێوەندیان هەبوو کەس ناوی نەدەهێنان، یا پلارو توانجی تێ نەدەگرتن، بەڵام ئەوانەی بەدڵ بۆ کوردو کوردستان سووتابوون هەزارویەک ناوو ناتۆرەیان لێدەنان. ئێستەش بیرمە کە دەیانگوت پیرەمێرد بەپارەی ئینگلیز نەورۆز دەکات، ئینجا کوا خوا بیکردایەو وابوایە، بەڵام راستیان گوتووە داری بەردار بەردی تێ دەگیرێ نەک داری بێ بەر، یا پیرەمێرد وتەنی:

لقی شۆڕی درەخت میوەی ئەخۆن بێ ئەرکی بەردودار
پەلی بەرد بۆ پەلی بەرزە، لەقەش بۆ سەرپەلی بەردار

خوالێخۆشبوو حسەین حوزنی موکریانی یەکێکە لەوانەی کەمی پێ نەکراوە، هەرچەندە لەوەتەی خوا کوردی دروست کردووە کەم کەس وەک ئەم بۆ کورد سووتابوو. بە راستی ئەو پیاوە عاشقی کوردبوو، بۆ کورد لە پێناوی کوردا بەداماوی سەری نایەوە، من بەش بەحاڵی خۆم دەمێ ساڵە باش لەمە گەیشتووم و بەدڵ لە **«تێگەیشتنی راستی»** و **«مێژوو»**دا باسیم کردووە.

رۆژ بە رۆژ پتر هەست بە گەورەیی حسەین حوزنی موکریانی دەکەم. لەناو ئەو

(*) لە ژمارە (٩٥)ی گۆڤاری « **رەنگین**»ی ساڵی(١٩٩٦)دا بلاوکراوەتەوە.

بەڵگەنامە ئینگلیزییانەدا کە من تاوەکو ئیستە دیومن بەلایەنی کەمەوە پازدە جاران ناوی ئەو هاتووە، بێگومانم لەوەی ناوی لەو بەڵگەنامانەدا زۆر لەوە زیاتر هەیە، دواڕۆژ ئەوەیش ساغ دەبێتەوە. لەو **بەڵگەنامانەدا هەست دەکەیت چۆن دەزگا تایبەتییەکانی ئینگلیز هەنگاو بە هەنگاو تاقیبی حسەین حوزنی موکریانی و بەرهەمەکانی و ژیانی تایبەتی خۆی و سەفەرەکانیان کردووە**. هەر لەبەر ئەوەیشە کە ئینگلیزەکان لە نزیکەوە هەستیان بەوە کردبوو ئەو پیاوە لە رێگەی کورددا **چەند شەونخونی دەکێشێ و چ دەچێژێ و چ دەنۆشێ، بەوەیان زانیوو جاری ئەوتۆ هەیە بێ شێو سەر دەنێتەوە.**

جاروبار من ئەم باسانە دەگێڕمەوە حەز دەکەم کەس حەقی ون نەبێ، ئەوانەی خوالێخۆشبوو دەناسن هەریەکەیان یادو یادگارێکی دانسقەی ئەویان لایە، یەکێک لەوانە کاک تاهیر حەیدەرییە کە حسەین حوزنی بەیەکەم مامۆستای کوردایەتی خۆی دادەنێ، ئەو بانگی کوردایەتیی بە گوێچکەیدا داوەو **هەر بەپاکژ لە بریتی تاهیر ناوی هێناوە**، بەو زمانەیش لەگەڵی دواوە کە ئەو بەو منداڵییەی خۆی لای پەسەندو دڵگیربووە، دەڵێ جارەهای جار لە باوکمم بیستووە، کە ئەوساتە لە رەواندز قازی بووە، سەید حوزنی چ ژیانێکی سەخت دەباتە سەر و چۆن شەوو رۆژ خەریکی **«زاریی کرمانجی»**یە.

پێوەندیی نێوان پیرەمێردو حسەین حوزنی موکریانی زۆر خۆش و گەرم بووە، هیچ کات لێک دانەبڕاون، هەستی رەسەنی کوردایەتی و پیشەی رۆژنامەنووسیی هەمیشە هەردووکیانی لە خانەیەکدا کۆکردۆتەوە. حسەین حوزنی چەند جارێک بۆ دیدەنیی پیرەمێرد چۆتە سلێمانی و ماوەیەکی دوورودرێژی پێکەوە بە باسی ئەدەب و مێژووی کوردەوە بردۆتە سەر یەکێک لەو هاتنانەی سەید حوزنی بۆ سلێمانی بەر هاوینی ساڵی ١٩٣٤ کەوتووە، وا دیارە کاک سەعید ناکامیشی لەگەڵ بووە کە لەوساوە لە **«ژیان»**دا کاری کردووە. هەموو رۆژێک بەیانیان و ئێواران پیرەمێردو حسەین حوزنی و دەستەیەک روناکبیریی شار لە ژوورە گەورەکەی ئیدارەی **«ژیان»** لەقاتی سەرەوەی شارەوانی، کە کەوتبووە ناوەڕاستی شارەوە، نیمچە کۆڕێکیان بەستووە، فایقی کچەزای پیرەمێرد ئەو کاتە منداڵ بووە، هەموو رۆژێک لەگەڵ

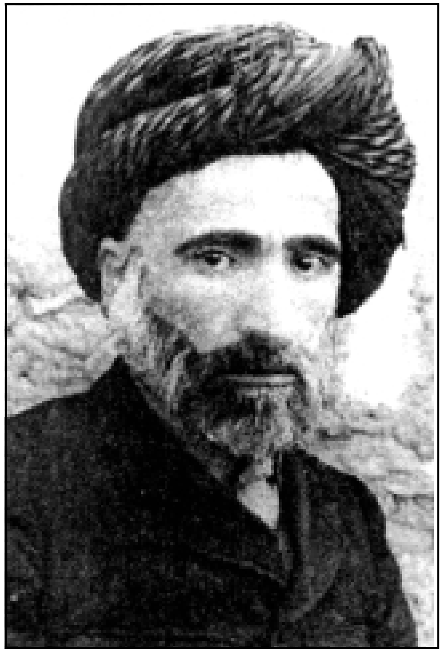

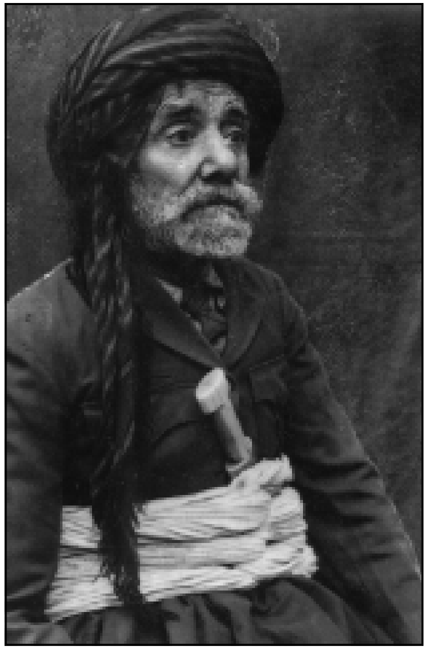

ژیان

باپیریدا چۆته بارەگای **«ژیان»**، تایبەتی کات پشووی سەری ساڵی مەکتەبیش بووە. ئێوارەیەکیان حوزنی گلەیی لە پیرەمێرد دەکات کە بۆچ ناوێکی کوردیی بۆ فایق هەڵنەبژاردووە. پیرەمێرد لە وەڵامدا پێی دەڵێ:

سەید ئێستەش نەچووە بچێ، تۆ ناوی لێ بنێ.

حوزنیش یەکسەر لەسەر بەرگی پاکەتە جگەرەیەکی **«غازی»** بە دەسخەتە خۆشەکەی خۆی ئەم بەیتە دەنووسێ:

فایق بۆ ئەوەی کە ببێ بەکورد
ناونرا هۆشیار ناوی تەبدیل کرد

پیرەمێرد کە بەیتەکە دەخوێنێتەوە بە موکریانی دەڵێ:

«فایق هەر کورد بووە، بەڵام دەزانم تۆ مەبەستت ناوێتی و بۆ وەزنی شیعر وا دەڵێی».

ئینجا هەر لەوێدا رووەداکاتە محەمەد ئەمین رەباتی و ئەحمەد شوکری **(دکتۆر شۆ)** کە پیت چنی چاپخانەکە بوون و داوایان لێ دەکات لە ژمارەی داهاتووی **«ژیان»**دا ئەو بەیتەی موکریانی وەک خۆی بڵاوبکەنەوە.

بەو جۆرە ئەو بەیتەی حسەین حوزنی موکریانی لە **«ژیان»**ی ژمارە چوارسەدو حەوتی رۆژی شازدەی ئابی ساڵی ١٩٣٤دا بڵاودەبێتەوەو لەو ساوە **فایق مستەفا** دەبێتە ئەو فایق هۆشیارەی هەموومان دەیناسین، وا رێک دەکەوێ هەر ئەو ساڵەش سەر ژمێرێکی سەرەتایی لە وڵاتدا دەکرێ، لە تۆماری ئەو سەرژمێرەشدا کاک فایق بەرەسمی ئیتر دەبێتە فایق هۆشیار.

کاک حیلمی عەلی شەریفیش بۆی گێڕامەوە چۆن **حسەین حوزنی یەکەم هاندەری بووە کە بە کوردی پەتی بنووسێ.** ناوەندی چلەکان کاک حیلمی هێشتا شاگردی ناوەندی دەبێ کاتێک لە پر چیرۆکێکی بۆ دێ و بەناوی دڵسۆزەوە دەینێرتە **«دەنگی گێتی تازە»** کە ئەوساکە موکریانی بەرێوەبەری کارگێڕی و سەرنووسەری دەبێ. ئەو یەکەم نووسینەی کاک حیلمی لە ژمارەیەکی **«دەنگی گێتی تازە»**ی ئەو ساڵانەدا بە کوردییەکی پاراو بڵاودەبێتەوە، موکریانی بۆ ئەوەی کاک حیلمی لەسەر

لە ڕاستەوە: سەلاح سەعدوللا، بابەکر پشدەری، تاهیر پاگژ

نووسین هان بدات، بێ ئەوەی بزانی کێیە. دەستێکی باش بە چیرۆکەکەیدا دێنێ و بە ڕێکوپێکی بۆی بڵاودەکاتەوە. پاش دەوروبەری چارەکە سەدەیەک ئەو سەرەتایە لە ڕۆژنامەی نورو گەلێک بەرهەمی تردا سەری هەڵدا.

خوالێخۆشبوو حسەین حوزنی موکریانی زۆر بە پەرۆش بوو بۆ ئەوەی تۆوی کوردایەتی بووەشێنێتە ناو قووڵایی هەر بستە خاکێکی کوردستانەوە دەستی پێیدا بگەیشتایە، بەداخەوە داماو، وەک زۆر گەورە کوردی تر، هێشتا حەقی تەواوەتی خۆی وەرنەگرتووە.

بابەتی پێنجەم*

دوو چیرۆکی نایابی تۆفیق وەهبی

پێشەکی :

زانای گەورەمان تۆفیق وەهبی بەگ کوڕی مەعروف کوڕی محەمەدە، ڕۆژی یەکی کانوونی دووەمی ساڵی ١٨٩١ لە سلێمانی لە دایک بووە، لە دایکەوە مامۆستای زانا ڕەسوڵ مەستی باپیریەیە. ساڵی ١٩٠٨ فێرگەی سەربازیی ناوەندی لە بەغدا تەواو کردو دوای ئەوە چووە ئەستەمۆڵ بۆ خوێندنی باڵا ئەرکان. لە ساڵی ١٩١١وە تا ساڵی ١٩١٨ بە پلەی ئەفسەری بەشداریی لە گشت ئەو جەنگانەدا کرد کە دەوڵەتی عوسمانی گیرۆدەیان بوو، دوایەمیان شەڕی یەکەمی جیهان بوو. لەسەر ئەو ئازایەتییەی لەمیاندا نواندی ئەڵەمانەکان نیشانی تایبەتیان پێی بەخشی[1].

ئابی ساڵی ١٩١٩ تۆفیق وەهبی گەڕایەوە عیراق و کرایە قایمقامی ڕانیە. کە شەشی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٢١ لەشکری عیراقی دامەزرێنرا یەکسەر کرایە

(*) لە گۆڤاری **«بەیان»**، ژمارە (١٨٢)ی ساڵی ١٩٩٨، لە ل٢-٧دا بڵاوکراوەتەوە.

(١) ئەم زانیارییانە تۆفیق وەهبی خۆی داونی بە میر بەسری **(بصری)** و ئەمیش لە لاپەڕە ٢٠١-٢٠٩ی **«اعلام الکرد»**یەکەیدا لە لەندەن ساڵی ١٩٩١ بڵاوی کردوونەتەوە، شایانی باسە میر بەصری ئەو کتێبەی خۆی پێشکەش کردووە بە تۆفیق وەهبی و سەعید قەزاز (بڕوانە لاپەڕە یازدەی کتێبەکەی).

ئەفسەری بەشی بزووتنەوەی ئەو لەشکرە. ساڵی ١٩٢٢ دایە پاڵ شێخ مەحمود، لەسەر ئەوە ماوەیەک بەند کرا، پاشان ڕێگەی پێدرا وەک ئەفسەر بگەڕێتەوە ناو لەشکرو ساڵی ١٩٢٥ کرایە بەڕێوەبەری فێرگەی سەربازی لە بەغدا، گەلێک لە ئەفسەرە بەناوبانگەکانی ناو لەشکری عیراق پەروەردەی دەستی ئەو بوون. لە سەرەتای ساڵی ١٩٣١وە تۆفیق وەهبی دەستی لە کاری سەربازی هەڵگرت و لەوساوە بووە یەکێک لە کارگێڕە ناسراوەکانی کورد لە دەزگاکانی دەوڵەتدا، سەرەتا بووە پارێزگاری سلێمانی، بەڵام بەر لە ڕاپەڕینی شەشی ئەیلولی ١٩٣٠ دەستی لەکار کێشرایەوە، ئەوەی بووە هۆی ناڕەزایی خەڵکەکە، پتر ڕێگەی بۆ بەرپابوونی ئەو ڕاپەڕینە خۆش کرد. بەر لە کۆتایی ساڵی ١٩٣٦ تۆفیق وەهبی گەڕایەوە سەر کار.

لە ناوەندی ساڵی ١٩٤٤وە قۆناغێکی نوێ لە ژیانی تۆفیق وەهبیدا دەستی پێ کرد بەوەی لەوساوە چەند جارێک بووە وەزیرو نایب و شالیارو جێگری سەرۆکی حزبەکەی ساڵح جەبر.

لە کۆتایی سییەکانەوە تۆفیق وەهبی وەک کاری سیاسی دەستی لە کوردایەتی هەڵگرت، بەڵام لەوساوە مێشکی دەوڵەمەندی و خامەی بەبڕشتی بۆ خزمەتی وشەی کوردی تەرخان کرد. زانایی تۆفیق وەهبی زوو خۆی نواندو ڕێگەی بۆ خۆش کرد ببێتە ئەندامی کاراو جێگری یەکەمی سەرۆکی **«کۆڕی زانیاری عیراقی»** لە ڕۆژی دامەزراندنییەوە کە بەر کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨ دەکەوێت. لەوساوە تۆفیق وەهبی چەند جارێک بەناوی عیراقەوە لە کۆنگرە زانستییە جیهانییەکاندا بەشداری کردووە[2]. کە ساڵی ١٩٧٠ش **«کۆڕی زانیاری کورد»** دامەزرا تۆفیق وەهبی یەکەم کەس بوو بە ئەندامی شەرەفی ئەو کۆڕە هەڵبژێردرا. بەرهەمە زانستییەکانی تۆفیق وەهبی هەرچەندە بە ژمارە کەمن، بەڵام بە ناوەرۆک زۆر دەوڵەمەندو پڕن.

تۆفیق وەهبی لە بوواری زانستدا لە هەرشت زۆرتر بایەخی دەدا بە زمانی

(٢) بڕوانە: **«المجمعیون»** في العراق ١٩٤٧-١٩٩٧، إعداد صباح یاسین الاعظمي، منشورات المجمع العلمي العراقي، بغداد، ١٩٩٧، ص١٥-١٦.

کوردی، **چونکە باش لەوە گەیشتبوو کە لە بارودۆخی ناسکی کوردستاندا زمان قەڵغانی یەکەمی پاراستنی نەتەوەیە**. لەو مەیدانەدا کەمی نەکرد. لێرەدا وەک بەڵگە بۆ چوونێکی وردی ئەدمۆندسی ئاگادار دێنمەوە. لەو وتارەیدا کە مایسی ساڵی ١٩٤٥ لە گۆڤاری (Royal Central Asian Journal)ی لەندەنیدا بڵاوی کردۆتەوە ئەدمۆندس باسی ئەوەی بۆ کردووین چۆن تۆفیق وەهبی توانیوییە بە دارشتنی زنجیرەیەک وشەو زاراوی کوردیی پەتی و لەبار بەر لە لێشاوی ئەو وشە عەرەبییە نوێیانە بگرێت کە لەگەڵ بەرپابوونی جەنگی دووەمی جیهاندا خۆیان داسەپاندو لەبەر توانستی بێ ئەندازەی عەرەبی تەنگیان بە گشت زمانە رۆژهەڵاتییەکان هەڵچنی. ئێزگەی کوردیی بەغداو هەروەها ئێزگەی کوردیی رۆژهەڵاتی نزیک ئەو وشانەی تۆفیق وەهبییان بەکاردەهێناو بەو جۆرە جێگەی خۆیان لەناو خوێندەواراندا کردەوە، بۆیەکا، وەک ئەدمۆندس دەڵێت: **«نەوەی داهاتووی کورد قەرزداری ئەو زانایەیانن»**.

ئەوە بەشێکە لە قەرزی تۆفیق وەهبی بەگ بەسەر کوردەوە، بۆیەکا کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٨٤ بە هەزارانیان بۆی بوونە وەجاغ و لەسەر داوای خۆی تەرمەکەیان بە پیرەمەگرونی سەرکەش سپارد[٣].

پێم وایە بەشی زۆری خوێندەوارانی کورد زۆرو کەم ئاگاداری پوختەی ئەم سەرگوزشتەیەی ژیانی تۆفیق وەهبین، بەڵام وابزانم بە دەگمەن هەن ئاگاداری ئەوە بن کە ئەو زانایەمان لە بواری چیرۆکنووسیشدا بۆ رۆژگاری خۆی سوارچاکێکی بێ وێنە بووە. عومەر مەعرووف بەرزنجی ساڵی ١٩٧٨ ئاماژەیەکی خێرای بۆ ئەو چیرۆکی فۆلکلۆرییەی تۆفیق وەهبی بەگ کردووە کە بەناونیشانی **«بەختیار و بەدبەخت»**ەوە بڵاوی کردۆتەوە، سەرچاوەی مامۆستا عومەر لاپەرە ٤٥ی بەرگی یەکەمی **«قواعد اللغة الكردية»**ەکەی تۆفیق وەهبی خۆیەتی کە ساڵی ١٩٥٦ لە بەغدا چاپی کردووە[٤]. هەرچی مامۆستا حوسێن عارفیشە لە بیبلیۆگرافیاکەی خۆیدا توخنی ئەو باسە نەکەوتووە[٥].

مامۆستا تۆفیق وەهبی ژمارەیەک چیرۆکی کوردیی نازداری لەسەر لاپەرەکانی **«دەنگی گێتی تازە»**دا بڵاوی کردۆتەوە. ئەو چیرۆکانەی من دیومن سەرجەمیان لە رووی زمانەوە شیرین و رەوان و لە رووی هونەرەوە بێ گرێ و پتەون، یا با بڵێین شایانی خامەی زێرین و بیری وردی تۆفیق وەهبین. ئەمەش دەقی دووان لەو چیرۆکانەن کە دەڵێی ئیمرۆ نووسراون، وەک خۆیان، بەدەسکارییەکی کەمی رێنووسەکەیانەوە بڵاویان دەکەینەوە. یەکەمیانی ناو ناوە **«چیرۆکێکی مناڵیم. چیرۆکی بەختیارو بەدبەخت. نووسەری تۆفیق وەهبی»**، لە لاپەرە ٣-٥ی ژمارەی یەکەمی بەرگی یەکەمی **«دەنگی گێتی تازە»**دا بڵاوی کردۆتەوە کە مانگی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٤٣ لە بەغدا چاپکراوە.

بەختیارو بەدبەخت

بەختیارو بەدبەخت دوو برا بوون لەدێیەکدا، رۆژێ لە رۆژان بریاریان دا پێکەوە سەری خۆیان هەڵگرن و برۆن بۆ شاران پارە پەیدابکەن، هەر بۆ سبەینێ بەجووتە کەوتنە رێ. هەر یەکە توێشووی رۆژێکی خۆی خستبووە ناو دەسەسرێکی سوورەوەو لەپشتی بەستبوو.

بۆ نیوەرۆ گەیشتنە سەر کانیوئاوێک، وتیان با لێرە وچانێکی بۆ بدەین نانی نیوەرۆی لێ بخۆین، لەگوێ کانێکەی دانیشتن، ئینجا بەدبەخت رووی کردە بەختیار:

– بەختیار با بۆ نیوەرۆ توێشووەکەی تۆ بخۆین، توێشووەکەی منیش بۆ ئێوارێمان.

بەختیار وتی:

– باشە.

بەختیار دەسەسرەکەی پشتی خۆی کردەوە لەسەر ئەرزەکە رایخست، سا هەرچییەکی تێدابوو خواردیان، هەندێ بۆی حەسانەوەو کەوتنەوە رێ. ئێوارەیان

(٣) رۆژی پێنجی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٨٤ لە لەندەن کۆچی دوایی کرد.
(٤) عومەر مەعرووف بەرزنجی، لێکۆڵینەوەو بیبلیۆگرافیای چیرۆکی کوردی ١٩٢٥-١٩٦٩، لە بڵاوکراوەکانی **«کۆڕی زانیاری کورد»**، بەغدا، ١٩٧٨، ل١٤.
(٥) حوسێن عارف، بیبلیۆگرافیای چیرۆکی کوردی ١٩٢٥-١٩٨٣، ئەمینداریێتی گشتیی رۆشنبیری و لاوان، لە بڵاوکراوەکانی گۆڤاری **«کاراون»**، ژمارە-١-، هەولێر، ١٩٨٧.

بەسەردا هات، هێشتا ئاوایی دوور بوو، گەیشتنە دووڕیانێک، کانیوئاوێکی لێبو، ئەمجار بەختیار رووی کردە بەدبەخت و وتی:

– بەدبەخت من زۆرم برسییە، وا دیارە هێشتا ئاواییش دوورە، با لێرە دانیشین شیو بکەین، ئینجا ئەکەوینەوە رێ.

بەدبەخت وتی:

–حەو، بەخوا من لە توێشووەکەم بەشی تۆ نادەم، هەر بەشی خۆم ئەکات.

بەختیار کە ئەم ناپیاوییەی دی کاس بوو، هەر ئەوەندەی پێ کرا وتی:

– کەوابوو، بەدبەخت، ئیتر من هاوڕێیی بەدسروشتێکی وەکو تۆ ناکەم، لەم دوو رێگەیە یەکێکیان بۆ خۆت هەڵبژێرە، تۆ ئەو رێگەیە بگرە، منیش ئەوی تریان ئەگرم.

بەدبەخت رێگەیەکیانی بۆ خۆی هەڵبژاردو بەختیاریش ملی رێگەکەی تریانی گرت و لێک جوێ بوونەوە.

بەختیار کە تاریکی بەسەردا داهات تووشی ئاشە کۆنێک بوو، بۆ ئەوەی ئەو شەوەی تێدا هەڵبکا چووە ناویەوەو لەپشت دوولیانەکەیەوە لێی کەوت. ئەوەندەی پێ نەچوو شێرێک هاتە ژوورەوەو لەبەردەم دوولیانەکەدا لێی دانیشت. لە پاش ئەو گورگ کردی بەژووردا، نەخێر پڵنگ دەرکەوت، کەمتیار پەیدا بوو، چەقەڵ هات، رێوی گەیشت. کە ئەمانە هەموو کۆبوونەوەو ئەنجومەنیان گرت شێر رووی کردە رێوی:

– رێویی سەگباب ئەوە لە کوێی، دیار نیت، دەمێکە هیچ دەنگوباسێکت بۆ نەگێڕاومەتەوە.

– قوربان شتی وەها گرنگ رووی نەداوە کە بیگەیێنمە پێش ئاغای خۆم. بەڵام دوو ئاگای تازەم دەسکەوتووە، ئێستا بۆتانی ئەگێڕمەوە:

«مشکێک هەیە لەم ئاشە کۆنەدا دوانزە دیناری زێڕی هەیە، هەموو سبەینێیە کە خۆر ئەکەوێتە ناو ئاشەکەوە ئەم مشکە ئەو زێڕانە دێنێتە دەرەوە، لەبەر خۆرەکە هەڵیان ئەخاو یارییان پێ ئەکا، کەی خۆرەکە لاچوو هەڵیان ئەگرێت و ئەیانباتەوە کونەکەی. ئەم گردە بچوکەش کە لە پشت ئاشەکەوەیە حەوت کوپەڵەی پڕ لە زێڕیان

تێدا شارراوەتەوە».

شای جانەوەران کە ئەمەی بیست سوپاسی مام رێویی کرد. لە پاش نەختێ هاوپرسەکی (موزاکەرە) ئەنجومەن بڵاوەیان لێ کرد.

بەختیار کە گوێی لەم قسانە بوو ئیتر خەو نەچووە چاوی، چاوەڕوانی خۆرهەڵات بوو... سپیدە دیاری دا، شەبەق کرایەوە، رۆژ سەری لە ئاسۆوە هێنایە دەرەوە، ئاهەستە ئاهەستە سەرکەوت، گزنگی خۆر ناو ئاشەکەی داگیر کرد. بەختیار خۆی لە پەنایەکدا مەڵاس دابوو، هەناسەی لەخۆی بڕیبوو، خێرا خێرا چاوی ئەخشاند بە کونە دیوارەکاندا، دوودڵ بوو ئایا مام رێوی راستی کرد بێ؟.

لەپڕ لە کونێکەوە شتێک بریسکایەوە، سەری مشکێک، شتێکی بریسکەدار بەدەمەوە، لە کونەکەوە هاتە دەرێ. مشکە کە پاش پشکنینێکی ناو ژوورەکە بە چاو دڵنیابوونی لەوە کە بێگانەی تێدا نییە لە کون دەرچوو، شتە بریسکەدارەکەی لەبەر خۆرەکە دانا. ئەمە زێڕێک بوو. مشکەکە گەڕایەوە کونەکەیەوەو زێڕێکی تری هێنایە دەرەوە، بەم جۆرە دوانزە زێڕی لەبەر خۆرەکە هەڵخست. ئینجا دەستی کرد بە یاری کردن پێیان.

بەختیار کە هەتا ئەو دەمە خۆی گرتبو چنگێ خۆڵی هەڵگرت و فڕێیدایە سەر زێڕەکان، مشکەکە رایکردەوە کونەکەیەوە. بەختیار چوو زێڕەکانی کۆکردەوەو خستنیە گیرفانیەوەو لە ئاشەکە هاتە دەرەوە. بەختیار ئەمجا چووە سەروکاری کوپەڵە زێڕەکان، ئەوانیشی دۆزییەوە. ئیتر زۆر دەوڵەمەند بوو، هێنای زەوییەکی گەورەی کڕی، کۆشک و سەراوباخێکی شایانەی لێ دروست کردو بە رایەخ و تەرۆتفاقێکی گرانبەها رازاندیەوە، پیاوو کارەکەرێکی زۆری دانا. بەڵام چوار دەروازەی بۆ کرد، لە تەنیشت هەر دەروازەیەکەوە ژورێکی دروست کرد. کوپەو گۆزەی ئاوی ساردو تەختوسەندەڵی تێدا دانا. بە دەرگەوانەکانیشی وتبوو کام رێبوار پاش ئاو خواردنەوە هەناسەیەکی هەڵکێشا بیهێننە لای. ناوبانگی ئەم ژوورانە زوو بڵاوبۆوە. هەموو رۆژێ گەلێ رێبوار لایان ئەداو ئاوی ساردیان لێ ئەخواردنەوەو لێی ئەحەسانەوە.

رۆژێ لە رۆژان رێبوارێک هاتە ژوورەوە، پیاڵەیەک ئاوی کرد بەسەرا، کە لێبۆوە

هەناسەیەکی هەڵکێشا. دەرگەوان دەسبەجێ چووە لایەوەو پێی وت کە خاوەن ماڵ تکا ئەکات بچیتە لای.

ڕێبوارییان بردە لای بەختیار. کە چاویان بەیەک کەوت دەسبەجێ یەکتریان ناسیوە. ئەمە بەدبەخت بوو. بەختیار لە جێی خۆی ڕاپەڕی و دەستی کردە ملی، ئەملاوئەولای ماچ کرد، لەتەنیشت خۆیەوە داینا. لەپاش نەختێ خۆشی و چۆنی بەختیار وتی:

– برا گیان وەکو ئەبینی ئەم کۆشک و سەرایە هی منە، من خوا دایمێ و بە ئامانجی خۆم گەیشتم، ئێستا زۆر دەوڵەمەندم، دیارە تۆ هیچت دەستنەکەوتووە، ئەوا سوپاس بۆ خوا، من هەمە، ئێمە براین، ئەوەی من هەمە لەگەڵ تۆدا بەشی ئەکەم، نیوەی بۆ تۆو نیوەی بۆ من، زۆرم هەیە، بەشی هەردووکمان ئەکاو لێشمان ئەمێنێتەوە.

بەدبەخت بێ ئەوەی خۆشنودی بنوێنێ و سوپاسێکی ئەم برا جوامێرە بکات وتی:

– ئەبێ پێم بڵێی تۆ ئەم دەوڵەتەت لە کوێ و چۆن چنگت کەوتووە، منیش ئەچم وەک تۆ پەیدای ئەکەم.

هەرچەندە بەختیار بەسەریا هات و پێی وت کە ئەم دەوڵەتەی بە هەڵکەوتێکی زۆر سەمەرەو سەراسا (فوق العادة) دەسکەوتووە کە جارێکی تر نابینرێتەوە، ئەو دەوڵەتەی هەیەتی بەسە بۆ هەردووکیان، سودێکی نەبوو، بەدبەخت پێی لێ داگرت، بە زۆر سەربوردەکەی پێ گێڕایەوە. بەختیار کە لە قسەکانی بووەوە ئیتر بەدبەخت ئارامی نەگرت، دەرپەڕییە دەرەوە بەرەو ئاشەکۆن.

بەدبەخت کە گەیشتە ئاشە کۆنەکە زەردەی ئێواریێ نەمابوو، چووە ژوورەوە، وەک بەختیار لە پشت دولیانەکەوە خۆی لێ مات کرد.

شەو تەواو تاریک بوبو کە شێرێک لە پڕێکا کردی بەژووراو لەبەردەم دولیانەکەدا لێی هەڵتوتا. پاش ئەو ئەندامەکان کە وەکو پڵنگ و گورگ و کەمتیار چەقەڵ و ڕێوی بن گشت کۆبوونەوەو ئەنجومەن گیرا. ئینجا شێر ڕووی کردە مام ڕێوی:

– ڕێوی سەگباب ئەوە بۆ دەمێکە دەنگوباسێکت بۆ نەگێڕاومەتەوە.

ڕێوی وەڵامی دایەوە:

– قوربان چی بگەیێنمە پێش ئاغای خۆم، جاری پێشوو کە لێرەدا ئەو ئاگایانەم بۆ ئەگێڕانەوە ئادەمیزادێک لەودیو دولیانەکەوە خۆی مات دابوو، گوێی لە هەموو بوو، کە ڕۆژ ئەبێتەوە زێڕەکانی مشکەکە ئەفرێنێ و ئەچێ کوپەڵە زێڕەکانیش دەرئەهێنێ. ئێستا ئەوەتا بەو پارانە کۆشک و سەرایەکی بۆ خۆی دروست کردووەو تیا دانیشتووە. جا لەبەر ئەوە پێش ئەوەی شتێکتان بۆ بگێڕمەوە ئەبێ تەماشایەکی ناو ئاشەکە بکەین نەوەکو ئەمجارەش ئادەمیزادێکی زۆڵ خۆی تیا شاردبێتەوە.

شێرکە ئەمەی بیست وتی:

– ئادەی نامەردتان نەکەن، ئاشەکە بگەڕێن، ئەمە خوایە شیوی ئەم ئێوارەیەمان بۆ دەرچێ. جانەوەرەکان بەجارێ لە جێی خۆیان ڕاپەڕین، هەر کە چوونە ئەودیو دولیانەکەوە بەدبەختیان دۆزیەوە، پەلاماریان دایێ و ڕایانکێشایە دەرەوە، لەبەردەمی پیرە شێردا پارچە پارچەیان کردو پێکەوە خواردیان.

چیرۆکی دووەم

«بەختیارو بەدبەخت» چیرۆکێکی فۆلکلۆری بەکەڵکە لە ڕووی پەروەردەوە، گەورەش لەزەتی لێ وەردەگرێت، وێنەی ئەو چیرۆکە لە فۆلکلۆری نەتەوەی دیشدا وەبەرچاو دەکەوێت. بایەخی ئەو چیرۆکەی تۆفیق وەهبی لە ڕووی زمانیشەوە کەم نییە، کەم لە وتارەکانی ناو **«گەلاوێژ»**یش دەتوانن لەم بارەیەوە شان لە شانی بدەن. **«قەزای دیزە کەوت لە گوزە»** ناونیشانی چیرۆکی دووەمیانە. ئەمیان لەگەڵ چیرۆکی یەکەمدا جیاوازی زۆرەو یادداشتی مندالێکی بلیمەتە، باس و خواسی قوتابخانەیەکی کوردستانە بەر لە سەدەیەک، بۆیەکا لە ڕووی مێژووشەوە بایەخی خۆی هەیە. مامۆستا وەهبی ئەم چیرۆکەیانی لە لاپەڕە ٩-١٢ی ژمارە سێی بەرگی یەکەمی **«دەنگی گیتی تازە»**دا بڵاو کردۆتەوە کە بەر کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٤٣ دەکەوێت، ئەمەش دەقی چیرۆکی دووەمیانە.

قەزای دیزە کەوت لە گۆزە

مستەفا رەهوان، یا مستەفافەندی بۆ دە ساڵێک زابتی داخلیەی تاکانەی **«مەکتەبی روشدییەی عەسکەریی سلێمانی»** بوو. زابتی داخلیە لە دەبستانە سوپاییەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا ئەو ئۆفیسەرانە بوون کە گرتوبەندی ناوەوەیان بەدەست بوو. ئەو ساڵێک لەپێش ئەوەدا کە من بیچمێ، واتا ساڵی **١٨٩٨** نێررابوو بۆ مەکتەبەکەمان. مستەفافەندی لە تورکمانەکانی کەرکوک بوو، لە نەفەرییەوە(سەربازییەوە)پێگەیشتبوو، بوبووە مولازمی ئەوەڵ. هەرچەندە بە رەسمی عینوانی ئەفەندی هەبوو، بەڵام بەراستی خوێندەوارییەکی وای نەبوو کە ئەو عینوانەی پێ بشێ[٦]، قورئانی دەرئەکرد چونکە سەرو بۆری هەیە، زۆریشی ئەخوێندەوە، پیاوێکی دیندار دیار بوو. نووسراوی تر سەروگوێی ئەشکاندن. کەسمان نەمان دی شتێ بنووسێ. ئەموستیلەیەکی زیوی کردبوو بە مۆر، خستبویە ئەموستەتوتەی دەستی راستییەوە، تا بەهۆی ئیمزاکردنەوە قەڵەم نەگرێ بەدەستیەوە لەناو مرۆڤدا. هەرچییێ بێ، ئەم خوێندەوارییە کوێتەی ئەفەندییەتی بۆ پچڕیبوو.

لەبیرم ناچێتەوە مستەفا رەهوان جارێکیان لە مەکتەب بانگی کردمە لایەکەوە، کاغەزێکی پێ نووسیم بۆ کەرکوک. ئەو بە تورکیەکەی خۆی وتی و من بە ناشیەتەکەی خۆم نووسیم، دوای هەمووی وتی: **«یاز مەیرەم خانمە سەلام ایدرەم»**

من ناوی مەیرەمم نەبیستبوو، لە دڵی خۆمدا وتم ئەمە هەبێ و نەبێ ئەبێ **(بەیرام)** بێ کە بە تورکی مانای جێژنە، من بۆم نووسی **«بەیرام خانمە سەلام ایدرەم»**. پاش چەند ساڵێ لەخۆمەوە پەیم پێ برد کە(مەیرەم خانم)ی مستەفا رەهوان (مەریەم خانم)بووە.

منداڵەکانی دەبستان مستەفا فەندییان ناونابوو مستەفا رەهوان. نازانم ئەمە هەر لەبەر وێنەکەی بوو، یان لەبەر رۆینەکەشی و ئاخاوتنەکەشی بوو. مستەفا رەهوان کابرایەکی دەموچاو بۆربۆزی ریش رەشوتۆپی ناونجی باڵاو لاق کورت بوو، بەهەنگاوی کورت کورت، خێراخێرا ئەرۆیی بەرێوە، بەراستی رەهوان بوو، لە ئاخاوتنیشدا وتەکان پچڕپچڕو بەپەلەپەل لە دەمی دەرئەپەڕین.

خوا یەکێکی بۆ ناردبوو هەرچی کاروبارێکی رەسمیی هەبوو کە پێوەند بن

(٦) لە سوپای عوسمانیدا عینوانی **(ئەفەندی)** بۆ ئۆفیسەرە خوێندەوارەکان بوو، ئۆفیسەرە نەخوێندەوارەکان پێیان ئەوتن ئاغا – تۆفیق وەهبی.

بە خوێندنەوەو نووسین بەوی ئەکرد. ئەم کابرایە سەرۆکی کەڵککارەکانی **(سەر خەدەمی)** دەبستانەکە بوو، ناوی **(حاجی قەلەندەر)** بوو. کەس نەیئەزانی ناوی بنچینەیی چی بووە. حاجی قەلەندەر بابایەک بوو باڵابەرز، ناوچەوان پان، ریش برنج و ماش، خۆش وتە، نووسەر، شاعیر، فەیلەسوف. ئەیانوت خەڵکی رانیەیە. لەناو مناڵەکانا ئەیانگێڕایەوە کە حاجی قەلەندەر بە قەلەندەری گەلێ شاران گەڕاوە، دیویانە بەکڵاوێکی قوچەوە، ئاوێنەیە بەپێش کڵاوەکەیەوە.

نازانم ئەم کابرا خوێندەوارە چۆن بوبو بە(سەر خەدمە). هەندێ دەرز هەبوو ئەگەر مامۆستاکانیان رۆژێ نەهاتنایە مودیری دەبستان حاجی قەلەندەری ئەناردە دەرزەوە لە باتییان. ئێمە دەرزەکانی **«ئەسمای تورکی»**، **«قەرائەتی تورکی»** و **«نووسینی تورکی»** حاجی قەلەندەر پێی خوێندین. ئەو رۆژەی شەهادەتنامەمان وەرگرت لەناو دەروازەی دەبستانەکەدا حاجی قەلەندەرم توش بوو، دەستی بەئەسپایی خستە سەرشانم و وتی:

– رۆڵە پیرۆزباییت لێ ئەکەم کە بە یەکەمین دەرچویت. ئێستا تێگەیشتیت کە **«من صبر ظفر»**.

ئێواران لەپێش ئەوەدا کە بەرەڵلامان بکەن لە حەوشی دەبستانەکەدا دوو ریزە رایانئەوەستاندین، فەرمانی رۆژانەی دەبستانەکە ئەگەر ببوایە بۆیان ئەخوێندینەوە. لەپاش ئەوە سێ جار **«پادشاهم چۆق یاشا»**مان ئەکرد، ئینجا بە قۆماندەی **«ساغە–دون... عەرش»**ی مستەفافەندی رووەمان ئەکردە دەروازەی دەبستان بۆ دەرەوە.

لەم ئایینەدا فەرمانی رۆژانە نەبوو مستەفافەندی بیخوێنێتەوە، بەڵام مستەفافەندی هەمیشە حاجی قەلەندەری لەتەکدا بوو، بەوی ئەخوێندەوە. لەگەڵ ئەمەشدا مستەفا رەهوان کە فێرکردنی خووی چاک و گەشاندنەوەی سروشتی شاگردەکانی لەئەستۆدا بوو، هەندێ ئێواران بەپێویستی ئەزانی کە چەند وتەیەک بڵێ بۆ ئامۆژگاریمان. ئەمە وێنەیەکە لە ئامۆژگارییە رەهوانیەکانی، بەزمانی تورکمانیی کەرکوک:

– بوش دورماوون، او خوویین، دیمە قیش، یاز، اوخوو، یاز. أما، أخ نەینم؟ سز

مەنی دینلەمەزسز، سز آدەم اولمەزسز. سزوودەن تەکمە، شەق، زللە، شەپەلاخ پارە ایتمری، سزوودەن پیامەم، نیجە ایدم؟.

مستەفا رەهوان لەپاش ئێمەش چەند ساڵێکی کە گرتوبەند(ضبط وربط)و ئامۆژگاری شاگردە بەدبەختەکانی **«مەکتەبی روشدییەی عەسکەری سلێمانی»**ی لە ئەستۆی نەزانیی ئەودا مایەوە. لە یەکێ لەم ساڵانەدا سەرپەرشتی دبستانەکە وا بڕیار ئەدا کە هەر شاگردێ لە ئیمتیحانی خسوسیدا[۷] لەهەر دەرزێکدا سفر وەربگرێ بەرانبەر بەوە بەپێنج دار حەسیر مەیدان بکرێ[۸].

چەند ڕۆژێ بوو ئیمتیحانی خسوسی کرابوو. ئێوارەیەکیان لە پاش ریزبوونی منالەکان مستەفافەندی دێتە پێشەوە، عەزیز چاوەش کە دەرگەوانی ئەمەکداری دەبستانەکە بوو، بە دەفتەری رۆژانەوە بەشوێنیەوە، لە دوای ئەوانیشەوە کەریم بۆرێژەن بە حەسیرێک و یەک دوو توو لە هەنارەوە. مستەفا رەهوان کەمێ ئەوەستێ، بەپەرۆشەوە بەم لاو ئەولادا چاو ئەگێرێ، چاو ئەبرێتە دەروازەی دەبستانەکی ئەمە خوایە حاجی قەلەندەر لە کونێکەوە پەیدا ببێ تا فەرمانەکەی بۆ بخوێنێتەوە. بەڵام، بۆ بەدبەختی حاجی قەلەندەر ئەرزی دڕیبوو، پیاچووبوو. لەم دەمەدا کەریم بۆرێژەن حەسیرەکە رائەخا و دوو توولە هەنارەکەی لاوە دائەنێ.

کاتەکە کاتی چاوەڕوانی نەبوو، مستەفا رەهوان ناچار دەفتەرەکە لەدەست عەزیز چاوەش وەرئەگرێ و دەست ئەکا بە خوێندنەوەی. فەرمانەکە تێدا نووسرابوو کە **«عەبدولعەزیز ئەفەندی لەبەر ئەوە کە لە نۆ دەرزدا سفری وەرگرتووە بە چل وپێنج دار سزای ئەدرێتێ. ئەم سزایە بۆ پەندی گشتی ئەبێ پێش سزای ئەو شاگردانە بکەوێ کە لە یەک دوو دەرزا سفریان وەرگرتووە»**.

مستەفافەندیی زانا سەرو گوێلاکی وشەکان شلکوت ئەکا، لە باتی عەبدولعەزیز ئەفەندی عەبدوڵڵا عزیز ئەفەندی ئەخوێنێتەوەو بە ناخێری گیانی کە لێ ئەبێتەوە دائەنەوێ شوولێ هەڵئەگرێ و روو ئەکاتە عەبدوڵڵا ناوێ هەر لەو پۆلە کە ناوی فێر

(۷) ئیمتیحانی خسوسی ئەو ئیمتیحانە بوو کە لە ناوەڕاستی ساڵدا ئەکرا. هەندێ ساڵ دوو ئیمتیحانی تایبەتیی تێدا ئەکرا - تۆفیق وەهبی.
(۸) سزای حەسیر مەیان ئێواران، کە شاگردەکان کۆئەکراونەوە بۆ ئاینی درودی پادشاییی، ئەکرا، بە چەشنێ کە لەم گێرانەوەیەدا دەیبینن -تۆفیق وەهبی.

بووبوو، ئەڵێ:

- چخ عەبدوڵلافەندی.

- عەبدوڵڵا دەسبەجێ رەنگی زەرد هەڵئەگەرێ، ئەڵێ:

- ئەفەندم من نیم.

-چخ دی ییرەم.

-ئەفەندم بەخوا من نیم.

- عەزیز چاوش! یازن اویزنی یەرە.

عەزیز چاوەش و کەریم بۆرێژەن پەلاماری منالی تایەن ئەدەن و بەزۆر لەپەڕوو لەسەر حەسیرەکە رای ئەخەن. یەکێکیان لەمسەرەوە هەردوو بازووی منالەکە هەڵئەگێرێتەوەو هەردوو مەچەکی ئەگرێ و توندتوند ئەیاننوسێنێ بە پشتیەوە، ئەوی تریشیان هەردوو پێی منالەکە ئەنوسێنێ بەیەکەوە توند ئەیانگرێ. ئینجا مستەفا رەهوان دێتە لاوەو دەست ئەکا بە شووڵ کێشان بە تەریزەیا. منال هاوار ئەکا:

- ئەفەندی هەی هاوار من نیم.

سوودی نابێ، مستەفا رەهوان لەگەڵ دارژماردن خەریکە، ئەبێ چل وپێنج تەواو بکا.. منالی بەسەزمان هەتا نووزەی لێ ئەبڕێ هاوار ئەکا:

- هەی هاوار من نیم، بۆ خاتری خوا من نیم، بەخوا من نیم... من نیم... من نیم...من....نیم......من......نیم...من...... نیم... من...... نیم... من... من... ئم... ئم... ئم.

عەبدولعەزیزی خاوەن سزاش کە لە ناو ریزی منالەکانا وەستاوە، چونکە منال ئەبێ هەر لەسەری کارەوە ئەحەپەسێ، دڵە کوتێیی تووش ئەبێ، هەموو لەشی وەک بینی ئاو دێتە لەرزین، دانی دەست ئەکا بە چۆقەچۆق، بەرچاوی تاریک ئەبێ، ئیتر نازانێ چی بکا.

کە چل و پێنج دارە تەواو ئەبێ کەڵککارەکان عەبدوڵڵای هەناسەسارد راست ئەکەنەوەو بە هەردووکیان ئەیگرن تا نەکەوێ. لەم کاتەدا منالەکان زراوەترەک بوبون، هەندێکیان سەری عەبدوڵڵا ئەگرن کە بیدەن بەکۆڵی کەریم بۆریژەناو بیبەنەوە مالەوە، بەڵام بەشی زۆریان هەر لەپێش ئەوانەوە روو ئەکەنە دەروازەکە،

عەبدولعەزیزیش لەگەڵ ئەماندا.

عەبدولعەزیز سا هەرچۆنێ بێ ئەگاتە ماڵەوەو سەرو لەپ لێی ئەکەوێ، تایەکی قورس دایئەگرێ، هەموو شەو ئەبزرکێنێ:

– عەبدولعەزیز، عەبدوڵلا عەزیز، عەبدوڵلا، ئەفەندم من نیم، چخ دی بییرەم، ئەفەندم بەخوا من نیم، عەزیز چاوەش، یاترن، هەیهاوار، من... نیم... من... ئم... ئم... ئم....

بۆ بەیانی باوکی پزیشکی دێنێتە سەر، لای نیوەڕۆ ئینجا چاوی ئەکاتەوە، بەرە بەرە قسە بۆ دایک و باوکی ئەکا. دڵخۆشی ئەدەنەوە، دیاری و میاری بۆ ئەکڕن و پێی ئەڵێن تۆبە، ئیتر نایبێرنەوە مەکتەب، ئیتر مستەفافەندی ناتوانێ لێی بدا.

باوک و کەسوکاری عەبدولعەزیز لەلایەکەوە بە دیاری و پاڕانەوە باوکی عەبدوڵڵاو عەبدوڵڵا خۆشنود ئەکەن، لەلایەکی تریشەوە ئەشرافی سلێمانی تکاکار ئەنێرنە لای فەرماندەی سوپایی شارەکەو پێی ئەڵێن **«سزاکە منالێ کێشاویتی، ئەمە قەزایەکەو بووە، ئیتر خوا هەڵناگرێ منالێکی تریش بەو مەرەیە بچێ»** .

لەپاش بەڵێنی فەرماندەرەکە عەبدولعەزیز ئەگەڕێتەوە مەکتەب و قەزای دیزە دابووی لە گۆزە!.

دوا وشە

ئافەرین مامۆستای گەورەو هێژا جەنابی تۆفیق وەهبی بەگ بۆ خۆت و بیری تیژو نووسینی وردو رازاوەت، بۆ خۆت و گوڵبژێری لەباری وشەو زاراوەو رستەی نازداری پتر لە نیو سەدەی لەمەوبەرت کە دەتخەنە ریزی هەرە پێشەوەی خامەڕەوانانی کوردەوە، ئافەرین و هەزار جار ئافەرین کە فریا ئەکەوتی بەرهەمی وا نازدارمان بۆ بنووسی هەرچەندە سەرقاڵی **«دەستووری زمانی کوردی»**و رێنووسی کوردی بە عەرەبی و بە لاتینی و **«بارامی گوڕ»**و مێژووی ناوی کەرکوک و شارەزوورو گەشتی ملەی تاسلوجەو دەیان باسی قووڵی تر بوویت. ئافەرین چۆن فریاکەوتیت هەر لەو ژمارەیەی **«دەنگی گێتی تازە»**دا کە **«قەزای دیزە کەوت لە گۆزە»**ت تێدا بڵاویکردۆتەوە چوار بەرهەمی بەپێزی تر دەربارەی مەم وزینی ئەحمەدی خانی و پیرەمێردو دەستووری زمانی کوردی و ئەحەی کوڕنو بڵاوبکەیتەوە، فێرمان بکەیت بڵێین رستەو فڕۆکەو فەرمان و ئاگاو ئاگای تەواوو دانیارو وێنەو چەندان وشەی پەتیی تر کە ئیمڕۆکە هەموومان پێیان راهاتووین و بەهۆی جەنابتەوە نووسینی کوردییان پێ دەڕازێنێتەوە. هەڵبەت چیرۆکەکانی مامۆستا وەهبیش جێگەی خۆیان دەبێت لەناو تۆماری خزمەتە گەورەکانیدا. شایانی باسە مامۆستا بۆ خۆی چەند جارێک لە نووسینەکانیدا گەڕاوەتەوە سەر **«بەختیارو بەدبەخت»**ەکەی و ساڵی ١٩٦٦ کردوویەتی بە پاشکۆی ژمارە شەشی فەرهەنگە **«کوردی – ئینگلیزی»**یەکەی کە لەگەڵ ئەدمۆندسدا لە ئۆکسفۆرد بڵاویانکردۆتەوە. ئەمجاریان **«بەختیار و بەدبەخت»** بەکوردی بەپیتی لاتینی و ئینگلیزی بڵاوکراوەتەوە[9].

(9) Taufiq Wahby and C. J. Edmonds, A Kurdish English Dictionary, Oxford, 1966, Appendix VI, PP. 175-179.

بەشی پێنجەم

وتاری هەمەجۆر

دەرسێکی مێژوو
بۆ هاوسەرانی نووسەران

گەلێک جار وتارەکانم پێشکەش دەکەم بە پیاوچاکێکی کورد، یا یەکێک لەوانەی کوردیان خۆش دەوێت. ئەمجاریشیان ویستم بە هەمان دەستوور ئەم وتارە پێشکەش بکەم بە یەکێک لەوانەی لای من شایستەی رێزو تەقدیرن. بەر لە هەمووان بیرم لە قەددەم خەیرو مەستوورەی کوردستانی و حەپسەخانی نەقیبی سلێمانی و لەیلا زاناو ئەختەرو ئەوانەی **«ژیانەوە»** دەور ئەکەن کردەوە، ئینجا هاتمە سەر دایکم و فاتمەلبەتولی خەسوم و سینەم بەدرخان و شابالی ماجید مستەفا و قەفتانەکان و شەفیقە سەعیدو بەهێ مەعروف و زەکیێ سام ئاغاو پەریخانی میرزا فەتاح و خوشکەکانی خۆم- زەکاوو نەساوو نەجاتی خۆشەویست، جگە لە شیرینی هاوسەری کاکە حەمەی مەلا کەریم کە زوو زوو لەسەر من پەلاماری حەمەی خۆشەویستی هەردووکمان دەدات.

نایشارمەوە زۆر زوو بیرم لە شەهلای خۆیشم کردەوە کە تا ئێستا جارەهای جار لەسەر بەرماڵ هەر سێ جزمەی قورئانی خەتم کردووەو هەر ئەوەندە دەزانیت پەلاماری **«تەفسیری جەلالەین»** دەدات بێ ئەوەی **سێ دێری لە بەرهەمەکانی من خوێندبێتەوە**. هەر چۆن بێت ئەم وتارەم پێشکەش دەکەم بە گشت ئەوانەی ناویانم هێناوەو هەموو کیژە کوردێکی دڵسۆز، تایبەت سەمیرەو ژیان و ئامینە خان و موناو

(*) لە گۆڤاری **«رەنگین»**، ژمارە (١٢٦)، لە ١٤ی تەمووزی ١٩٩٩، لە ل٦-٧دا بلاوکراوەتەوە.

مەی کە وەک مۆم بۆ **«رەنگین»** و **«رۆشنبیری نوێ»** و **«بەیان»** دەسووتێن.

باسی ئەمجارمان دەربارەی هاوسەری یەکێک لە کەڵە ناسراوەکانی جیهانە- هاوسەری مەکیاڤێللیی بەناوبانگ. نیکۆلۆ دی بیرناردۆ مەکیاڤێللی(١٤٦٩ - ١٥٢٧) لە نووسینە سەرەکیەکانی خۆیدا بە دەگمەن توخنی باسی ئافرەت کەوتووە، چونکە ئەو لە سیاسەت و هونەری فەرمانڕەوایی دەدوێت و ئەوانەیش هەمیشە کاری پیاو بوون، هەرچەندە دەبوو بیوتایە گەر لەو بووارەدا ئافرەتیش دەستی بڕۆیشتایە لەوانەبوو ژمارەی لاپەڕە تاریکو تروسکە خوێناوێکانی مێژوو کەمتر بوایەتەوە، چونکە بەپێی یاسای سروشت ئافرەت لە پیاو دڵنەرمترە.

مەکیاڤێللی هەرچەندە سەرەتاتکێ و چاوبازی و ئەملاو ئەولای کردووەو سەرنجی گشت ئافرەتە شۆخەکانی دەوروبەری راکێشاوە، بەڵام ماریێتای هاوسەری و هەر شەش منداڵەکەی دەپەرست. کە لە فلۆرەنسە دوور دەکەوتەوە بەپەرۆشەوە نامەی پڕ لە سۆزی بۆ ماریێتا دەنووسی و هەمیشە پێی دەگوت **«رابەرە خۆشەویستەکەم»**. لەگەڵ ئەوەشدا مەکیاڤێللی لە هەرشت پتر شەیدای ئیتالیای ژێردەستەو دابەشکراو بوو، بۆیەکا سەرلەبەری ژیانی خۆی بۆ ئەو تەرخان کرد، لە هەشت بەرگدا کەوتە شیکردنەوەی مێژووی و لە بەرهەمەکانی تریشیدا کەوتە سۆراخی ئەو رێبازو قارەمانە لێهاتووەی دەیتوانی رزگاری بۆ ئیتالیا بسێنێ. لەبەر ئەوە مەکیاڤێللی غەرقی ناو دەریای کتێب و بەڵگەنامەی دەگمەن و دەسنووسی زەردباو بوو، دەستی بەسەر هیچدا نەدەپەرژا، شەوو رۆژ بیری دەکردەوە، دەیخوێندەوەو دەینووسی.

ماریێتاش ئافرەتێکی ژیرو دووربین و نیشتمانپەروەر بوو، دروست لەوە گەیشتبوو کە مەکیاڤێللیی هاوسەری **چ ئەرکێکی پیرۆزی گرتۆتە ئەستۆ لەناو هەمووواندا خۆی بۆچی تەرخانکردووە**، بۆیەکا، بە پێچەوانەی زۆربەی دەستە خوشکەکانیەوە، رۆژێک لە رۆژان رێگەی بە خۆی نەئەدا ببێتە تەگەرە، یان کۆسپ لەبەردەم مەکیاڤێللیدا، بۆی ببووە پاڵپشت، پەپوولەی ناوماڵ، ئەو کەیبانووە دەسترەنگینە رووخۆشەی هەموو پیاوێک ئاواتەخوازی بێت، وا نەبوایە زەحمەت بوو مەکیاڤێللی بگەیشتبایە ئەو پایەو مەقامەی پێی گەیشت. هەڵبەت راستیان

شیرین خان: مافناسی رۆشنبیران

شەهلا خان: هاوڕازی د. کەمال

گوتووە کە لە پشت هـەر گەورە پیاوێکەوە ئافرەتێکی گەورە هەیە.

رۆژێکیان لە شاری فلۆرەنسەی بەناوبانگ دەستەیەک لە هاوسەرانی ناوداران، ئەدیبان و نووسەران و سیاسەتمەداران کۆبوونەوەیەکی تایبەتییان لەناو خۆیاندا ساز کـرد بۆ هەڵسـەنگاندنی باری ژیانیـان لەو دەوروبەرەیاندا کـە لە زۆر رووەوە لە دەوروبەری خەڵکی تری نەدەکرد. ماریێتای هاوسەری مەکیاڤێللی یەکێک بوو لە بانگکراوەکان. هەر لە سەرەتاوە خانمێکی قسەزان بووە دەمڕاستی دانیشتووان و کـەوتە شـیکردنەوەی باری نالەباری هاوسـەرانی ناوداران و لەناو هەمـوواندا ماریێتای هاوسەری مەکیاڤێللی کردە نموونەی سەلمێنەری بۆچوونەکانی و فەرمووی :

بەرێزان ، هاوسـەرانی هونەرمەندان و نووسـەران و هەڵکەوتووان، لە هەمـوومان پتر مـاریێـتای هاوسـەری مـەکـیاڤـێللی دەتوانێت وێنەی چارەنووسی ناهەمـوواری ئێمـەومانان بکێـشێت، بێگومـان هەگبەکـەی پڕەو دەشێت لەم بارەیەوە زۆرمان بۆ هەڵبڕێژێت، مێردەکەی یەکێک بوو لەو شەیتانە دڕندە زۆرزانانەی تەنها بە رووکەش مرۆڤن و ژیانی جەنابتان و ئاسوودەییتـان دەبنە قوربانیی ئەوەی لە مـێشکیـاندا پەنگی خواردۆتەوە، یا ئەوەی هەڵیدەڕێژن. لێرەدا کاتێک باسی ماریێتای دڵسۆزو هێمن و راستگۆ دەکەم مەبەستم هەمووتانە. ئەو پاڵەوانە هەر بۆ خۆی بە تەنها خەمخۆری ماڵ و منداڵ بوو، ماکیاڤێلیش لە جیهانێکی تردا بە میرو میرانەوە خەریک بوو[*].

ئەو رۆژە خانمی دەمڕاستی دانیشتووان زۆری لەو بابەتە رست و ئاگری رقی ناپیرۆزی خۆش دەکردو مەکیاڤێللی کردبووە بنێشتەخۆشەی ژێر دانی، لەو کاتەدا هەموو بە پەرۆشەوە چاوەڕوان بوون بزانن ماریێتا چ دەڵێت. ماریێتا لەسەرەخۆ هاتە دەنگ و گوتی:

من بەش بە حاڵی خۆم هیچ جۆرە گلەییەکم لە نیکۆلۆ نییە لەوە بەولاوە کە مرۆڤێکی کەم ئیمان بوو، قێزی لە کەشیدە بەسەرو قەشەکانی کڵێسە دەهاتەوە، کتێبە لەعنەتییەکانی لە نوێژو رۆژوویان کردبوو، رۆژانی هەینی بێ باکانە گۆشتی دەخوارد، ئەوەی لێ دەرکەیت ئیتر من هیچ گلەییەکم لێی نییە، نیکۆلۆ هەمیشە چ خۆم و چ منداڵەکانی خۆشدەویست، بەپێی توانای رۆژێک لە رۆژان نەیدەهێشت لەسەر هیچ پەکمان بکەوێت. دەمزانی جاروبار شیعر بەسەر باڵای ئەم شۆخ و ئەو شۆخدا هەڵدەدات و نامەی رازاوەیان لە رێگەی کابیتینۆوە بۆ دەنێرێت، کابیتینۆی هاوڕێمان ئەو نامانەی نیشان دەدام بەر لەوەی بیانگەیێنێتە شوێنی مەبەست، بەڵام من ئێستاو ئەوساش ئەوەم نەدایەوە بەرووی نیکۆلۆدا، چونکە دەزانم ئەو جۆرە کەڵە پیاوانە پێویستیان بەوەیە خەیاڵی فراوانیان بڕەوێنن، ئەو ئافرەتانە وەک جامی مەی وان بۆ ئەوان... نیکۆلۆ بە هەژاری، بەڵام بە سەربەرزی بەجێی هێشتین.

پێم وایە دەبوو ماریێتا ئەوەش بڵێت کە نیکۆلۆ دی بیرناردۆ مەکیاڤێللیی هاوسەری نەمری بۆ ئەویش نووسی، کەس ناوی هەزاران و هەزاران شاجوان و ملیۆنەها هاوسەری رێکوپێکی تری ئەم گێتییە پان و بەرینەی لەیاد نییە، کەچی مێژوو ناوی ماریێتای هاوسەری مەکیاڤێللیی بە رێکوپێکی بۆ پاراستووین، **ئەوەش بۆ خۆی یەکێکە لە بایەخی وانە زۆرەکانی مێژوو!**

(*) مەبەستی کتێبی **«میر»**ە کە بەناوبانگترین بەرهەمی مەکیاڤێللییە.

بابەتی دووەم*

رەخنەو گلەیی لە خۆم

بە داخەوە زۆر جاران شتم لەبیر دەچێت، جاروباریش کەمتەرخەمی دەکەم، هەرچەندە نە ئەمیان و نە ئەویان لەگەڵ سەرنج و هەست و نەستمدا ناگونجێن و لەوانەشە گلەیی رەوام بهێننە سەر. کێ بڕوا دەکات ئەوە بیست و حەوت ساڵی تەواوە نامەیەکی پرۆفیسۆری بەناوبانگ و دڵسۆز کوردۆییڤم لە لینینگرادی ئەوساوە نەگەیاندۆتە دەست برای هەرە خۆشەویستم مامۆستا ئیحسان شێرزاد، نامەکە هەروا بە داخراوی لە ناو چاوی مێزی نووسینەکەمدا هەڵگیراوەو مێزەکەش بۆ خۆی دیاریی کاک ئیحسانە. پاش کۆچی دوایی کوردۆییێڤ بە چەند ساڵێک بەو کەمتەرخەمییەی خۆمم زانی و عوزرم بۆ ئیحسان شێرزاد، خوا تەمەن درێژی بکات، هێنایەوە.

ماوەیەکە بە رێکخستنەوەی کتێبخانەکەمەوە خەریکم، چونکە خەریک بوو زۆر تێکەڵ وپێکەڵ بێت. کە سەیر دەکەم دەیان کەمتەرخەمی تری ئەوتۆم کردووە کە هەرگیز نەدەبوو شتی وا لە من بووەشێتەوە. کورد واتەنی مشتێک نمونەی خەرواریکە، وا منیش لەناو دەیان شتی تردا تەنها ئەمیان دەگێڕمەوە.

لە رۆژانی خوێندندا لە وڵاتی شوورەوی دکتۆر جوبرائیل رۆئێندیژم ناسی کە یەکێک بووە لە پەنابەرە سیاسییە ئێرانییەکان لەوێ، کاتی خۆی ئەفسەر بووەو داویەتە پاڵ شۆڕشگێڕانی ئازەربایجان کە پێشەوەری هاوسەنگەری قازی محەممەدی

(*) لە گۆڤاری **«رەنگین»**، ژمارە (١٢٧)ی رێکەوتی ١٤ی ئابی ١٩٩٩، لە ل٦-٧دا بلاوکراوەتەوە.

خۆمان رابەریان بوو. رۆئێندیژ لە شاری باکۆ، لە ئامۆژگای گەلانی رۆژهەڵاتی نزیک و ناوەڕاست دوکتۆرای دەخوێند.

ئەو پیاوە کوردی خۆشدەویست، پێوەندی لەگەڵ دوکتۆر رەحیمی قازی و دوکتۆر عەلی گەلاوێژدا زۆر چاک بوو، لەو کتێبەیدا کە ساڵی ١٩٦٦ بە زمانی رووسی بە ناونیشانی **«خەباتی گەلی عیراق دژی پەیمانی بەغدا»**وە بڵاوی کردۆتەوە بە رێزەوە باسی تێکۆشانی کوردی لەو بووارەدا کردووە. **بەڵام دوکتۆر رۆئێندیژ لە هەمووان پتر ریزی بارزانی دەگرت، وا دیارە لە نزیکەوە دەیناسی.** کە مایسی ساڵی ١٩٧٠ گەڕامەوە بۆ نیشتمان، رۆئێندیژ زنجیرەیەک لەو وتارانەی خۆی، کە بەزمانی ئازەری لە رۆژنامەی **«ئازەربایجان»**دا دەربارەی مێژووی هاوچەرخی عیراق بڵاوی کردبوونەوە، بە مندا ناردنییە خزمەت بارزانی و لای ناونیشانی هەموویشیانەوە دوو سێ دێڕی پڕ لە سۆزی بە ئازەری بۆ نووسیووە. جا کێ بڕوا دەکات لەم رۆژانەدا زانیم کە ئەو دیارییەش یەکێکە لەو راسپاردانەی نەمگەیاندونەتە جێ. هەرچەندە ئەمیانە خێری تێدایە بۆ کتێبخانەکەی خۆم، بەڵام بریا وا نەبووایە.

ئەم سەرەتایەم بە پێویست زانی بۆ گێڕانەوەی سەرگوزشتەیەکی پڕ بەهای دووورودرێژ کە ئەمەی لای خوارەوە پوختەیەکی زۆر کورتییە:

لە پۆلی یەکی ناوەندیدا محەمەد رەشید ئەحمەدم ناسی، کوڕێکی زیرەکی لەسەرەخۆی بێ وەی بوو، زمان و دەروونی یەکجار خاوێن بوون. لە کۆلیجی پەروەردەی زانکۆی بەغداش، کە ئەوساکە **«دار المعلمين العالية»**یان پێدەگوت، هەر بەیەکەوە بووین، ئەو لە بەشی فیزیا بوو، منیش لە بەشی مێژوو. دووایییش لە وڵاتی شوورەوی پێکڕا خوێندنی باڵامان تەواو کرد. برایەتیمان تا دەهات پتەوتر دەبوو، تایبەت چونکە کوردێکی دڵسۆزیش بوو. **گشت هاوخوێندکارانی ئەو رۆژگارە ئەوەمان لە یادە چۆن کاکە حەمە لە ناوجەرگەی زانکۆی مۆسکۆدا لەسەر کورد زەبەلاحێکی شوڤێنیی دوو هێندی خۆی بە تەکانێکی پیاوانەی پڕ لە رقی پیرۆزەوە خپ کرد.**

کاکە حەمە لە بوواری فیزیکدا زۆر سەرکەوتوو بوو، زۆری نەبرد بووە زانایەکی لێهاتووی ئەتۆم و لەگەڵ زانا ئەوروپاییەکاندا وتاری هاوبەشی بڵاودەکردەوە. داخم

د. محەمەد رەشید ئەحمەدو نەسرین عەبدوڵڵا

ناچێ پایزی ساڵی ١٩٧٨ ئەو زانا گەورەیەمان ئیفلیج بوو. هەرچەندە وەک دەڵێن تەمەن بەدەست خوایە، بەڵام پێم وایە ست نەسرین عەبدوڵڵای هاوسەری نەبوایە زۆر زوو ئەو ئەستێرەیەمان ئاوا دەبوو. لە ماوەی هەژدە ساڵی رەبەقدا ست نەسرین بووە فریشتەی ئەو کەفتەکارە، شەوو رۆژی لە یەک دەداو لەسەر جێگە ئەمدیوو ئەودیوی دەکرد نەبا خوانەکەردە زیبکەیەک لە لەشی بێت. دەرمانی لەبن ئەرزدا بۆ پەیدا دەکرد، ببووە دایک و باوکی شوان و لەیلان، کەیبانووی ماڵەوەو پیاوی دەرەوە، مەگەر هەر خوا بۆ خۆی بزانێت بە چ دەردی سەرییەک ئەو پارچە زەوییەی کردە خانوو کە کاکە حەمە لەگەڵ مامۆستایانی زانکۆدا بەر لە نەخۆشییەکەی وەریگرتبوو. لە گەڕەکی ئێمە ئاو کز بوو، بە چاوی خۆم دیومە ئەو ئافرەتە شۆخە بە دەستی خۆی بە سەتڵ ئاوی سەردەخست بۆ ئاوڕشێنی چیمەنتۆی سەربان. **لەگەڵ ئەوەشدا رۆژێک ئەو ئافرەتەم بە رووگرژی نەدی، زۆر زیرەکانە هەستی کاکە حەمەی دەبزواندو ئازاری لەشی لەبیر دەبردەوەو بە زۆر دەیهێنایە پێکەنین. بێ هیچ جۆرە یادداشتێک لە ماڵەکەی خۆیدا ماتماتیکی بە کورو کچی ناسیاوان دەگوتەوە. ست نەسرین بووە نموونەو وێردی سەر زمانی گشت دانیشتووانی گەڕەکەکەمان.**

بەرەبەیانی رۆژی حەڤدەی حوزەیرانی ساڵی ١٩٩٦ خوا کاکە حەمەی بردەوە. ئا

لێرەدا داستانی نەسرین عەبدوڵڵا دەگاتە لوتکە. لەسەرەخۆ، بەدەم هەنسک و چاوی پڕ لە فرمێسکەوە ناوچەوانی حەمەی ماچ کرد، بێ دەنگ هاتە دەرەوە چونکە نابێت شوان بە هیچ بزانێت تا بەرچایی خۆی دەکات، لەیلانیش نابێت لەخەو هەڵسێت چونکە سبەینێ تاقیکردنەوەیەکی قورسی هەیە. بەهجەت و کەمال کوردن و نزیکن، جارێکا با هەر ئەو دووانە پێی بزانن. بەڵام کەمال لە نیوەشەوەوە چووە لەگەڵ خزماندا تەرمی شێخ عوسمانی نەقشبەندی بەرێ بکات، کەوابێ مایەوە سەر تەنها بەهجەت. بە جووتە چوون شەهادەی وەفات و سندوقی تایبەتی تەرم و تاکسییان هێنا، ئەوجا دراوسێ پێیانزانی.

تەرمی حەمە لە بەغداوە بەرەو گردی سەیوانی سلێمانی کەوتە رێ. ست نەسرین پێی ستەم بوو کتوپڕو لەناکاو تەرمی برای تاقانە بەرێتە بەر ماڵی خوشکەکانی، پێشی رەوا نەبوو بیباتە لای براکانی خۆی، بۆیەکا هەر لە رێگاوە بڕیاریدا تەرمەکە بە مزگەوتێکی شار بسپێرێت و بۆ خۆی بچێتە لای محەمەدی برای و لەسەرەخۆ لەگەڵ ئەودا تەدبیرێک پێکەوە بکەن. ئەم قسانە هەر بەدەم خۆشن و تەنها لە دڵ و دەروونی ئەو ست نەسرینە دێن **کە تا ئێستاش خۆزگەو ئاواتی گەورەی ئەوەیە هەژدە ساڵی تریش بە دەستی خۆی لەناو جێگەدا ئەمدیوو ئەودیوی حەمەی هاوسەری بکردایە.** هەڵبەت لەخۆڕا نییە تا ئێستا چەند جارێک وتومە هەر پەیکەرتاشێکی جیهانی بیەوێت کۆتەڵێکی رازاوە بۆ ژنی وەفادار دابڕێژێت پێویستە بەر لە هەر شت بێتە خزمەت نەسرین عەبدوڵڵاو گوێ لە داستانی دانسقەی ئەو ئافرەتە کوردە سەربەرزە بگرێت و رووی ئەو بکاتە نموونەی کۆتەڵەکەی. جارێکیان داستانی ئەم ست نەسرینە لەبەر چاوی خۆی دڵە گەورەکەی فوئاد عارفی هەژاندو بۆ یەکەم جار فرمێسکم لە چاویدا بە قەتیسماوی دی.

لێرەدا دێمە سەر مەبەست و دەڵێم بە ریشی کێ رەوایە **کەمال مەزهەر** ئەم داستانە گەورەیە لە یاد بکات و ناوی ست نەسرین نەخاتە ریزی پێشەوەی ئەو ناوانەی کە وتاری **«دەرسێکی مێژوو بۆ هاوسەرانی نووسەران»***ی لە ژمارەی

(*) «ئاماژەیە بۆ بابەتی یەکەم لە بەشی چوارەم لە ل(٥٥٥،٥٥٨)ی ئەم کتێبەدا دەیخوێنیتەوە- **عەبدوڵڵا زەنگەنە**».

پێشووی **«ڕەنگین»**دا پێشکەش کردوون. تۆ بڵێی ئەمە سووکە پاکانەیەکم لای ئەو ئازیزانە بۆ بکات کە نامە بێ وەڵامەکانیان ئیمڕۆکە یەکێکن لە شتە نازدارەکانی ناو کتێبخانەکەم، یا ئەوانەی ڕاسپاردەکانیانم نەگەیاندوون.

بابەتی سێیەم*

یادی نەورۆز و خۆزگەیەک

ئێمەو مانان لەسەرەتای ژیانمانەوە مێشکمان بە وشەی نەورۆزو جێژنی نەورۆز گۆش کراوەو زاخاو دراوە، بە هۆی نەورۆزی ئەحمەدی خانی لە مەم و زین داو بە هۆی پیرەمێردی گەورەوە لە چلەکانەوە ئاگامان لە نەورۆزە، لەوساوە بە جێژنی نەتەوەیی خۆمانی دەزانین.

نەورۆزەکەی ساڵی ١٩٥٤ی سلێمانیش، لە ڕۆژانی فەرمانڕەوایی فازیل جەمالیدا کە قەدرمان نەزانی، ڕۆژێکە لەو ڕۆژانەی لەیاد ناکرێن، شار هەمووی خرۆشا، لاوان بە بەرگی کوردی و کیژان بە ئاڵ و واڵای زەردو سوورەوە ڕژانە تووی مەلیک کە پێم وایە هەوارگەی مەلیک مەحمود بووە بۆیە وا ناونراوە. هەرگیزاوهەرگیز ئەو نەورۆزەی ساڵی ١٩٥٥یش لەیاد ناکەم چۆن ئێمەی شاگردانی زانکۆی بەغدا بە دزییەوە چووینە ئەو ناوچەیەی ئێستا پێی دەگوترێ **«جزیرە الاعراس»**و لەوێ ئاهەنگێکی بە سۆزمان ساز کرد. درەخشان عارف نەجیب و نازەنین قەفتان و گوڵشەن سەعید ڕەواندزی و نەجمەددین و فوئادی مەجید بەگ و ڕەفیق فەتحوڵلاو شیروان عەلی ئەمین و کاوس قەفتان و ئیحسان فوئاد لە بەشدارانی ئەو نەورۆزەن کە تا ئێستاش لە یادمن. ئەوەی بیرم بێ دوکتۆر ئیحسان فوئاد لەو ئاهەنگە نهێنییەماندا پارچە شیعرێکی نازداری خوێندەوە، بەپێی

(*) لە ژمارە (١٠٠-١٠١)ی گۆڤاری **«ڕەنگین»**، ساڵی ١٩٩٧، لە ل٦١دا بڵاوکراوەتەوە، واتا لە یادی نەورۆزدا.

پێودانی ئەو شیعرە دەبوو کاک ئیحسان ئێستا یەکێک بووایە لە کەڵە شاعیرانی کورد.

کە شۆرشی چواردەی گەلاوێژ سەرکەوت ئێمە هێشتا شاگردی زانکۆ بووین، دوو ئاهەنگی قەشەنگمان لە نەورۆزی ساڵی ١٩٥٩دا* گێڕا، یەکەمیان لە دەرەوەی بەغدا کە بە هەزاران کەس بەشدارییان کرد، ئەوی تریان لە هۆڵی کۆلێجی عولوم لە ساحەی عەنتەری ئێستا. لەمیاندا عەبدولکەریم قاسم و ژمارەیەک وەزیرو کوردی ناسراوو باڵوێزی شوورەوی و چەند دیپلۆماسییەکی وڵاتە سۆشیالیزمەکان میوان بوون، عیزەددین مستەفا ڕەسوڵ کە زۆر نەبوو لە سووریەوە گەڕابۆوە، عەریفی ئەو ئاهەنگە بوو. ئەو شەوە عەبدولکەریم قاسم قسەی کردو ئەوی بیرم بێ گوتی : **مژدە بە هەمووان بدەن کە پاش چەند ڕۆژێک بڕیارێکی گرنگ بڵاو دەکەینەوە، یەک دوو ڕۆژی نەخایاند بڕیاری کشانەوەی عیراقی لە پەیمانی بەغدا ڕاگەیاند.**

بۆ ساڵی داهاتوو نەسرین فەخری و مارف خەزنەدارو عیزەددین مستەفاو من بۆ خوێندنی باڵا لە وڵاتی شوورەوی هەڵبژێردراین، ئەوە ڕووداوێکی ڕووناکبیریی گەورە بوو، تەنانەت کاک فوئاد عارف کە ئەوساکە وەزیری دەوڵەت بوو بە تایبەتی ناردی بە دووماندا. ئەوە یەکەم جار بوو کاک فوئاد ببینم، هەر لای ئەویش ئەو ڕۆژە بۆ یەکەم جار لە ژیاندا عەلی کەمالم دی، چ ئەمیان و چ ئەویان دوو کوردی لێهاتوون، شایانی ئەوەن ناویان لە نەورۆزنامەدا تۆمار بکرێ. هەر لەو ڕۆژانەشدا لە نزیکەوە مامۆستا بەشیر موشیرم ناسی، زۆری پێ خۆشبوو دەچین بۆ خوێندن، گەلێک ئامۆژگاری نەسرین فەخری وعیزەددین و منی کرد. خوالێخۆشبوو کوردپەروەرێکی سەیر بوو.

ڕۆژی شازدەی مارتی ساڵی ١٩٦٠ هەر چوارمان بەرەو وڵاتی شوورەوی بە فڕۆکە کەوتینە ڕێ، ڕۆژێکمان لە ڤیەنا لەگەڵ دوکتۆر وریا ڕەواندزیدا بردە سەر، خزمەتێکی زۆری کردین و گەلێک مۆزەخانەو شوێنی خۆشی نیشاندااین. دوای ڤیەنا چووینە ستۆکهۆڵمی پایتەختی سویدو لەوێ شەوێکمان بردە سەر، لای

(*) هیوادارم دکتۆر کەمال لەبیری نەچوبێتەوە کە خۆی تێروتەسەلترین ڕیپۆرتاژی ڕۆژنامەنووسیی بەناونیشانی **«نەورۆزی ساڵی ١٩٥٩ لە بەغدا»** لە ژمارە(٨)ی نەورۆزی هەمان ساڵ لە گۆڤاری (هیوا)دا بڵاوکردۆتەوە-ع.زەنگەنە.

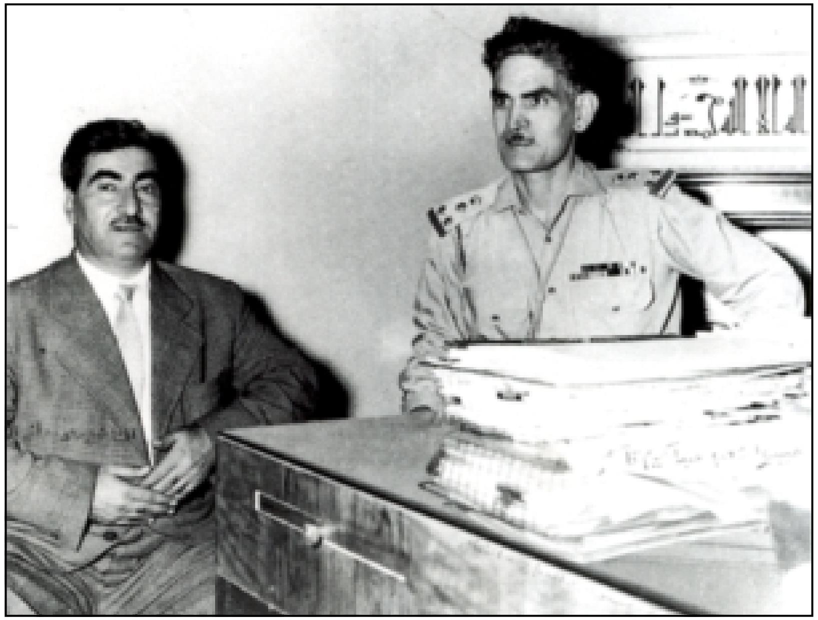

بارزانی و عەبدولکەریم قاسم
١٩٥٨/١٠/٧

ئێواری بوو، بردیانینە ئوتێلێکی خۆشی ئەوتۆ کە لە ژیاندا شتی وامان بە خۆمانەوە نەدیبوو. **هەر ئەو ئێوارەیە بۆ ئەوەی خۆمان لە خوشکە نەسرین بدزینەوە هەرسێکمان کەوتینە باوێشک و وەنەوز،** هەر یەکەمان روومان کردە ژووری خۆمان گوایە بۆ ئەوەی بنووین، نەسرین خانیش هیچی بۆ نەمایەوە، ئەویش بە ناچاری بەرەو ژوورەکەی خۆی رۆیی، **دوای ئەو هەرسێکمان بەرەو ناو شار چووین، بەرەبەیان، پاش ئەوەی هەموو ستۆکهۆڵمان تەی کرد بە هێواشی گەراینەوە ئوتێل، رۆژی داهاتوو بە پەلە پروسکێ فریای فرۆکەکەمان کەوتین.**

هەژدەی مارت گەیشتینە مۆسکۆ، لە فرۆکەخانەوە بردیانینە باڵوێزخانەی عیراقی و لەوێ پێشوازییەکی گەرمیان لێ کردین، خوالێخشبوو خەسرەو رەشید جەودەت و عارفی حاجی حەمە عەلیی هەڵەبجەیی و عومەر خەفاف، کە هەر سێکیان لەوێ فەرمانبەر بوون، زۆر بایەخیان پێ داین، دوکتۆر مستەفا

سەڵماسیشیان لەگەڵدابوو کە لە پەنابەرەکانی مەهاباد بوو لە وڵاتی شوورەوی. سەرەتا براینە ئوتێلی ئۆکراینا کە یەکێک بوو لە ئوتێلە هەرە قەشەنگەکانی ئەوسای مۆسکۆو ئەوروپا. ئەو رۆژەی مارف و عیزەددین ومن لە ئوتێلەکەوە براینە باڵەخانی قوتابیان لە گەرەکی سۆکۆڵ عیراقییەکان خۆیان بۆ ئاهەنگی جێژنی نەورۆز ئامادە دەکرد ، ژمارەیەکی زۆر لە کچ و کوری رووس و ئەڵەمانی و پۆڵۆنی و چیکی و رۆژهەلاتی و هی تریان بانگ کردبوو، ئاهەنگێکی جوانیان سازکرد، هەر ئێمەش کوردبووین بۆیەکا دەبوو ئێمە سروودی نەورۆز بڵێین، **هەرسێکمان بە سۆزەوە دەنگمان لێ بڵند کرد، بەڵام بەوەی باش بوو کەس بەهۆی چەپڵەو مۆسیقاو هەڵپەرکێی حەشامەتەکەوە بەتەواوەتی دەنگی ئێمەی نەدەبیست.** ئەوە یەکێک بوو لە نەورۆزە هەرە خۆشەکانی ژیانم، **خۆزگەو هەزار جار خۆزگە هەر وا بەسێ قۆڵی لە**

رقی هەژدەهاک پێکرا نەورۆزمان بگوتایەو بگوتایەوە، حەیفە کورد دەست لە ملان و بە کۆمەڵ هەمیشە **«ئیمڕۆژیساڵی تازەیە نەورۆزە هاتەوە»** نەڵێین. .ئەو خۆزگەی پیرەمێردی نەمریش بوو، خۆبشی سروودی نەورۆزی هەر بۆ ئەوە بۆ دانایین!!

بابەتی چوارەم*

کورد لای دێلا ڤالێێ

دێلا ڤالێێ (١٥٨٦ - ١٦٥٢) وەک خوێندەوارێکی قووڵ و بە دەستووری گەڕیدەی زانا هەرچییەکی لە رۆژهەڵات بەرچاو دەکەوت تۆماری دەکردن و بە نامەی دوورودرێژ دەیناردنە خزمەت ماریۆ سکیپانۆی هاوڕێی کە مامۆستای زانکۆو یەکێک لە شاعیرانی ئەوسای ئیتالیا بوو.

لە ماوەی گەشتی رۆژهەڵاتیدا، کە نزیکەی دوازدە ساڵی خایاند، دێلا ڤالێێ ٥٤ نامەی نووسی، لە ئەستەمووڵ رۆژی ٢٣ی ئابی ساڵی ١٦١٤ یەکەمیانی تەواوکردو رۆژی یەکی ئابی ساڵی ١٦٢٦ دوا نامەیانی لە رۆما نووسی. ناوەرۆکی نامەکان باسی گەلێک لایەنی ژیان و داب ونەریت و خوورەوشتی گەلانی ئەو وڵاتانە دەکات کە دێلا ڤالێێ دیونی، وەک هندوستان و ئێران و توران و وڵاتی عوسمانییان. نامە زووەکانی تێروتەسەلن، ئەوانەی ساڵانی ژیانی لەگەڵ خاتوو مەعانیدا پڕ لە هەستن، بەڵام دوای مردنی مەعانی ماوەیەکی ویست بێتەوە سەر خۆی و وەک جاران قەڵەمی بکەوێتەوە کار. ئەو نامانەی دێلا ڤالێێ دوایی لە کتێبێکی سەربەخۆدا چاپکران. هەر زوو ئەو کتێبە لە زمانی ئیتالییەوە وەرگێڕدرایە سەر گەلێک زمانی زیندووی ئەوروپایی. لەوساشەوە گەشتی دێلا ڤالێێ بۆتە سەرچاوەیەکی رەسەنی تێگەیشتنی زۆر لایەنی ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی رۆژهەڵاتی کۆتایی سەدەی شازدەمین و سەرەتای سەدەی حەڤدەمین. کوردیش بەشی

(*) لە گۆڤاری **«رەنگین»**، ژمارە (١٧)ی رێکەوتی ئاداری ١٩٨٩، لە ل٣٨دا بڵاوکراوەتەوە.

خۆی لەو ئامانەدا هەیە.

کە لە بەغداوە بەرەو ئەسفەهانی پایتەختی بەناوبانگی شاعەباسی گەورە کەوتەڕێ دێلا ڤالێێ سەرەتا خاکی کوردەواری بڕی، بۆیەکا لە یەکەم نامەی ئەسفەهانیدا کە رۆژی حەڤدەی مارتی ساڵی ١٦١٧ نووسیوییە، بەم جۆرە باسی کوردی بۆ ماریۆ سکیپانۆ کردووە:

«گەورەم: پێویستە کەمێکیش باسی کوردانت بۆ بکەم. کوردستان کەوتۆتە نێوان هەردووک دەوڵەتی عوسمانی و عەجەمانەوە. وڵاتیان چۆن درێژە وا بەرین نییە، بە دە دوازدە رۆژان رۆژئاوای تا رۆژهەڵاتی دەبڕێ، بەڵام باکووری بۆ باشوور یەکجار دوورودرێژە، پێم وایە لە نزیک بەغداو سووسەوە دەست پێدەکاو دەگاتە مووسڵ، واتە نەینەواو وڵاتی مادو ئەرمەن تا سەر دەریا. وڵاتێکی سەختی شاخاوییە، لە شاخی تۆرۆس جیادەبێتەوە. لەوێوە ئەو زنجیرە شاخە دەست پێدەکاو ئاسیا دابەش دەکاو بەرەو باشوور دەکشێ تا دەگاتە ئاستی کەنداو. ئەم زنجیرە شاخە سەرکەشە وڵاتی عوسمانی و عەجەم لێک دادەبڕێ، هەروەک چۆن دێرزەمان رۆمان و فورثی لێک جیادەکردەوە.

ئاخۆ رۆژگاری زوو کوردستان ناوی چی بووبێ؟. بەش بە حاڵی خۆم من ئەمە نازانم. لەو باوەڕەشدا نیم ئەوساکە بە ناوێکی گشتیی واوە ناسرابێ. دێرزەمان گەلی جیاوازو ناوی جیاوازی بووە. بەرهەمی نووسەرانی رابردوو ئەمە دەسەلمێنن. بەشێکیان بە کاردۆک (کاردۆخ) ناویان هاتووە، ئەوانەی هێرشیان بردە سەر زەینەفون و جەنگاوەرەکانی کە بەرەو یۆنان دەگەڕانەوەو لە نزیک دیجلەوە دەستیان لێوەشاندن. لە کتێبە بەهادارەکەیدا دەربارەی هێرشی کۆرشی بچووک زەینەفون بۆ خۆی ئەو بەسەرهاتەی گێڕاوەتەوە، پێشم وایە «ئەناباسیس» بەنرخترین بەرهەمی زەینەفونە.

کوردان زمانی تایبەتی خۆیان هەیە کە لە زمانی دراوسێکانیان، واتە، عەرەبی و تورکی و فارسی ناچێ. لەگەڵ ئەوەش جۆرە نزیکییەک لە نێوان ئەو و فارسیدا هەیە.

بەشێکی کورد دەوارنشینن، لەگەڵ ئاژەڵەکانیان دێن ودەچن، زۆربەیان

گوندنشینن، سەر بە سەرداری هاوڕەگەزی خۆیانن کە گەلێکیان پشتاوپشت سەردارێتییان بۆ ماوەتەوە. بە پێی دوورونزیکی بەشێکی ئەو سەردارانە سەر بە عوسمانی، بەشێکیشیان سەر بە عەجەمن. بەڵام میرە دەسەڵاتدارەکانیان ئازادو سەربەخۆن، هەیانە بەهێزو هەشیانە یەکجار بەهێزن. سەرداری کورد هەیە دەتوانێ دە دوازدە هەزار سواری چەکدار کۆکاتەوە، وەک میری بتلیس کە بۆ خۆم لە ئەستەموڵ دیومە. هەرچی محەمەد بەگی قزراباتە، کە کەمێک لەمەوبەر باسیم کرد، دەتوانێ دوو سێ هەزار سوارە کۆکاتەوە.

سەردارە هێزدارەکان مل بۆ کەس نادەن، بەڵام چاودێری سوڵتانی عوسمانییان یا شای عەجەمان قەبووڵ دەکەن، بە پێی بەرژەوەندی خۆیان وا دەبێ ئەمیان بەویان بگۆڕنەوە، هەروەک چۆن لای خۆشمان لە ئیتالیا روو دەدا. هەرچیش کەم هێزەکانیانە ناچارن مل بدەن و بە سەرۆکایەتی دەمەکی یا هەمیشەیی قایل بن، هەرچەند مەرج نییە ئەو سەرۆکایەتییە دوای خۆیان بۆ نەوەیان بمێنێتەوە.

جل و بەرگی کوردان کاڵایەکی زبری تێکەڵە لە بەرگی باوی ناو تورک و عەجەمان. ئافرەتیان پەچەو پوشی ناگرنەوە، تەواو ئازادن، بێ سڵ تێکەڵ بە پیاوی خۆوبیانی دەبن. بە ئایین کورد موسڵمانن، بە پێی پێوەندیی سیاسی یا هاومەزهەبی عەجەم، یا هاومەزهەبی تورکانن. موسڵمان هەن لێیان دوو دڵن، ئەفسانەیان تیا بڵاوە. چونکە زانیاریم دەربارەیان کەمە ناتوانم زۆر لەسەر داب ونەریتیان بڕۆم.

میری چەند شوێنێ، وەک شاری جزیری سەر کەناری دیجلەی وڵاتی دووئاوان، یا میری ئەو شاخەی کلدانەکان ناوی توریان لێ ناوە (تور عابدین)، کوردن. ژمارەیەکی زۆر لە کلدانی و نەستوری و یاقوبی لەم ناوچە شاخاوییە سەختەدا دەژین کە تا ئیمڕۆکەش بە شێوەی باوی کلدانی دەدوێن. میری کوردان لە تور ئەو عیساییانەی کردوونە سەربازی جەنگاوەری ناو ریزەکانی لەشکرەکەی. ئەمە هەموو ئەو زانیارییانەیە کە توانیومە دەربارەی کورد کۆیان بکەمەوە»

گەر عاشقی هەست گوڵپەڕە ناسک ئیمڕۆکە زیندوو بێتەوەو دیسان بە چاوە تیژەکانی کوردستان و (مەعانی)ی شاجوان ببینێتەوە ئاخۆ چی بڵێ و چی

بنووسێ...

بابەتی پێنجەم*

خۆشەویستی لای دێلا ڤالیێ**

هەر چاپکراوێکی کوردی ٣٠ هەزار دانەی لێ بڵاوبێتەوەو خوێنەران تامەزرۆی بن و بیقۆزنەوە جێگەی ڕێزەو دەبێ قەڵەمە خێرخوا دڵسۆزەکان رووی تێ بکەن. منیش کە لەم قوژبنەوە سەیری **«ڕەنگین»**ی تازە پشکوتوو دەکەم، ماوەیەکە پێوەم کورتە وتاری بۆ بنووسم. ئەوەبو لە ژمارە(١٧)ی ئەم گۆڤارەدا دەربارەی گەشتەکەی (دێلاڤالیێ) شتێکم بڵاوکردەوە***، وا لەم ژمارەیەدا ئەگەڕێمەوە سەر داستانە خۆشەویستییە دانسقەکەی ئەو نوسەرە بەناوبانگە.

پیترۆ دێلاڤالیێ ڕۆژی ١١ی نیسانی ساڵی ١٥٨٦ لەناو خێزانێکی خواپێداوی ڕۆمای ئیتالیادا چاوی هەڵهێنا، لە منداڵییەوە دێلاڤالیێ سەری کردە سەر خوێندن و خوی دایە مۆسیقاو رووی کردە هونەرو کەوتە مەشقی سواری. لە هەرەتی لاویدا بێ هوودە بەتیری عیشقی شازادەیەکی شۆخ و شەنگ گرفتار و تیر ئەنداز بوو. بۆ سارێژی برینی دڵ دێلاڤالیێ کەوتە خولیای رۆژهەڵات و بۆ پێنج ساڵان لە شاری ناپۆلی دەرس و دەوری بۆ کرد. گەرمەی هاوینی ساڵی ١٦١٤ وەک دەروێشان

(*) لە ژمارە (١٨)ی گۆڤاری **«ڕەنگین»**، ڕێکەوتی نیسانی ١٩٨٩، لە ل٢٢دا بڵاوکراوەتەوە.

(**) پوختەی ئەم کورتە وتارەم بە دەسکارییەکی کەمەوە لە دەسنوسی **«گەشتی دێلاڤالیێ بۆ عیراق لە سەدەی هەژدەمین دا»** وەرگرتووە.

(***) «ئاماژەیە بۆ بابەتی چوارەمی بەشی پێنجەم کە لە لاپەڕە (٥٧١،٥٦٩)ی ئەم کتێبەدا دەیخوێنیتەوە- **عەبدوڵلا زەنگەنە**».

رووی کردە شاری ئەستەموولی عوسمانییان. تورکی فێر بوو، ئینجا رووی کردە میسرو لەوێشەوە هاتە حەڵەب لە وڵاتی شام. لە حەڵەب دێلاڤالیێ تووشی هاونیشتمانییێکی ئیتالیایی دێ کە تازە بە تازە لە بەغدای شاری هەزارو یەک شەوەوە هاتبۆوە. شۆخی بەغدایی خاتو (مەعانی) ببووە وێردی سەر زمانی، باس هەر باسی ئەو بەژن بەرزە لێو ئاڵە پرچ ڕەشە چاو گەشە بێ وێنەیە بوو. دێلاڤالیێ لە نامەیەکیدا نووسیویە دەڵێ:

«ئازیزان: لە پێشدا گوێم بۆ شل دەکرد تا کات بەرمە سەرو خەم بەبا دەم تا وام لێ هات بەدڵ حەز بە دیداری ئەو شۆخە بکەم، دواییش هەر ئەو حەزە بوو هەڵ تۆقی و بووە خۆشەویستی».

خولیای تەمومژاوی **(مەعانی)** دای لە کەلەی لاوی دڵ شکستەی ئیتالی. خۆی دایە دەست قەدەرو بەرەو بەغدای خاتوو مەعانی کەوتە ڕێ. کە بەدیداری شاد بوو زۆر لەوە شۆختر بوو کە لە خەیاڵی بەرەبەیان و ئێواراندا وێنەی بۆ کێشابوو. هەر مەعانی بوو بتوانێ گشت تەم و مژی رابوردووی سەخت و دژوار برەوێنێتەوە، رەورەوەی ژیانی دڵ بریندارێک بگێڕێتەوە سەرەتای سەرەتا. ئەو رۆژەی مەعانی بووە هاوسەری دێلاڤالیێ ژیانی سەرلەنوێ بۆ نووسرایەوە. وەک ئاشقەو ماشقە کچە بەغدایی و لاوی ئیتالی تێک ئاڵان. خۆشەویستی ئەو جووتە پەردەی زمانی دڕیبوو، ئەمیان بە عارەبییەکی شکستە رۆمیوو جولێتێکی نوێ و ئەویان بە یەک دوو وشەی ئیتالی لەیل و مەجنونێکی تازەی دەگوتەوە.

دێلاڤالیێ گەڕیدە وای لێ هات هیچ گەشتێکی بێ مەعانی پێ نەدەکرا، لە بەغداوە روویان کردە ئەسفەهان. وایدەزانی گەشتی ئەم جارە دەبێتە شای گەشتانی هەموو ژیان، رۆژی دەژمارد کەی مەعانی دوای پێنج ساڵان یەکەم نۆبەرەی خۆشەویستی هەردووکیانی پێ دەبەخشێ. بەڵام، دیسان ژیان بۆی نەهانی، یەکەم گەشتی خاتوو مەعانی زایەڵەی کۆچی ماڵ ئاوایی بوو، بە دەم لەرزو تاوە لەگەڵ دوا رۆژی ساڵی ١٦٢١دا چاوە گەشەکانی بۆ دواجار لێک نا.

ئاواتی دێلاڤالیێ ئەوەبوو کەی گەشتی رۆژهەڵاتی دێرینی تەواو کرد لەگەڵ مەعانیدا بە جووتە بگەڕێنەوە ئیتالیای خۆشەویست کە رۆژ نەبوو باسی جوانی و

قەشەنگی بۆ نەکات.. هیچ نەبێ با بەشێکی ئەو ئاواتە بێتەدی، دەبێ تەرمی خاتوو مەعانی بە خاکی نیشتمانی ئازیز شاد بێ. لاشەی خۆشەویست پێچرایەوەو خرایە جوانترین سندوقی ئەبەنووسەوە. پێنج ساڵان و دوو مانگان و بیست و هەشت رۆژان بە جووتە دێلاڤالیێ و تەرمی نازدار لە ئێران و لە تووران، تا ئەوسەری هندوستان ئەم شارو ئەو شار، ئەم گوندو ئەو گوندیان کرد تا رۆژی ٢٨ی مارتی ساڵی ١٦٢٦ پێکڕا خۆیان کرد بە رۆمادا.

لێرەش سێ مانگان و ٢٧ رۆژان دێلاڤالیێ چاوی بەرایی نەهات تەرمی خۆشەویست بە خاک بسپێرێ. بۆ خۆی لەو نامە تایبەتییەی دا کە رۆژی یەکی ئابی ساڵی ١٦٢٦ نووسیویبیە دەڵێ:

«رۆژی ٢٥ی تەمووز بڕیارم دا تەرمی خاتوو مەعانی هاوسەرم، کە چەند ساڵێک بوو پێکەوە بووین، بە خاکی گۆڕستانی بنەماڵەی دێلاڤالیێ، لە نوێژگەی پۆلسی پیرۆز، لە کڵێسەی ئەراجێلی، لە ناوچەی کەمبیدۆلیێوی رۆما ، بسپێرم. داوام کرد سندوقێکی قوڕقوشمیان بۆ هێنام و سندوقی لاشەکەم بەدەستی خۆم تێ ناو قایم بزمار رێژم کردو بە لاتینی ناوی کۆچ کردووم لەسەر نووسی.. لە نیوەشەودا مەوکیبی ماتەم کەوتە رێ و بۆ خۆم لە دەرگەی کڵێسە پێشوازیم کردو روومان کردە نوێژگەو لەوێ دابەزیەوە ناو گۆڕی هەڵکەنراوەوە تا دوا خزمەتم پێشکەش خاتوونە ئازیزەکەم بکەم، بەدەستی خۆم تەرمی پیرۆزی لە نێوان گڵکۆی دایک و کەس و کارما بنێژم.

جوان جوان گۆڕەم داپۆشی و دوا خزمەتی ژیانم پێشکەش هاوسەری شۆخم خاتوو مەعانی کردو نوێژم بۆ گیانی پاکی کرد».

لە یادی یەکەم ساڵەی ناشتنی خاتوو مەعانی دا دێلاڤالیێ کۆبوونەوەیەکی گەورەی سازکردو هەموو ئەو شیعرە رازاوەو لاوانەوە پڕ سۆزانەی لەوێ دا وتران کۆی کردنەوەو لە کتێبێکی سەربەخۆدا چاپی کردن. کە رۆژی ٢١ی نیسانی ساڵی ١٦٥٢ دێلاڤالیێ کۆچی دوایی کرد لە تەنیشت مەعانییەوە نێژراو گڵکۆی جا...... عاشق لەوساوە بووە مەزاری دڵداران.

بابەتی شەشەم*

دەردە کورد
لە خاتوو بێڵەوە تا مەحموود زامدار

-١-

زۆر بە داخەوە دووبەرەکی و ناکۆکی و خۆخۆری و خۆپەرستی جێگەو جێ پەنجەی رەشیان لە تۆماری مێژووی گەلی کوردا گەلێک دیارە. راستە ئەوانە هەموویان نیشانەی دواکەوتوویین و زۆر گەلی دواکەوتووی تر دووچاریان هاتوون، بەڵام پێم وایە هیچ گەلێک بە رادەی گەلی کورد گیرۆدەیان نەبووەو وا زۆر بە دەستیانەوە نەیناڵاندووە. ئەوانە هەمیشە داردەستێکی بێئەرک و مفت بوون بە دەست دوژمنەوە بۆ لێدانی گەلی کوردو سەرکوت کردنی. تۆماری مێژووی عوسمانی و صەفەوی پڕییە لە بەڵگەی ئەم بۆچوونە.

هەموانیش، هەریەکەی بە رادەی خۆی، پریشکی ئەو ئاگرەیان بەرکەوتووە. یەزدان شێر کە بووە پوازو دژی بەدرخانی گەورە وەستا سوڵتانی عوسمانی و دەروازەی باڵاو سەرجەمی دوژمنانی کورد پڕ بە دڵ چەپڵەیان بۆ لێداو ئافەرینیان

(*) لە ژمارە (١١٨٦)ی رۆژنامەی (**هاوکاری**)دا بلاوکراوەتەوە.
- بە یارمەتی کارمەندی کتێبخانەی ناوەندی زانکۆی سەلاحەدین، کاک مەحموود ئەکبەر عەلی کەوتۆتە بەردەست.

کردو بەشان و باهوویاندا هەڵدا تا نۆرەی خۆی هات، ئەوساکە هەر ئەوان بە هەمان شیرو تیرو گوللە تۆپ بەربوونە گیان و سەروماڵی خۆی و لایەنگرانی و کەسوکاری هەموویان. ئەو کوردانەی دژی سمکۆ یاریدەی رەزاشایان دا زۆری نەبرد خۆیان ئاخنرانە زیندانە تاریک و نوتەکانی تارانەوە.

-٢-

لەو رۆژەی دەستەی رووناکبیری کورد لەدایک بووە گەرای رەشی هەمان دووبەرەکیی کوشندە تێکەڵ بە هەموو تنۆکە خوێنێکی دەمار دەزوو ئامێزە باریکەکانی لەش و ئەندامی لەڕو لاوازی بووە. **هەمووی بەسەر یەکەوە چوار خوێندەوارو لەتێکین کەچی کەسێکمان دانی خێر بەوی ترماندا نانێ، هی واشمان هەیە بە خوێنی سەری سێ و لەتەکەی ترمان تینووە.** خۆ وەنەبێ کەسیش رێگەی لە کەس گرتبێ، گشت مەیدانەکان وەک دەشتێکی کاکی بە کاکی چۆڵ و هۆڵ و ئاواڵەن، جێگەی هەزارانی تریان تیا دەبێتەوە.

پێویستمان بە دەیان و بە صەدان قەرەداغی و سیامەنسوری و بێگەردو هەڵمەت و موکری و موکریانییە، کەچی کەسمان دانومان لەگەڵ کەسێکماندا پێکەوە ناکوڵێ میقرۆبی دووبەرەکی و خۆ خۆری کورد سەرباری ئەوەی میقرۆبێکی یەکجار پیس و کوشندەیە زۆر بە خێراییش بە هەر چوار لادا تەشەنە ئەسێنێ. وابوو ماوەی ساڵێک رۆژ نەبێ ئەورەحمانی مزوری و رەشیدی فندی نەبینم، دەتگوت دوانەی سیامین، موو بە بەینیاندا نەئەچوو، گەلێک لە برا زیاتر بوون، لەوانە بوو پێکەوە دوا هەناسەی ژیان بدەن. کە بەو جۆرە دەمدین لە خۆشیدا دڵم گەورە ئەبوو، کەچی، خوا بیبڕێ، وا ئەوانیش تووش بوون و هاتنە ریزەوە.

ئەی هونەرمەندەکانمان کە بە پەنجەی دەست دەژمێردرێن و لەگەڵ رەنگی دڵڕفێن و سروشتی رازاوەو جوانیی مرۆ ئاوازی لاوک و حەیرانی ناسکدا دەژین بۆ چ وا بە خوێنی یەکجار دەگمەنی سەری یەک تینوون.

ئەی پارەدارەکانمان، کە لە چاو زەنگین و پارەدارانی گەلانی تردا سواڵکەرن، بۆ وا ئەکەن، بۆ ئەگەر راست بێ یا درۆ خێرخوایە، یا ئەدەب دۆستێکیان تیا هەڵکەوت هەموو ئەوانی تر وا سەرکوتی ئەکەن و هەزارو یەک تۆمەو بوختانی

مس بێڵ

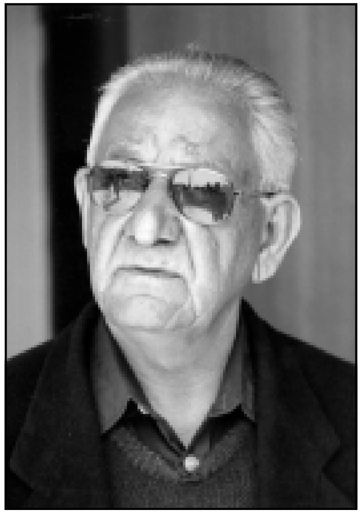

مەحمود زامدار

نالەباری بۆ دروست ئەکەن ... ئەی و هەزار هەزار ئەیی تر ... ئەمانەش خوێی چێشتن لە چاو شتی جەرگبڕی ئەوتۆدا کە دەگەنە ئاستی شوورەیی و بێ ئابڕویی واوە لە گوتن و نووسین نایەن.

وەک کوردێک و وەک بابایەکی کەم وزۆر ئاگاداری مێژووی گەلی کورد ئەم هەزار بەرەکییە کوشندەیە هەمیشە لە ناخەوە دەرونمی هەژاندووەو بە دووی هۆکانیدا گەڕاوم و هەوڵم داوە لەوە تێ بگەم بۆچ هەموومان گیرۆدەی ئەم دەردە پیسە بووین؟. لەگەڵ زۆر برادەردا لەم باسە دواوین، هەمووشمان، ئەوەندەی من بیزانم، پێی نیگەرانین. **وەک جگەرەکێش بە زیانی دەزانین و ناتوانین دەسبەرداری بین.**

بیرم دێ سەرەتای حەفتاکان، ڕۆژێکیان لە کۆڕی زانیاری کورد لەگەڵ کاک مەحمود زامداری ڕۆژنامەنووسدا لەم باسە دەدواین. ئەو خۆی ئاسایی بە توانجێکی

(*) ئەو بابەتەی زامدار لە ساڵی ١٩٧٢ بەناونیشانی **«یادو ئاوات و دەردە کورد»** لە ژمارە (٦)ی گۆڤاری **«نووسەری کورد»** بڵاوکراوەتەوە، ئەوکات جێی سەرنج ڕاکێشانی خوێنەران بوو، بۆیە دوازدە نامەی دەستخۆشانە لەلایەن خوێنەرانەوە بۆ نووسەرەکەی ناردرا، دواتر هەمان بابەت دەوڵەمەند کراو لە ساڵی ١٩٩٧ بەناونیشانی **«دەردەکورد»** لە لایەن وەزارەتی ڕۆشنبیری هەرێمی کوردستان چاپ کراوەتەوە، دواتر د. مارف خەزنەداریش (بەباڵابڕین)ێکی لە هەفتەنامەی **«گوڵان»** لەبارەی کتێبەکە نووسیوەو چەند لایەنێکی دیکەی **«دەردە کورد»**ی دەستنیشان کردووە - **عەبدوڵڵا زەنگەنە**.

ڕەواوە ئەم دیاردە کوشندەیەی ناو نا **«دەردە کورد»*** کە بێگومان پڕ بە پێستییە. زاراوەی **«دەردە کورد»** لەو ڕۆژەوە لە مێشکما گیری خواردو تێکەڵ بە قسەی ڕۆژانەم بوو.

«دەردە کورد» پیسترین و ناشرینترین و کوشندەترین دەردی کۆمەڵگای کوردەوارییە. دەستکردی کوردەکە خۆیەتی و هەر ئەشبێ خۆی چارەیەکی بۆ بدۆزێتەوە تا بە تەواوەتی لەشی دانەوەشاندووەو بوونی هەڵنەتەکاندووەو کاری بە یەکجاری سەرەولێژ نەکردووە.

- ٣ -

دۆست و دوژمن ئاگاداری **«دەردە کورد»**ن. جارەهای جار برادەری عەرەب و کوردناسی بیانی بە داخەوە باسی **«دەردە کورد»**یان کردووە. هی واشیان هەیە لەسەریان نووسیوە.

خاتووبێڵ یەکێکە لەو کەسانەی بە تەوسێکی زۆرو زۆر بە ڕەقی باسی **«دەردە کورد»**ی کردووە. قسەو هەڵسەنگاندنی یەکێکی وەکو خاتو بێڵ شایانی بیر لێ کردنەوەیە.

گێرترود مارگرێت لوثیان بێڵ لە بنەماڵەیەکی ئینگلیزی ناودارە[١]. لە باپیرە گەورەیەوە خەڵکی ناوچە شاخاوییەکانی سکۆچە[٢]. ساڵی ١٨٦٨ لە یۆرکشایری دەوڵەمەند لە دایک بووە. خوێندنی لە ئۆکسفۆرد تەواو کردووە، سیاسەت و

(١) پوختەی ژیانی گێرترود بێڵ لەم سەرچاوانە وەرگیراون

أ- The Letters of Gertrude Bell, Eleventh Printing, London, April 1930.

ب- **«العراق في رسائل المس بيل»**. ترجمە وعلق عليه جعفر خياط. قدم له وزاده تعليقا عبدالحميد العلوجي، بغداد، ١٩٧٧.

ج- المس بيل، فصول من تاريخ العراق القريب، نقله الى العربية وكتب حواشيه جعفر الخياط. الطبعة الثانية، بغداد ١٩٧١.

د- ڕۆژنامەی **«العراق»**، سیازدەو چواردەی تەمووزی ١٩٢٦.

ه- دیدەنی لەگەڵ عەبدولڕەزاق حەسەنی ڕۆژی ١٩ی مایسی ١٩٩٠.

(٢) کورد بە وڵاتی سکۆتلاند دەڵێن سکۆچ یا ئەسکۆچ.

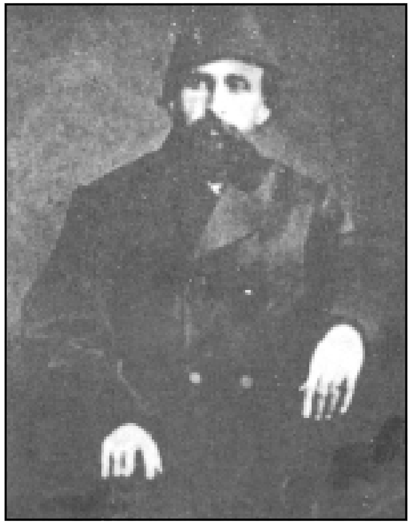

ئێزدین شێر

مێژووی کۆن و نوێ ئارەزووی یەکەمی بووە، وەک ئینگلیزی فەرەنسی و ئەڵمانی زانیوە، لە زمانە رۆژهەڵاتییەکانیش عەرەبی و فارسی و کەمێک هندیی دەزانی. ئافرەتێکی ئەندام رێکی سپیکەلانەی بالابەرزی شۆخ بووە. ئەوانەی لە تافی لاویدا دیویانە پێیان جوان بووە. بەپێی گێڕانەوەی مامۆستای مێژوونووس عەبدولڕەزاق حەسەنی، کە ساڵی ١٩٢٥ تاقی کردنەوەی دوو قۆڵیی تایبەتیی خۆی لەگەڵ خاتو بێلدا لە ماڵی ئەمیان لە **(شارع النهر)** هەبووە، بێل بە راستی ئافرەت بووە...

خاتو بێل لە هەرەتی لاوییەوە کەوتبووە داوی رۆژهەڵات و رۆژهەڵاتناسییەوە. لە تەمەنی بیست و چوار ساڵیدا بۆ یەکەم جار رووی کردە **«رۆژهەڵاتی تەلیسماوی»**و چەند ساڵێکی لە تاران بردە سەر.

بەرهەمی ئەو گەشتەی دوو کتێب بوو، یەکەمیان **«سەفەرنامە، وێنەی وڵاتی فارس»**[٣]، دووەمیشیان بریتی بوو لە وەرگێڕانی چەند پارچە شیعرێکی حافزی شیرازی بۆ سەر زمانی ئینگلیزی.

گێرترود بێل گرفتاری هەموو رۆژهەڵات بوو، بۆیەکان دوایی تا هندستان و ژاپۆنیش چوو. بەڵام لە هەر شوێن زیاتر بایەخی بە رۆژهەڵاتی عەرەبیدا.

(3) G. Bell, Safar --- Nama.Persian Pictures, London, 1984.

بەر لەوەی سەدەی نۆزدەمین کۆتایی بێ بە ماوەیەکی کورت گێرترود بێل رووی کردە وڵاتانی عەرەب و بە سواری وڵاخ و حوشتر کەوتە گەڕان بە ناو خاکی فەلەستین و سوریەو عیراق و نیمچە دورگەی عەرەبدا. بە قووڵی کەوتە لێکۆڵینەوەی داب و نەریت و سروشت و سامان و ژیانی عێل و هۆزو شوێنەوارو مێژووی ئەو ناوچانەو چەند بەرهەمێکی لەسەریان نووسی کە بوونە سەرچاوەی رەسەن بۆ شارەزایان و دەزگا تایبەتییەکانی ئینگلیز، جگە لە رووناکبیران کە بە پەرۆشەوە بەرهەمەکانی خاتو بێلیان دەقۆستەوە. جارێکیان لە مەجلیسێکیدا کە مەلیک فەیسەڵی یەکەم و نوری سەعیدو جەعفەر عەسکەری و رۆستەم حەیدەری تێدا دەبێ پێیان دەڵێ:

«رۆستەم حەیدەری لێ دەرکەی من لە هەمووتان زیاتر شارەزای سوریەم و لە هەمووتان زیاتر خۆشم دەوێ، گوند بە گوندی، شاخ بە شاخی، چۆم بە چۆمی بەڵەدم».

هەر زوو دەزگا تایبەتییەکانی بەریتانیای گەورە پەیوەندییان بە گێرترود بێلەوە کرد، بۆیەکا گەشتەکانی و جۆری هەڵس و کەوت و دیدەنییەکانی بوونە مایەی گومانی عوسمانییەکان، گەر فریای خۆی نەکەوتایەو زوو دەرباز نەبووایە ساڵی ١٩١٣ لە سوریە دەیانگرت.

شەڕی یەکەمی جیهان بووە سەرەتای قۆناغێکی بایەخدار لە ژیانی گێرترود بێلدا. لە ساڵی ١٩١٥وە هاتە قاهیرەو لە سەرەتای ساڵی داهاتووەوە بووە یەکێک لە کارگەرانی **«مەکتەبی عەرەبی»** لە میسر کە دەزگایەکی نهێنی گرنگی سەر بە وەزارەتی هەندەرانی بەریتانیای گەورە بوو. لەوساوە خاتو بێل چووە ریزی لۆرانسی بەناوبانگەوە کە بە **«لۆرانسی عەرەب»** ناو دەبرێ[٤].

عیراق لە هەموو روویەکەوە سەرنجی گێرترود بێلی راکێشاو بەر لە شەڕی یەکەم چەند جارێک بە تایبەتی زیارەتی کرد[٥]و تێکەڵ بە خەڵکی تەنانەت شاری وەک کەربەلاو نەجەف و کازم بوو، چووە ناو ناخی ژیانی حۆیان و وڵاتیانەوە، بە قووڵی

(٤) تۆماس ئەدوەرد لورانس (١٨٨٨ - ١٩٣٥) یەکێک بوو لە سیخوڕە هەرە بەناوبانگەکانی ئینگلیز، دۆستی نزیکی فەیسەڵی یەکەم بوو.
(٥) بۆ یەکەم جار خاتو بێل ساڵی ١٩٠٩ هاتە زیارەتی عیراق.

و بە وردی دەرسی کردن و لەسەریانی نووسی.

لەبەر شارەزایی زۆری لە ناوەندی ساڵی ١٩١٦وە بەریتانییەکان گێرترود بێڵیان گواستەوە بەسرەو لەو کاتەوە هێندەی تر تێکەڵی ژیانی عیراقییەکان و بەسەرهاتی وڵاتەکەیان بوو. دوای ئەوەی رۆژی یازدەی مارتی ساڵی ١٩١٧ ئینگلیز بەغدایان داگیر کرد ئیتر لەوساوە بێڵ تا رۆژی مردنی نیشتەجێی بەغدا بوو. زۆر زوو ناوو شۆرەتی دەرکردو بووە خاتوونەی هەموان[٦].

ماڵەکەی بووە یەکێک لە دیوەخانە گەورەکانی شاری بەغدا، شاو گەدا، وەزیرو گزیر روویان تێ دەکرد.

بۆ نیشان دانی دەوری گەورەی ئەو ئافرەتە ئەفسانەییە لە ژیانی رۆژانەی عیراق و دیارکردنی چارەنووسیدا بەڵگە هێند زۆرە لە ژماردن نایەن.

ئەو سەرنووسەری **«العرب»**ی یەکەم رۆژنامەی ئینگلیز بوو لە بەغدا کە یەکەم ژمارەی رۆژی چواری تەموزی ساڵی ١٩١٧ دەرچوو. یەکێک لە ئەندامانی ئەو وەفدە بوو کە بە ناوی عیراقەوە لە کۆنگرەی قاهیرەدا بەشداریی کرد، ئەو کۆنگرە بایەخدارەی بە سەرۆکایەتی چەرچل بۆ تەتەڵە کردنی سیاسەتی بەریتانیا بەرامبەر رۆژهەڵاتی نزیک و ناوەڕاست لە مانگی مارتی ١٩٢١دا سازکرا.

گێرترود بێڵ یەکێکە لەوانەی دەستیان لە هەڵبژاردنی مەلیک فەیسەڵی یەکەمدا بۆ تەختی پاشایی عیراق هەبوو.

بۆ خۆی لەو نامەیەیدا کە رۆژی هەشتی تەمووزی ساڵی ١٩٢١ ناردوویە بۆ باوکی نووسیوییە دەڵێ:

«دەبێ باوەڕتان بە شتێک هەبێ، ئەویش ئەوەیە کە جارێکی تر لە دروست کردنی هیچ پاشایەک و دانانی لەسەر تەختدا بەشدار نابم، بە راستی کارێکی زەحمەتە».

لە ناوەڕۆکی ژمارەیەک لە نامەکانییەوە ئاشکرا دیارە کە زۆر جار گێرترود بێڵ دەرسی مەلیک فەیسەڵی داداوە.

مێژوونووسی ئاگادار مامۆستا حەسەنی دەڵێ بێڵ چاکەی بەسەر مەلیک

(٦) لە بەغدا هەر بە خاتوون ناویان دەبرد.

فەیسەڵەوە زۆر بوو، فەیسەڵیش بە دڵ خۆشی دەویست و بە چاوی خوشکی خۆی سەیری دەکرد، هەرچەندە بێڵ بۆ خۆی لە یەکێک لە نامەکانیدا دەڵێ جارێکیان کە هەردووکمان بە تەنها بووین فەیسەڵ نووساندمی بەخۆیەوە.

هەرچۆن بێ ئەمانەی لێرەدا زۆر بە کورتی باسمان کردن بێ گومان نیشانەی ئەوەن کە خاتو بێڵ بە راستی شت بووە. لەبەر ئەوە کە بەرەبەیانی رۆژی یەک شەممەی دوازدەی تەمووزی ساڵی ١٩٢٦ لە بەغدا لەپڕ کۆچی دوایی کرد وەک شاژن بە خاکی گۆڕستانی عیسایییە پرۆتستانتەکان سپێردرا کە کەوتۆتە سەر ئەو گۆڕەپانەی ئیستە پێی دەڵێن **«ساحة الطيران»**.

-٤-

خاتوو بێڵ زۆر جار باسی کاری رۆژانەی خۆی و رووداوەکانی وڵاتی دەکردە نامەی تایبەتی و یەک لە دوای یەک ئەو نامانەی دەناردە خزمەت باوکی، یا خاتوو فلۆرەنسی باوەژنی، جاروبار نامەی لەو بابەتەی بۆ ڤالەنتین چیرۆلی رۆژنامەنووس و فرانک بەلفۆری ئەفسەر دەنارد. رۆژی حەوتی تەمووزی ساڵی ١٩٢٦، واتە پێنج رۆژ بەر لە مردنی بێڵ دوا نامەی بۆ باوکی ناردووە.

ئەو نامانە پڕن لە زانیاریی دەگمەن و بایەخدارو باس و خواسی سەیر، بۆیەکا دەمێکە بوونەتە سەرچاوەیەکی بایەخداری رەسەنی مێژووی نوێ و هاوچەرخی عیراق و ناوچەکە. دوای ئەوەی خاتو بێڵ کۆچی دوایی کرد فلۆرەنسی باوەژنی کەوتە رێکخستنی ئەو نامانەو ساڵی ١٩٢٧ بەشی هەرە زۆریانی لە دوو بەرگدا بە ناونیشانی **«نامەکانی گێرترود بێڵ»**ەوە بڵاوکردەوە.

هەر کە کەوتە بازاڕەوە خەڵکی ئەو کتێبەیان قۆستەوە.

تا نیسانی ساڵی ١٩٣٠، واتە لە ماوەی سێ ساڵدا، ئەو کتێبە یازدە جار لەسەر یەک چاپ کرایەوە[٧].

(٧) دوور نییە دوای ئەوەش چاپی تری لێ دەرچووبێ، ئەوەی نیسانی ساڵی ١٩٣٠ دوا چاپی ئەو کتێبەیە کە من دیومە.

(٨) مەرج نییە ئەوەی خاتو بێڵ نووسیوییە هەمووی دروست بێ. ئەم لایەنە مەبەستی لێکدانەوەی ئەم وتارەمان نییە.

عادله خانم

کەواتە دیسان خاتو بێڵ شتەو ئەوەی خاتو بێڵ گوتوونی و نووسیونی بایەخی خۆیان هەیە[٨].

- ٥ -

کوردیش بەشی خۆیان لە نووسینەکانی خاتو بێڵدا هەیە، ساڵی ١٩٠٩ چۆتە ژەنگارو ژمارەیەک سەرەک هۆزی ئەو ناوچەیەی دیوە - بۆ ساڵی داهاتوو لە

(٩) پێنج کەس بە ناوی مورادەوە بوونە سوڵتانی عوسمانی، موڕادی یەکەم لە ساڵی ١٣٥٩ وە تاوەکو ساڵی ١٣٨٩ سوڵتان بوو. موڕادی پێنجەمیش لە ڕۆژی ٣٠ی مایسەوە تا ڕۆژی ٣١ی ئابی ١٨٧٦ بە سوڵتانی مایەوەو دوای ئەو سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم هاتە جێی.

(10-11) Bell, Amurath to Amurath, London, 1911

Great Britain, Civil Commissioner of Mesopotamia.
Review of the Civil Administration of Mesopotamia.
Presented to both House of Parliament by Command of His Mlajesty, Lonon, 1920.

حەڵەبەوە گەشتێکی دەست پێ کرد پێنج مانگی خایاند لەو گەشتەیدا بێڵ لە ڕێگەی بەغداوە چووە کوردستان و لەوێشەوە بە ناو خاکی تورکیادا تاوەکو قۆینە ڕۆیشت **«لە مورادەوە[٩] تا موراد»** بەرهەمی ئەو گەشتەی بوو کە ساڵی ١٩١١ لە لەندەن چاپی کرد[١٠]. زستانی ساڵی ١٩١٨یش بە سواری گەشتێکی بە ناوچە کوردەوارییەکاندا کرد تا گەیشتە ناو خاکی ئێران. پێم وایە لەو گەشتەیدا لە هەڵەبجە عادلە خانی جافی دیوە. بەر لەوەو دوای ئەوە لە نزیکەوە پێوەندیی بە ژمارەیەک سەرداری ناسراوی کوردەوە کردووە. گەلێکیان لە بەغدا چوونەتە لای. **هی وایان هەیە ماست و ناسکە هەرمێ و هەنگوین و پەنیری پێستەی کوردەوارییان بە دیاری بۆ هێناوە.**

لەو بەرهەمە بایەخدارەیدا کە بریتییە لە ڕاپۆرتێکی تایبەتی بۆ پەرلەمانی ئینگلیزی دەربارەی باری کارگێڕی عیراق لە شەشی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩١٤وە تاوەکو پازدەی ئابی ساڵی ١٩٢٠[١١] خاتو بێڵ گەلێک باسی کوردو کوردستانی کردووە. لە بەشی چوارەمی ئەو ڕاپۆرتەیدا، کە بۆ خۆی دە بەشە، باسی چەند هۆزێکی کوردی ناوچەی خانەقی و کەرکووک و پێوەندی رووسی بە کوردەوە کردووە. سەرجەمی بەشی شەشەمی دەربارەی مەسەلەی کوردە.

لە نامەکانیشیدا خاتو بێڵ بە هەمان دەستوور زۆر جار هاتۆتە سەر باسی کوردو کوردستان. ئەوەی ئێمە لێرەدا مەبەستمانە ئەو نامەیەیەتی کە ڕۆژی دوازدەی نیسانی ساڵی ١٩٢٣ نووسیوییە. چەند جارێک لەو نامەیەدا باسی کوردو مەسەلەی کوردی کردووە. خاتو بێڵ لە کۆتایی ئەو نامەیەیدا زۆر بە ڕەقی باسی گەورە پیاوو سەردارانی کورد دەکات، هەموویان، وەک دەڵێ، **«پیاوی ئایینی نیمچە خوێندەوارو نیمچە برسی دڕندەن. هەریەکەیان چەند ڕقی لە شەیتانە هێندەش ڕقی لەوانی ترە»**. دوای ئەوە خاتو بێڵ دەپرسی: **«جا چۆن دەتوانین دەوڵەتی کورد دابمەزرێنین؟»** ....